ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

МОНОГРАФИЈЕ 6

УРЕДНИК
ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

скенирао
Теодор Анагност

ОПРЕМА
ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ

Дејан
МЕДАКОВИЋ

МАНАСТИР САВИНА

ВЕЛИКА ЦРКВА
РИЗНИЦА
РУКОПИСИ

БЕОГРАД 1978

PHILOSOPHISCHE FACULTÄT DER UNIVESITÄT BEOGRAD
INSTITUT FÜR KUNSTGESCHICHTE

MONOGRAPHIEN 6

REDAKTION
VOJISLAV KORAĆ

AUSSTATTUNG
DRAGOMIR TODOROVIĆ

Dejan
MEDAKOVIĆ

KLOSTER SAVINA

HAUPTKIRCHE
SCHATZKAMMER
HANDSCHRIFTENSAMMLUNG

BEOGRAD 1978

Монографија манастира Савине настала је у оквирима истраживачких пројеката Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Пријавио сам је као свој лични рад Научном већу Института и оно га је усвојило, чиме су ми била обезбеђена и материјална средства.

Од тада, у више махова боравио сам и радио у манастиру Савини. Први пут маја 1974, затим јануара 1975. најзад фебруара и октобра 1976. године. Сем ових студијских боравака, у Савину сам долазио и на краће време, а као резултат свих сусрета са овим веома занимљивим спомеником настао је и текст ове монографије. Према научном плану Института мени је поверено да израдим монографију велике цркве, да обрадим њену историју и оно уметничко стваралаштво које је настало у XVIII веку. Први део, тј. монографију мале цркве из XV века, као и новооткривени живопис мајстора Ловра Добричевића из Котора, обрадиће проф. Војислав Ј. Ђурић.

Користим се овом приликом да захвалим Научном већу Института што је са разумевањем прихватило моју намеру да монографски обрадим велику цркву манастира Савине. Посебно сам захвалан директору Института, проф. Војиславу Кораћу, за његово велико разумевање и пажњу коју ми је указивао за време мога рада.

Веома сам обавезан пријатељу, проф. Војиславу Ј. Ђурићу, аутору драгоцене монографије о манастиру Савини, који ми је често давао важне савете и помагао ми приликом концимирања текста.

Захваљујем арх. инг. Војиславу Матићу, сараднику Института за историју уметности Филозофског факултета, који је архитектонски снимио Велику цркву манастира Савине.

Захваљујем Душану Тасићу, историчару уметности, који је снимио фотографије за ову књигу. Велику захвалност дугујем Mr Соњи Богдановић,

асистенту Института за историју уметности, која је вредно пратила штампање ове књиге.

Најзад, пријатна ми је дужност да искажем своју велику захвалност протојереју о. Данилу Марићу, управитељу манастира Савине, који ме је за цело време рада у манастиру окружио изузетном, пријатељском пажњом и љубављу. У многим часовима које смо заједно провели, о. Данило Марић је био мој незаменљиви сабеседник, показавши своје сјајно познавање манастирске историје. Захваљујући њему, ја сам са лакоћом долазио до свих архивских докумената, до ретких књига у манастирској библиотеци, до корисних усмених података.

Захваљујем и сестринству манастира Савине.

Колико сам знао и могао ја сам настојао да ова монографија обухвати све битне догађаје манастирске историје. Отуда, када је реч о уметничкој делатности, желео сам да избегнем улажење у многобројне појединости и да тако не нарушим праћење главних токова. Тим поступком пришао сам и обрађивању манастирске ризнице, у којој сам описао само оне уметничке предмете који маркантно заступају одређене стилске и културне групе.

Желео бих да ова монографија подстакне и друге истраживаче наше уметности, да се коначно приступи остваривању једног ширег научног пројекта посвећеног монографској обради наших споменика културе, посебно оних, на жалост доста ретких, који су сачували и своје старе ризнице, библиотеке и архиве. Тек тако сабраћемо сву почетну грађу за писање научних синтеза. Док исписујем ове ретке сећам се и добро постављених, а још увек неостварених задатака оне романтичне Дружине за археологију и етнографију на балканском тропољу, основане 1867. У својим правилима објављеним у Вили бр. 51. за децембар 1867, они су мудро рекли: „први посао дружине треба да буде прикупљање грађе“, јер, „са вечитом оскудицом у грађи никада не би били кадри било штогод постојаног начинити, него би увек, или шепртљали и по мраку тумарали, или би се морали одродити“.

Са захвалношћу истичем да су средства за штампање књиге обезбедили Републичка заједница науке СР Србије, Скупштина општине Херцег Нови и манастир Савина.

Писац

У Дубровнику 31. VII 1976.

1

Манастир Савина

Велика црква

У време романтизма, низ српских књижевних часописа, алманаха и новина стекао је великих заслуга за откривање наших историјских и уметничких споменика. Добронамерни аматери вредно су прихватили Вуков подстицај да са описивањем српских древности осветле тамом покривене странице наше историје. Сасвим разумљиво, идући опет Вуковим трагом, наши рани испитивачи похитали су у наше манастире у чијим ризницама и библиотекама су чувани драгоцени остаци српске прошлости. У том вуковском духу замишљен је од почетка свога излажења и *Летопис Матице српске*, а сличне тежње уочавају се већ и у првим свескама *Српско-далматинског алманаха*. О њима сведочи и циркуларно писмо од 1. јуна 1836. којим је конзисторија у Шибенику препоручила парохијама и манастирима ново покренути часопис. У писму се каже: „Колико с8 овогъ рода сочиненія за умствено образование едногъ полезна, свакиће онай ласно познати, кои знаде да све почти націе оваки книга на своме език8 пртяжаваю и да ниовомъ номоћ8 ка цѣли народногъ изображения све то ближе доходе, въ словѣ стоящій алманахъ утолико више мора за сщенство наше полезан бити, усто лишаваюћие повећом части они сербски (к)нига, у нѣму као единоме репеторі8 све налази что га съ литературомъ, д8ховнымъ красноречиемъ, церковномъ историомъ и проче упознати може". И тако, захваљујући *Србско-далматинском магазину*, Срби су у Далмацији стекли свој први часопис, који ће с временом постати права ризница за стицање историјских знања о српскоме народу, утичући и на овом подручју на учвршћивање његове националне свести. Већ 1839. у *Србско-далматинском магазину* објавио је Ђорђе Николајевић у рубрици библиографија и описе неких рукописних књига из манастира Савине.[1] На старине из Савине односи се и текст описа дипломе манастиру Хиландару, објављен у *Србском народном листу* 1845 год.[1a] У двоброју за 1852/53[2], појављују се и прве целовите вести о манастиру Савини, чији је аутор Герасим Петрановић, личност која ће и својом каснијом сарадњом стећи великих заслуга за проучавање далматинских Срба, док ће као бококоторски епископ постати прави други ктитор манастира Савине. Под насловом *Лѣтописъ православне цркве у Далмацији. I. Манастиръ Савина*, Петрановић је дао низ драгоцених података о манастиру Савини, укључујући и списак манастирских настојатеља. То Петрановићево казивање послужило је као добра основа и другим ауторима који су се бавили историјом манастира Савине, а нарочито се њиме служио Ђорђе Стратимировић, пишући свој познати рад: *О прошлости и неимарству Боке Которске.*[3]

1. В.: Србско-далматинскій Магазинъ за лѣто 1839. 134—135.

1а. Г. Н. *Старина*, Сербскый народній листь, год X, чис. 41, 4 Ноемврія 1845, Пешта, 326—327.

2. В.: Србско-далматинскій Магазинъ за лѣто 1852 и 1853. год. XVII, Беч 1856, 119—120.

3. В.: Споменик СКА, XXVIII, Београд 1895.

Романтичној епохи припада и текст: *Нешто о српским споменицима II*, којим се у земунској *Подунавки* 1858. огласио Др. М. Радоичић.[4] У овом чланку појавила су се и занимљива упозорења на неке старине манастира Савине. Радоичић је тада описао руку царице Јелене, а споменуо је и царске двери које су сликали Симеон и Алексије Лазовић. И у путничкој црти Л. А. Томановића споменута је манастирска историја, и неке старине, међу којима и слика, данас изгубљена, која приказује млетачког дужда у тренутку када у Већу издаје дукал.[5] Са наглим, повећаним научним интересовањем за српске старине, појавили су се и многи прилози засновани на проучавању сачуваних старина у манастиру Савини. Срећу се они у *Старинама* Југославенске академије у Загребу, у београдском *Старинару*, а нарочито у званичним шематизмима православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске у периоду 1874—1896, који постају важан извор за историју не само манастира Савине, већ и ширег бококоторског подручја. Својим вредним прилозима истичу се Ђорђе Стратимировић, Младен Црногорчевић и повремено сам епископ Герасим Петрановић. Сасвим исправно, Црногорчевић је посебну пажњу обратио записима и натписима манастира Савине, од којих је сачинио праву збирку, којом се касније користио и Љуба Стојановић. Од Петрановићевих прилога за историју манастира Савине нарочито је драгоцен извод из опоруке јеромонаха Симеона Марковића Дракуличића који је више година у Русији скупљао милостињу за свој манастир, а те дарове 1773. из Букурешта послао у Савину. Користан је и текст Гедеона Јуришића, у којем је овај скренуо пажњу на рукописне књиге у манастиру Савини.[6] Па ипак, јављају се и писци који су гласно изражавали своје негодовање што манастирске старине не изазивају већу пажњу наших стручњака,[7] иако њихови прилози о Савини не прелазе основни, информативни карактер. Међутим, готово неочекивано, старине манастира Савине ушле су у светску науку. Десило се то онда када је на њих обратио пажњу sir Thomas Graham Jackson у делу: *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, vol. III, ch. XXIII, Oxford 1887. Штавише, он је свој научни путопис илустровао са две литографисане табле. На табли LI донео је у цртежу Савин крст и један ручни крст, а на табли LII кандило са петохлебницом. У том свом путопису Џексон за ризницу Савине каже да је тако бројна предметима да није било могућно да је целу прегледа, или пак калуђери и не знају шта све поседују.[8] Пада у очи да је према архитектури Велике цркве био крајње незаинтересован, рекавши да је саграђена 1777. и да није значајна.[9] (is not remarkable). Захваљујући Лази Томановићу, који га је пратио у Савину, Џексон је са више пажње разгледао и описао манастирске старине. Поред крста св. Саве привукла га је плаштаница из 1642, петохлебница кована у Пожаревцу 1642, кивот из Тврдоша, један путир из 1650. и јеванђеље београдског митрополита хаџи Симеона из 1685.

4. Др М. Р. (Др Милош Радоичић), *Нешто о српским споменицима* II, Подунавка, бр. 4, Земун 25 јануар 1858, 29.

5. Упор.: Л. А. Томановић, *Залив Которски — путописна црта*, Матица III, 1868, 566—568.

6. В.: Гедеон Јуришић, *Рукописне књиге у манастиру Саввини*. Србско-далматинскій Магазинъ, кн. XXVII, Задар 1868, 165.

7. В.: Младен Црногорчевић, *Натписи и записи Манастира Савине*. Шематизам прав. епархије Бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1895, Дубровник 1895, 34—37.

8. Sir Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Vol. III, ch. XXIII, Oxford 1887, 29.

9. Н. д. 22.

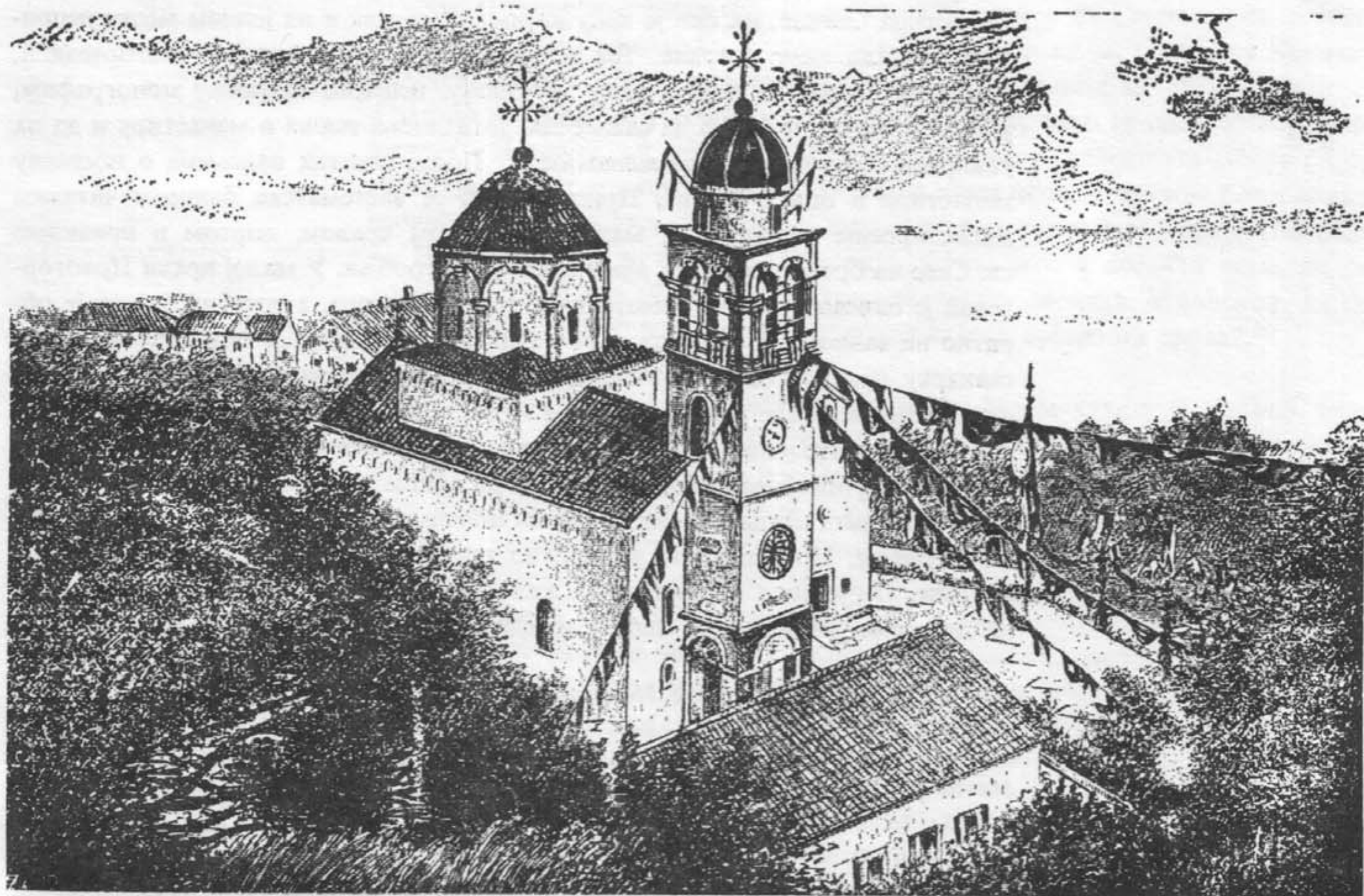
Занимљива је и даља судбина ових Џексонових табли. Оне су у боји поновљене знатно касније, чак 1918. и то у књизи: *Serbian orthodox Church*[10] коју је финансирао Михаило Пупин. У тој књизи, делу више аутора, Џексон је писао одељак *Serbian Church architecture*, а том приликом послужио се и својим старим цртежима из Савине. На тај начин, овај угледни научник прикључио се борби за доказивање политичких циљева Југословена за време I светског рата, док је међународна научна јавност још једном упозорена на драгоцености манастира Савине.

Вредан покушај да напише сажету, целовиту историју манастира Савине, учинио је скромни Томо Крстов Поповић у дубровачком *Slovincu* за 1883.[11] На молбу херцегновског трговца и књижара Јове Секуловића, Поповић је допустио да се ове његове цртице о Савини одштампају у засебној књижици. Секуловића је на то подстакло „што уз туђ свијет сваке године све више свраћа амо и нашега, па да му пружи као тобож вођ неки, који ће га провести и у неколико упознати овом, одиста ријетком природном љепотом и знаменитом српском задужбином“. Тако је захваљујући разлозима нашег неразбуђеног туризма са почетка овог века, Савина добила и једну малу, популарно писану монографију, чији се аутор и на другим местима огледао на ширењу мана-

Сл. 1, Манастир Савина цртеж објављен у „Голубу“ 1883. год.

10. Књига је замишљена као део веће колекције: South Slav Monuments, а носи наслов *Serbian orthodox Church*, London 1918.

11. В.: *Slovinac* VI, *бр. 12, Dubrovnik 21* април *1883*, 189—192, затим се наставља у броју 13. од 1. маја 1883, 208—209.

стирског угледа код Срба.[12] Оваквом роду корисних, информативних чланака припада и прилог Л. Томановића, објављен у београдској *Отаџбини* 1883. године.[13]

Међутим, после Петрановића, свакако најзначајнији научни текст о манастиру Савини дао је епископ Никанор Ружичић.[14] Истичући да се манастир Савина „одликује богатом ризницом и добро уређеном библиотеком", Ружичић доста јетко говори о лепо уређеном манастирском парку, „јер вртови и паркови који су подигнути око Савине, као да мало доносе користи вери и народу, а запуштеност и руинисање осталих манастира не само да убија углед црквених старешина, него је штета и моралу и вери хришћанској".[15] Алузија на бригу епископа Герасима Петрановића сасвим је јасна. У свом опису Ружичић се једва задржава око манастирске историје, а исто тако сасвим су површна његова запажања о архитектури велике цркве. Он је нашао да „зидови и кубе изгледају у свему налик на славну задужбину Немањину — св. Лавру српску, Студеницу. Само се разликују у томе, што има уза се торањ и што је мања. Међу тим је торањ још више краси и чини је величанственијом".[16] Свакако најглавнији део његовог рада чине одељци које је назвао „хришћанско-србске светиње, свештено-црквене одежде и друге црквене утвари и црквено-службене књиге и србуље — рукописи", у којима је сачинио прави мали инвентар ових манастирских драгоцености, дајући истовремено збирку записа, који су тако преко њега ушли у српску науку.

Али, сви ти добронамерни текстови нису дубље продирали у сложену историју манастира Савине; ни они је нису научно тумачили и на једном месту исцрпније описали њене старине. Тек захваљујући раду Младена Црногорчевића, манастир Савина је добио једну значајнију, исцрпно написану монографију, у којој је аутор покушао да сажме сва дотадашња знања о манастиру и да их унапреди сопственим истраживањима.[17] После општих напомена о постанку манастира и описа конака, Црногорчевић се систематски бавио и читавим манастирским комплексом, малом и великом црквом, портом и црквицом св. Саве на брежуљку изнад данашњег новог гробља. У малој цркви Црногорчевић је описао поједине свештеничке ликове и иконе, а посебну пажњу је обратио на записе. На исти, пажљив начин Црногорчевић је описивао и велику савинску цркву посвећену Успенију Богородице, покушавајући да коришћењем архивске грађе утврди све фазе њенога грађења, а да саопшти и главне новчане издатке око њеног довршавања. Подстакнут жељом да што више саопшти, Црногорчевић није пропустио да опише и старо манастирско гробље и да ту ишчита натписе на надгробним плочама. У посебном, IV одељку своје монографије, Црногорчевић је са пуно труда описивао библиотеку, књиге и листине. Он је тада изразио своје жаљење „што нам прилике не допуштају, да донесемо литографске снимке појединих украса, минијатура и палеограф-

12. В.: Томо Крстов Поповић, *Манастир Савина*, Голуб, V, бр. 6. од 1. јуна 1883, 92—93; исти, *Херцег Нови*, Задар 1884; исти, *Манастир Савина*, Котор 1909, 9—30.

13. В.: Др. Л. Томановић, *Манастир Савина*, Отаџбина, V, књ. XIV св. 53, Београд 1883, 142—151.

14. Епископ Никанор Ружичић, *Манастир пресвете Богородице на Савини*, Старинар, XI, књ. 1 и 2. Београд 1. јуна 1894, 100—128.

15. Исто 102.

16. Исто 106.

17. Младен Црногорчевић, *Манастир Савина и Боци Которској*. Весник српске цркве, год. XII, св. III, св. IV, св. V, св. VI, св. VII, св. VIII, св. X, св. XI, св. XII, Београд 1901.

ских појединости из разних књига, србуља и листина, и осталих понајзнатнијих утвари манастирских". Још једном, Црногорчевић је, обрађујући књиге и утвари, са посебном пажњом исписивао многобројне записе, као да је добро разумео ону њихову важност за реконструкцију манастирске историје. На исти начин као и књиге, Црногорчевић је описао и значајну збирку манастирских старина. И овога пута, он се труди да исправи сва она ранија погрешна читања записа, а ређе се упушта у исцрпније описивање појединих предмета, онако како је то учинио са плаштаницом начињеном трудом проигумана Јанићија, јеромонаха Требињског, од рабе Деспе, у Београду 1659. На крају своје монографије, Црногорчевић је у VI одељку донео драгоцене „животописне цртице" о значајнијим монасима манастира Савине, служећи се и објављеним текстовима у *Србско-далматинском магазину* за 1849, 1852-53 и 1854-59. годину, усменим казивањем стараца, а користио се и манастирском архивом. Захваљујући његовом труду манастир Савина је добио своју прву опширнију монографију, написану према захтевима и знањима онога времена. Сасвим разумљиво све је у његовом тексту подређено историји у ширем смислу, а том циљу служи и онај марљиво урађени попис манастирских старина. Само спорадично, и то веома бојажљиво, Црногорчевић се упуштао у неко исцрпније описивање предмета, занемаривши при томе сасвим и неку уметничку оцену када је реч о архитектури. Таквим судовима још највише се приближио Ђорђе Стратимировић, аутор важног дела: *О прошлости и неимарству Боке Которске.*[18] Он је већ тада имао око да запази да је нова црква савинска „лијепа велика грађевина од бијела тесаника, а приказује ону, већ на старијим црквама српским опажану комбинацију византијског и романског стила".[19] У својем даљем размишљању Црногорчевић истиче да Савина, „по основи својој опомиње — немајући попречни брод — на цркву св. Госпође у Котору; подставак испод трула, који врх крова излази, опомиње на цркву пођанску; а звоник саграђен је у млетачко-романском стилу, како се одомаћио у Далмацији". Па даље, он каже: „Са строго неимарског становишта могло би се гдје-гдје што приговорити на пр. да се са византијском црквом боље слаже звоник у старо-романском стилу, за што лијеп примјер имамо у цркви Павлици на Ибру; надаље, да се већа хармонија облика могла постићи тиме, да се трулу и кубету дао облик сличан горњем спрату звоника, и напокон, да се звоник удесио лучићима као што су испод стреха црквенога крова".[20]

Оно што је занимљиво у овом Стратимировићевом чланку је његово лепо запажање да ову грађевину, тј. цркву Савине, „ваља још и схватити као први и зато још несигуран оглед за неки нов правац у стилу; она је постала узором за нове цркве православне у Боци, а у томе лежи значај савинске цркве. Комбинација византијскога кубета и романичкога звоника могућа је лијепо, и већ имамо примјера у простим парохијалним црквама (Св. Тројица у Кутима) који неимарски укус задовољити могу".[21] Колико знамо, ово би уједно били и први покушаји да се нова црква манастира Савине стави у след неког ширег, стилског разматрања. Исто тако, Стратимировић је први уочио еклектички карактер саме грађевине, проблем којим су се морали позабавити и сви каснији писци о манастиру Савини.

18. Ђорђе Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА, XXVIII, Београд 1895.

19. Исто 29.

20. Исто.

21. Исто. 29.

Иако се током XIX века, па све до појаве вредних радова Ђорђа Стратимировића и Младена Црногорчевића, сабрало доста података о манастиру Савини, ипак се осећала стална потреба да се о њему објаве нови прилози и тако открију многи историјски детаљи из његове занимљиве прошлости. Међу таквим истраживачима посебно је место заузимао архимандрит Дионисије Миковић, који је у периоду од 1908—1914. у Дубровнику издавао *Велики илустровани календар Бока*",[22] тако значајан за популарисање ових крајева. За објављивање грађе архимандрит Дионисије Миковић придобио је и заслужног проту Саву Накићеновића, тог одличног познаваоца целокупне Боке Которске. Тако је већ 1924 Накићеновић дао свој важни опис србуља у Боки, у којем су посебно место добиле књиге из збирке манастира Савине[22a]. Тако рећи пред саму своју смрт, прота Саво Накићеновић послао је архимандриту Дионисију уговор за израду иконостаса „Велике Савинске цркве", састављен у Савини 2. јула 1795, између попа Симеона Лазовића и његовог сина Алексија, и тадашњег архимандрита савинског — Инокентија Дабовића.[23] Миковић је тада већ био угледан сарадник многих научних публикација, а као архимандрит манастира Бање код Рисна у Боки Которској, стекао је лепих заслуга као истраживач бокешке прошлости. Објављивањем овог важног уговора, потврђено је да су иконостас у Савини заједнички израдили поп Симеон Лазовић и његов син Алексије. Нешто раније, већ 1927. год. Миковић је дао свој драгоцени прилог под насловом: *Из савинских старина*, у којем је објавио бројне податке о плаћању мајстора који су градили велику цркву.[24]

Међутим, 1930 године, појавила се и занимљива *Споменица манастира Савине*, коју је приликом прославе деветстогодишњице мале савинске цркве 1030—1930, уредио о. Јеротеј Петковић.[25] У ствари, под горњим насловом, о. Јеротеј Петковић је прилозима разних аутора саставио један мали зборник посвећен ширем подручју Боке Которске, значајнијим споменицима и људима овог краја. О самој Савини Петковић је писао без већих претензија, преузимајући податке из туђих текстова, разуме се, највише се користио тада већ ретком Црногорчевићевом монографијом манастира Савине из 1901. Стиче се утисак као да се научна радозналост зауставила и задовољила оним знањима која су раније сабрана о манастиру Савини. *Споменица* из 1930. не доноси ниједан нов податак о овом значајном спомению, новине не доноси ни пригодни чланак Милана Шантића, објављен поводом прославе деветстогодишњице манастира Савине.[26] У том истом компилативном духу написан је низ текстова који су популарисали манастирску славу, скрећући повремено пажњу на његове старине. Међу њима свакако је најзанимљивији текст о Савини који је

22. За познавање његовог рада в.: Васо Ј. Ивошевић, *Архимандрит Дионисије Миковић*, Котор 1968, 11—143.

22ª. Саво Накићеновић, *Србуље у Боки*, Весник СПЦ, XXIX, септ. — окт. 431—440; нов. — дец., 529 — 555, Београд 1924.

23. Архим. Дионисије Миковић, *О иконостасу св. Успенској манастира Савине*. Гласник, службени лист Српске православне патријаршије, XI, бр. 8, Београд 1930, 124—125.

24. Архимандрит Дионисије Миковић, *Из Савинских старина*, Гласник, службени лист Српске православне патријаршије, VIII, бр. 17, Ср. Карловци 1. (14) септембра 1927, 263—264; наставак у броју 18. од 15. (28) септембра 1927, 280—281.

25. Котор 1930, 3—64.

26. Милан Шантић, *Прослава деветстогодишњице манастира Савине*. Политика, XXVII, Београд, субота 30. август 1930.

написао вредни Бошко Стрика у делу: *Далматински манастири,*[27] у коме је, без већих истраживачких напора корисно компилирао претходне прилоге о овом манастиру. Тако је 1932. Петар Шеровић дао историјски приказ манастира Савине,[28] а сличног је карактера и чланак Антуна Бартуловића објављен у београдској *Правди.*[29] Боривоје Дробњаковић подсетио је у једном пригодном чланку на народно поштовање савинске чудотворне Богородице, која је, како се верује, својевремено сачувала манастир од разарања.[30] Корисни и информативни чланак дао је и Андрија Јовићевић у *Зетском Гласнику.*[31] Велики подстицај за изучавање старина из ризнице манастира Савине, дала је и прва културно-историјска изложба народног универзитета Боке Которске, отворена 7. октобра 1934. Тада је из Савине изложено 33 предмета, добро бираних, а у пригодном каталогу дат је понегде и њихов краћи опис.[32] Уочи II светског рата, старине манастира Савине већ су предмет озбиљних изучавања наших научника. Тако је Лазар Мирковић пажљиво обрадио црквени текстил из савинске ризнице, омофор призренског митрополита Никодима из 1692, један епитрахиљ и аер-воздух око којих се трудио проигуман Јанићије у Београду 1659.[33]

Са послератним развојем наше историјске науке почело је и ново раздобље у проучавању манастира Савине и његових старина. У разним приликама истраживачи су научно обрађивали и многе предмете црквених сасуда,[34] а исто тако обрађиване су и поједине значајне рукописне књиге и повеље.[35] У том периоду наука је обратила већу пажњу и на збирку икона,[36] на црквени текстил,[37] тако да истраживања манастирске историје далеко заостају иза историјско-уметничких. Главни, сумарни догађаји његове прошлости били су већ давно познати и они су готово предодредили свако писање на ту тему. У том духу, пише о Савини и дон Нико Луковић у свом корисном водичу кроз уметничке и историјске споменике Боке Которске.[38] Сажет пригодни текст поводом 200-годишњице велике цркве објавио је Марко С. Николић[38а]. У значајније и научно вредније текстове свакако треба убројати покушај Круна Пријатеља да

27. Загреб 1930, 214—226.

28. Петар Шеровић, *Два бисера Боке, Савина и Госпа од Шкрпјела.* Наш морнар, 5/1932, 50—55.

29. Антун Бартуловић, *Манастир Савина, гробница стрељаних Бокеља,* Правда 24/1933

30. Др. Боривоје Дробњаковић, *Манастир Савина у Боки Которској и икона „Богоматере чудотворке“*. Правда, год. XXXV, број 12360—12363, 8, 9, 10 и 11 април 1939.

31. Андрија Јовичевић, *Манастир Савина,* Зетски Гласник, V, број 70, од 20. септембра 1933, бр. 71. од 23. септембра 1933, 3, бр. 72. од 27 септембра 1933, 4.

32. Каталог је штампан као прилог Гласника Народног универзитета Боке Которске од 7. X 1934.

33. Лазар Мирковић, *Црквени уметнички вез.* Годишњак Музеја Јужне Србије, I, Скопље 1937; исти, *Црквени уметнички вез,* Београд 1940, 35—36, т. VIII, сл. 2, 41, т. XXII, сл. 4, 29, т. XII, сл. 2.

34. Упор.: Бојана Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966.

35. Ђорђе Сп. Радојичић, *Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина.* Историски часопис, 2. (1949—1950, објављено 1951), 338—348.

36. Павле Мијовић, *Бококоторска сликарска школа XVII—XIX вијека.* Титоград 1960, 76—77.

37. Добрила Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 60—61, 64, 66, сл. 40, 46.

38. Нико Луковић, *Бока Которска.* Цетиње 1951, 71—78.

38а. Марко С. Николић, *200 — годишњи јубилеј велике светоуспенске цркве манастира Савине*, Православље, XI, 1—15 август 1977, број 249—250; исти Манастир Савина, поводом двјестогодишњице почетка градње Велике цркве. зборник „Бока“ 9, Херцег-Нови 1977, 261—266.

еклектичку архитектуру велике цркве уклопи у шире токове уметности у Далмацији у XVIII веку.[39] Не улазећи у детаљнију стилску анализу саме грађевине, Пријатељ је поред романских елемената у грађењу тачно уочио и оне који већ припадају свету ретардираног барокног градитељства. Још једном, и модерна наука је потврдила старо запажање Ђорђа Стратимировића о спајању разних стилова у архитектури манастира Савине, а то мишљење прихватио је и Војислав Ј. Ђурић пишући своју монографију манастира Савине.[40] „Опет се збило, као толико пута с православном уметношћу на Медитерану, да се оваплоти дело стилске и идејне мешавине у којем су обележја уметности и Запада и Истока срећно усклађена. Велика осмострана купола, подигнута на коцкасто постоље, како се то чинило у Србији средњега века, одавала је њену православност, а стубићи који држе лукове на њеним странама, одвојени од ње, подсећали су на најчешћа решења купола романичког стила у јужној Италији, а посебно на кубета неких норманских цркава".[41] Веома сажето, Ђурић је тачно уочио на великој савинској цркви све елементе појединих стилова које су касније њени неимари стопили у целину. „Обрада и стил грађевине у оквирима су западњачке уметности настале између готике и барока: готско је решење ребрастог свода над западним травејем, као што готици припада велика розета на звонику и шкољке испод сваког лука на венцу аркада испод крова; ренесансни су профили на равним венцима звоника, на луковима и порталима, а ранобарокни је звоник и украсни делови на најмањим прозорима звоника и на неким појединостима пластике, као и на великим металним крстовима на цркви".[42] И тако, захваљујући овом аутору, манастир Савина је добио своју прву, модерно написану монографију, у којој је одлична стилска анализа објекта у целокупном манастирском комплексу успешно заменила недостатке историјских извора. Захваљујући новооткривеном живопису Ловре Добричевића из средине XV века у малој цркви, Ђурић је, служећи се атрибутивним методом, померио и датовање овог објекта. Тим својим открићем он је у знатној мери проширио наша знања о континуираном манастирском животу. Његови научни резултати прешли су већ у популарно писане текстове о манастиру Савини.[43] И док је Ђурић своју главну пажњу обратио малој цркви у Савини, а у ризници описивао првенствено њен средњевековни део, утврђујући његово претежно милешевско порекло, монографија манастира Савине коју је написала Душанка Сијерковић-Мошков посвећена је искључиво великој цркви и њеном инвентару.[44] Саопштивши само сумарне податке о манастирској историји, Сијерковићева је доста детаљно анализирала архитектуру велике цркве. Сасвим јасно и она је уочила еклектички карактер, мешање разних стилова, што карактерише ово велико црквено здање. Међутим, свакако највише труда писац је уложио у анализу иконостаса у великој цркви, не заборавивши да до детаља опише и његов дуборезни оквир. После краћег осврта на мајсторе зографе, попа Симеона Лазовића и његовог сина Алексија, Сијерковићева је дала и прву тематску анализу икона, закљу-

39. Kruno Prijatelj, *Umjetnost 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*. Zagreb 1956.

40. Војислав Ј. Ђурић, *Манастир Савина*. Прештампано из зборника „Бока" књ. 5/1973. Херцег Нови 1973. Нешто допуњен текст Ђурић је недавно објавио у издању „Југославије". В. Ј. Ђурић, *Savina* Београд 1977.

41. Исто 15.

42. Исто

43. В.: *Црква 1977*, Календар Српске православне патријаршије, Београд 1977, 73—75.

44. Душанка Сијерковић-Мошков, *Манастир Савина — велика црква*, Бока, 6—7, Херцег Нови 1975, 125—152.

чујући свој рад и краћим текстом у коме је изнела основне карактеристике њиховог стила. Захваљујући овом раду коначно је померена и научна проблематика везана за новије уметничко стваралаштво настало у манастиру, када је, довршењем велике цркве, Савина добила и своју највећу сакралну грађевину, а уједно и најрепрезентативнију коју су Срби изградили у овим крајевима у XVIII веку. Сви ови радови о манастиру Савини били су пресудни што су све његове црквене грађевине, а посебно она изванредна ризница која се у њему вековима формирала, постали присутни део српске историје уметности.

Историја самог манастира, сва његова здања и тако богате старине, откривали су се током дугих година XIX века. Од добронамерног, родољубивог, аматерског писања, потеклог из дубоке романтичне основе, Савина је коначно привукла научнике који су о њој писали критички, да би, најзад, тек 1973. добила и своју прву модерну монографију. Тиме је данас могућно и наше коначно научно опраштање од оног великог труда који је, пишући о Савини 1901, уложио Младен Црногорчевић.

Историја

Питање старости манастира Савине још ни сада није са сигурношћу решено. Све доскора веровало се на основу једног записа из 1831. да је храм подигнут 1030, али, на жалост нема поузданих података који потврђују ово предање.[45] У разним приликама и на многим странама српски су калуђери, из сасвим практичних разлога, били приморани да измисле старост свога манастира. Најчешће је томе био разлог што су турске власти после успостављања Пећке патријаршије 1557. одобравале обнову само оних манастира за које су молиоци могли да докажу да потичу из времена пре коначног потпадања под отоманску власт. Штавише, чак и после Велике сеобе 1690, и нова, аустријска власт прихватала је само овакав турски став, условљавајући дозволе за грађење цркава њиховом старошћу.[46] Исто тако постоје документа која сведоче да ни млетачке власти у Далмацији нису увек са једнаком доследношћу благонаклоно гледале на подизање нових православних цркава на овом подручју,[47] Под немирним и правно несигурним условима, велика старост једног манастира или цркве могла је да донесе само корист, па није искључено да и порекло традиције о постојању манастира Савине чак у раном средњем веку треба тражити у овом старом начину калуђерске одбране. Али, без обзира на неизвесну старост манастира Савине, најновија истраживања Војислава Ј. Ђурића знатно су померила уназад сигурну границу његовога постојања. Сада је сасвим извесно да су у манастирском комплексу црквице св. Саве и Успења Богородице подигнуте средином XV века и да обе „припадају најраширенијем и најједноставнијем типу верских грађевина какве су најчешће дизали православни и католици по градовима и селима Јужног Приморја. Највише их је по Дубровнику и околини, по Боки Которској, у Спичу и на падинама планине Румије",[48] Старост једне од њих, црквице Успења Богородице, потврдиле су и недавно откривене фреске готског стила које је Ђурић приписао которском сликару Ловри Добричевићу, уметнику чије стваралаштво између 1448. и 1478. обележава сликарство у Котору и Дубровнику.[49] Ова нова открића и тачно датовање Успењске цркве у Савини, навела су Ђурића и на закључак да је ктитор Савине могао бити херцег Стефан Вукчић, синовац Великог војводе Сандаља Хранића.[50]

Од средине XV века, па све до 1565, када су забележене прве поуздане вести о Савини у једном натпису над улазом у храм Успења Богородице, живот манастира обавијен је велом неизвесности. Биле су то и оне кобне године

45. Ђурић, *Манастир Савина*, 3

46. Д. Медаковић, *Барокна архитектура у Подунављу*, Путеви српског барока, Београд 1971.

47. Е. Н. М(илаш), *Списи о историји православне цркве у Далматинско-историјском владичанству*, I, Задар 1899, 102.

48. Ђурић, н. д. 4.

49. Исто, 5.

50. Исто, 10.

у којима су коначно ишчезла под отоманском влашћу и она последња феудална упоришта настала на развалинама босанске и српске државе, када су искрсле и прве велике тешкоће око прилагођавања новој турској власти, када је разарана и српска црквена организација и, најзад, када је извршено велико дело њене обнове 1557. Каква је у тим драматичним годинама пуним великих збивања могла да буде судбина манастира Савине? Највероватније, манастир је тада опустео, поделивши ону злехуду судбину са толиким манастирима српске цркве. Запис из 1565. већ сведочи да су у Савини, највероватније старањем јеромонаха Пајсија, извршене нове поправке на цркви и да се трошком већег броја људи приступило и живописању храма.[51] Другим речима, појавиће се у Савини нека врста колективног ктиторства, облик даривања који је врло карактеристичан у обновљеној Пећкој патријаршији. И, што је још значајније, стилски се ове фреске повезују са сликарством које је у тим временима неговано у самој Пећкој патријаршији, где се покушавало, разуме се без неког већег успеха, подражавање духу српске уметности из доба царства.[52] Оскудне податке о манастирској историји из периода турске власти данас је могуће нешто допунити. Тако знамо да је у тимар једног новског спахије регистровано 1519. имање цркве св. Госпође и св. Петке (500 акчи) и манастира Савине (400 акчи).[53] Ако се пажљиво прате обнове српских манастира после 1557, лако се уочава да оне фреске нису настале случајно, штавише, могло би се закључити да се оне тачно уклапају у један осмишљени систем који је подређен организационом јачању и учвршћивању српске цркве, чији су родоначелници јерарси из угледног племена Соколовића. Чињеница да они вуку своју лозу из старе Херцеговине исто тако није безначајна, јер је баш ова покрајина дала и низ људи који се активно уплићу у све политичке акције западног света, вођене са намером да се на Балкану створе покрети хришћана против отоманске власти. Један од њих, адмирал Петар од Ивеље Охмучевић, већ око 1584, доказујући своје племићко порекло, основао је илирску хералдику, тако важну за потомке старих породица, које у оквиру антитурских планова западњачке хришћанске силе преузимају у своју службу. „У том комешању оживљавају свуда успомене на стара царства, на класична имена Македоније и Илирије, листине се печате фалсификованим печатима старих краљевина, јављају се сачувани летописи старих владара: Комнена, Црнојевића, Дукађанина, потомак херцега Косаче".[54] Са измишљеним грбовницима у руци доказивало се на Западу да су балкански хришћани имали свој Imperium Illyricum који је обухватао Македонију, Илирију, Босну, Далмацију, Хрватску, Славонију, Бугарску, Србију, Рашку и Приморје, и да они представници балканских народа с којима разговара напуљски вице-краљ нису сељаци ни пучани, него племенити коленовићи, потомци „principum, ducum, marchiorum, vicecomitum equitum et nobilium totius Illiriae".[55] Истакнуто место у овим пословима имао је и окретни калуђер Дамјан Љубибратић из Пећи, повереник патријарха Јована и рођак Тасовчића и Охмучевића. Припадао је и он овој угледној херцеговачкој породици која ће и касније, током XVII и XVIII века дати читав низ значајних црквених старешина, од којих ће неки играти важну улогу у

51. Исто, 11.

52. Исто, 12.

53. В.: *Историја Црне Горе*, књ. III, том I, Титоград 1975, 600.

54. А. В. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмучевића*, Гласник Скопског научног друштва XII, Скопље 1933, 105.

55. Исто, 106.

животу манастира Савине. На том узнемиреном херцеговачком подручју сустизале су се идеолошке компоненте са чијих се основа кретало у буне и отпоре. Стиче се утисак да је од друге половине XVII века стара Херцеговина била најзрелија да постане прави наследник првих планова о обнови српске државе, у чему је огромну улогу играо манастир Милешева са култом св. Саве који је из њега зрачио на све стране. Најзад, поред ових угледних херцеговачких породица из чијих ће се изданака неки потомци обрести чак и у руској служби, на овом подручју успешно су четовале и многобројне хајдучке дружине, ширећи међу хришћанским становништвом стално антитурско расположење. Управо ове војничке старешине представљале су за Млетачку Републику стални извор за попуњавање њене плаћеничке војске, а њихова храброст подстицана је и могућностима брзог прелажења границе и добијањем земљишта на територији Републике. Примајући ове бегунце пред Турцима, Млечани су на најбржи начин, дељењем бивших турских земљишних поседа вршили с једне стране успешну колонизацију својих области, док су с друге долазили и до јевтине војне снаге, до поузданих људи којима више није било повратка у Турску. Нарочито после млетачког освајања Херцег-Новог у току морејског рата 1687. преселио се велики број Херцеговаца у Боку Которску. Првенство у деоби бивше турске земље добиле су овом приликом хајдучке породице, а главни насељенички крај у Боки Которској постаје Херцег-Нови са околином.[56] Ове убрзане и увећане имиграције херцеговачког становништва на подручју Боке Которске приморале су млетачке власти да већ врло рано, негде око 1689, предузму и своју прву аграрну реформу у овим крајевима, при чему је посебна пажња обраћена личностима главарског слоја, владикама, свештеницима, кнезовима и војводама, преко којих су власти Прејасне Републике проводиле своју политику у Херцеговини и Црној Гори.[57] Наступајући у Херцеговини победоносно, Млечани су те своје војничке успехе осигуравали и хитном деобом земље, због чега су и удаљенија херцеговачка племена радо прихватала њихову власт. Поделом турских поседа разбијао се најуспешније турски феудални систем, а ратничко становништво Херцеговине, као млетачки савезник у многим војним операцијама, с правом је очекивало да ће и мировни уговор потврдити новонастало стање.[58] Међутим, као и толико пута, оваква се надања нису испунила. Протокол о разграничењу у Далмацији и Боки Которској потписан 14. фебруара 1701. приморао је Венецију да се одрекне својих освајања у Херцеговини,[59] после чега су наступиле нове, скоро паничне миграције обманутог становништва у Боку Которску . Била је то и „једна од најмасовнијих сеоба из Херцеговине у Боку, изведена не у рату, него после њега“.[60] И ови нови бегунци смештени су тада у околини Новог и Рисна, док су угледне народне старешине обештећене доживотним пензијама и по 20 кампа земље на уживање с правом преношења имовине на потомство. После ове сеобе генерални провидур је 1. априла 1701. издао проглас којим се забрањује примање турских поданика у Далмацију.[61] Разочарани у Млетачку Републику и њену моћ да испуни сва њихова очекивања, херцеговачки главари ће у првој половини XVIII века, у тражењу

56. О целом питању в.: Глигор Станојевић, *Први катастар херцеговачког краја из 1702. године*, Гласник цетињских музеја VII, Цетиње 1974, 129.

57. Исто, 131.

58. Исто, 132.

59. Исто

60. Исто

61. Исто 133.

снажнијих заштитника кренути новим путевима. Врло брзо они ће се преко пуковника Милорадовића повезивати са Русијом, а 30. маја 1738. понудиће своју верну службу и аустријском цару Карлу VI.[62]

Све до бурних дана морејског рата о манастиру Савини, или тачније, о манастиру Богородичиног Успења, нема поузданих података. Само се зна да је 1652. за ову цркву направио једну сребрну петохлебницу Нешко Пролимлековић, златар из Пожаревца, и да је то учинио трошком монаха Евгенија. сл. 83 Скоро је парадоксално, али права, континуирана историја манастира Савине отпочиње тек 1693. год. када је у борбама око Требиња порушен манастир Тврдош, старо седиште херцеговачких митрополита и један од најугледнијих манастира у овим крајевима. Како не би пао у турске руке и тако постао њихово војно упориште, Млечани су га минама дигли у ваздух, а калуђерима, на челу се митрополитом Саватијем Љубибратићем, омогућили прелазак на њихову територију. Одбегли тврдошки монаси понели су са собом и многе црквене драгоцености, сместивши се у насељу Топла и у малом манастиру Богородичиног Успења код Херцег Новог. Тада су два манастирска братства спојена у једно ново, а тим чином отпочиње и нови, бујни манастирски живот, који ће свој врхунац достићи у другој половини XVIII века. Већ 9. септембра 1693, млетачки провидур Д. Долфино писмено је средио питање њиховог насељења, истичући да су они напустили Тврдош „са обилним приходима што уживаше у турској земљи оно побожно место“. У свом даљем образложењу провидур је истакао да је потребно „снабдјет оне духовнике црквом и кућом, да се могу у близини ове вароши настанити, одређујући им, при тјескоби земљишта, већ пораздијељених толиким новим породицама, који комад, да може од color чести издржавати толики број свештенства“.[63] Он је тада одлучио „на првом мјесту биће одређена истим калуђерима црква св. Богородице на Мељинама, у близини ове вароши, која, будући управо храм њиховог народа, моћи ће тамо вршити службу и свете обреде, молећи се свевишњем за напредак преведре Власти и християнског оружја. Налазећи се близу исте цркве двије зидине илити порушене куће, од које једна бијаше кап. Даута Селиманагића, а друга непознатих Турака, са три кампа необрађене земље њима придружена, допуштамо истим да могу градити и оправити речене куће, и да им служе као манастир и стовариште, сачињавајући и врт њима потребит“.[64] Истим решењем провидур Долфино одузео је од неког адмирала Николе из Котора шест кампа у селу Подима, позивајући се на дукале од 17. маја 1692. по којима су се такве мере могле доносити према онима који „не пребивају у овој вароши“. Сем ових кампа добегли калуђери из Тврдоша добили су на коришћење и нека пасишта за своју стоку у близини места Рипањ и да обрађују онај део који је ораница, уз обавезу да комори плаћају обичан порез.[65] Из целог овог документа јасно произилази закључак да се млетачка власт доста озбиљно постарала да избеглим калуђерима што хитније и ефикасније помогне и да им већ на првом кораку олакшâ њихове избегличке муке.

62. Владимир Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Старинар, III сер. књ. II (1923), Београд 1925, стр. 214. О томе види Ђ. Стратимировић, *Богић Стратимировић, пуномоћник народа херцеговачког*, Летопис Матице српске, књ. 184, св. 4, Нови Сад 1895, 154.

63. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1900. Дубровник 1900, 37—39.

64. Исто

65. Исто

Међутим, поновила се и овога пута она изванредна упорност са којом су српски калуђери и даље мислили о свом старом манастиру, вребајући прву прилику да се у њега врате и да опет покушају са његовом обновом. Својом одлуком од 12. октобра 1695. провидур Долфино ставио је тврдошке калуђере пребегле у Савину, поново у посед њиховог старог манастира, дајући им и околне земље, пошто се после пада Читлука поново проширила граница, а народ опет почео да се настањује у крајини требињској. Дозвола се односи на тридесет калуђера, свештеника и ђака који су из манастира побегли после његовог разарања 1693. Њима су уступљени „као прости дар комаде земље што бијаше њихова засебна својина под Турском, не протежући то ни на какво друго мјесто, одабрано било од Турака, било од њихових поданика“.[66] Млетачки дužд Силвестер Валерио, својом одлуком од 4. августа 1696. издатом преко провидура Даниела Долфина, одобрио је калуђерима, који се вратише из Савине, земље дате у закуп у Требињу. „Сувише ослобођавамо их, као доброзаслужне при освојењу у овоме рату, те провинције, од пореза, да би за ово дјело господске милости топло Богу молили се за срећу наше Републике“.[67] Нешто раније, 1695. смирени игуман Арсеније са братијом потписао је и печатом св. Успенског требињског манастира потврдно једну окружницу, упућену свим црквама и световним старешинама, трговцима, занатлијама, земљоделцима „и ва саки^{м} р8коделцемъ и ча^{с}нимъ домостроителницамъ Г^{с}жда^{м} жена^{м} и вае^{м} ωбще православни^{м} христиıано^{м}“. У њој, монаси извештавају „како по разорени и прегнаниї ѿ проклети^{х} чад^{ь} агарански изъ стараго монастире требинскаго ωбретаемо се ѕде ва сиѩ при/м/орские теснота ωбновлеюще вишеречени с̃ти монастиръ и келие изнов8 правеще такожде и страноприемница и вод8 и прочие потреби монастирские“.[68] Чињеница да је документ оверен печатом требињског манастира, допушта можда и закључак да се калуђерски захтев односи на обнову њиховог старог манастира, а не на такве захвате у самом манастиру у Савини. Очигледно, избегли монаси користили су се сваком приликом да још једном покажу своју бригу о манастиру из којег су насилно прогнани. Овом мишљењу иде у прилог и онај често објављивани натпис на дверима из 1703. које се налазе у малој цркви Богородичиног успење у Савини.[69] Иако је натпис доста оштећен и зато тешко читљив, ипак лако се разабире да се у њему помиње разарање велике цркве требињске, а затим се каже . . . . „и сьгра^{д}ле^{с} велика ц̃рква 8 Требиню да се имаютъ въ ме̃^{с}ти^{т} 8 црквȣ /т/ре/бинск8/“, чиме је јасно изражена намера Симеона јеромонаха који се помиње на крају овог записа, док се на почетку јавља име требињског проигумана Георгија, чијим су настојањем, трудом и трошком направљене и написане ове двери.

Млетачко-турски рат од 1715—1718, још једном ће, али за кратко, узнемирити становништво Боке Которске. Иако се тај сукоб завршио без неких већих резултата, ипак је он Боки донео дужи период мира, а њеним новим и много-

66. Исто, 39.

67. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1888. Задар 1888, 39.

68. *Starine Jugoslovenske akademije XVI, Zagreb* 1884; Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1881, Задар б. н. г. Ова окружница налази се и данас у архиви манастира Савине.

69. В.: Споменик СКА, XVIII; Шематизам за годину 1894; Црногорчевић, *Манастир Савина*, 356.

бројним становницима могућност да се привикну на млетачку власт. Међутим, цело ово подручје, па и само херцеговачко залеђе, сада се већ суочава и са руским империјалним циљевима на Балкану, а та продорна царска политика петровске епохе, никако случајно, одредила је стару Херцеговину и Црну Гору за своје главно упориште. О томе речито сведочи и оно важно писмо Петра Великог од 3. марта 1711. које су цареви изасланици пуковник Милорадовић и капетан Лукачевић предали владици Данилу. У њему цар истиче како се из многих историја довољно уверио „како су стари ваши краљеви, деспоти и кнежеви, као и остала господа, за славне били држани, не само ради језика словенскога, него су и оружјем сами себе и читавој Европи прославили све до оног времена када су их тирани неправедно покорили".[70] У овим широко замишљеним плановима, показаће се још једном сва важност народних старешина, међу којима су многи имали и сроднике који су се у руској служби домогли и високих, угледних положаја. И Владиславићи, Стратимировићи, Љубибратићи, Властелиновићи и Милорадовићи, на разне су начине ступали у везу са својим богатијим и моћнијим руским рођацима и саплеменицима повезујући ово подручје са Русијом. Са овом православном империјом успоставиће везе и Бокељи католици, а неки међу њима ступиће у поморску службу, у којој ће, као на пример Матија Змајевић, сродник чувених црквених прелата, постати и руски адмирал. Захваљујући њима, царска је Русија сада већ обавештена о идејама илиризма, и о тежњи да се обнови српска држава. О томе сведочи и руски превод Орбиновог дела *Краљевство Словена* чију је прераду 1721. објавио гроф Сава Владиславић, личност која ће посебну дарежљивост показати према православним црквама у Боки Которској. Кроз цело XVIII столеће, готово без прекида, одржаваће овај крај сталне везе са Русијом. И док су Срби у Аустрији заједно са Карловачком митрополијом, већ у 60-тим годинама XVIII века били приморани да ослабе и чак прекину своје везе са Русијом, на подручју Млетачке Републике неће доћи до оваквих појава. Штавише, баш до друге половине XVIII века српски монаси из млетачке Далмације одлазе у Русију, одакле се враћају са богатим даровима, прикупљеним и међу члановима оних породица које су у старом крају имале своје сроднике. Захваљујући баш тим везама препородиће се новом снагом и живот манастира Савине. У том периоду Савина ће стећи свој данашњи изглед, обогатити и умножити своју ризницу. Кроз цео XVIII век углед манастира Савине је у сталном порасту. О томе сведоче не само дарови из далеке Русије, већ и многобројни прилози домаћег становништва. Стиче се утисак да су српски бегунци врло брзо схватили важност једног оваквог манастирског средишта где су чуване толике драгоцене реликвије, које су стално опомињале на средњовековну српску духовност. У Савину су из Тврдоша пренете честице моштију св. Ђорђа које је традиција везала за св. Саву.[71] Ту је 1759. јеромонах Софроније Видаковић оковао руку царице Јелене, чији је култ настао пре 16/X 1643, када је патријарх послао део њених и других моштију руском цару на поклон.[72] Веровало се да нови манастир, надовезујући се према устаљеном веровању на рани средњи век, ле-

70. Др. Душан Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784—1830)*, Цетиње 1950, 22.

71. О томе види: Архимандрит Дионисије Миковић, *Честице моштију св. Ђорђа у манастиру Бањи у Рисну*. Гласник Народног универзитета Боке Которске VI и VII, Котор 1. децембар 1940. бр. 1—4, Нови Сад 1940, 30—31.

72. В.: Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 190.

гитимно продужује и светосавску традицију. Она се овде у Савини умножавала и преко оних предмета који су некада припадали ризници манастира Милешеве. Отуда, тешко је наћи пример да је један манастир тако брзо претворен у велико и опште поштовано светилиште којем је народ својим даровима осигуравао материјални опстанак. У општем листу манастира Савине забележен је карактеристичан пример када је кнез Драгутин Вуиновић 1722. писао „за душу својих родитеља Милоша и Достане, као и за себе самога и за своје „подружiе“, за вечно спомињање на службама “землѥ канп̃аⷯ петъ кою землю 8зеше и записаѡ iсти кнезъ Драг8тин на Савини с он8 стран8 цркве ст̃аго Сави, оу осою изнаⷧ п8та извише Мелине како iде п8т град8“, такође „писа и остави покојни господин „виноград коие насадио на и̃ⷭтом више реченои земли своиеⷨ потр8шком и тр8дом и то све вiше речено землю и виноград остави монастир8 и цркви . . . храмоу оуспенiю пре̃ⷭтие Бⷣци, иже е̃ⷭ близ града кащеⷧ Новога монастир зовоми Савина при митрополит8 Захлми̃ⷭком8 и даⷧ̃мати̃ⷭком8 хаⷤи Стефан8 Любибратич8, и при архимандрiт8 требинском Леонтию и прi дiћею тое обители Арсению ѥромонах8 . . . “ У истој књизи уписан је као приложник и господин Лука Леовић, који је завештао после своје смрти и смрти своје домаћице Анђе, кућу и баштину манастиру Савини, „све ѿ мала до велика, такоже и виноград оу Пржинаⷨ коисе негоⷡ находи“. За ово завештање он је затражио да се за душу оца Јована, матере Паве и домаћице Анђе и његову поје Сарандари, „и др8га паметотворенiа по црквеном8 начин8 и 8став8“. У Либро ѿ Земалы монастирскы . . . на страни 35 v. и 36 r. има занимљив запис који говори о једном већем замишљеном дару манастиру Савини. Текст гласи: „На 1741 маiа 25. на Савинѣ, домъ Николе Митра Пеш8та из Бранковине исти Никола синъ покоинога Митра ѡставля и прилага бок8нъ землѣ, у ст̃ыи монастиръ Саввын8. коя се находи код Трип8на Берде, ѡставля ѡво землѣ, и що се находи на нои фр8та, како се види, за душу нѣгова покоинога ѡца Дмитра, и покоине нѣгове Матере Кате, и за нѣгову д8ш8, и све нѣгове куће за напредакъ. и ово оставля у манастiръ с̃тоуспенски на Саввын8, у церкв8 пречистiя д̃вы Богородицы и свѣщеницима кои се находе саде, и кои б8д8 по нама да 8живаю ѡви бок8нчин землѣ, у вѣковити вѣкъ, доклень Богъ 8здержи свѣт8 обитель Богоматере, и да им8 свѣщенници молити Бога за д8ш8 нѣговiехъ покоiнiе родителя, какоби се тко нашао да би против8 бiо ѡставленiю, да м8 б8де противница пречистая дѣва, и васи вѣк, и ва б8д8щiи. Аминъ. И ѡва имена вишеречена Записана су у с̃ты общи листъ, у вѣковити поменъ. И ѡво писмо учинихъ парохъ ѿ Пода, Iѡсифъ Комленовићъ. и за болю вѣр8 подписуемъ мојомъ рукомъ. А по заповѣди вишеречена̃го Николе. и то би свѣдокъ Маисторъ Миланъ и С8ћа Лазо Кочетановићъ, и по заповѣди ниовои подписахъ, Iѡсиф Комненовићъ.“ Године А̃ѰΛ̃Г̃ окт. S̃. оставила је Савини домаћица Василија Кнежевић своју доламу од кадифе, да се скроји одежда, а 1754. игуман манастира Дужи, Јевсеније Жедулуновић, дао је двадесетшест оваца, које је за свој спомен оставио његов покојни брат Никола. Стефан Вучетић (Vuccetich) својим тестаментом од 8. фебруара 1763. године (по новом календару), састављеном у Котору, наредио је да се прода један део његовог имања и да се добијеним новцем да „за мою д8ш8 толико сарандара: разделить єдань /д/ио на Саввину и свете Госпође; др8ги дио 8

Хиландаръ, 8 Светѹ Горѹ".[73] Пример је карактеристичан јер сведочи да је манастир Савина што се тиче угледа изједначен са самим манастиром Хиландаром са којим су Срби у Далмацији одржавали везе. О томе сведочи и дар калуђера Јосифа Огрлића који је пред своју смрт оставио 12 цекина за Хиландар, 20 за Косијерово, 6 за св. Тројицу, где ће бити сахрањен, 4 за манастир Добрићево, а 4 манастиру Савини.[74]

Међутим, имовинске прилике манастира Савине лепо осветљавају и неки документи из 1745.[75] Реч је о копији једне молбе коју заједнички подносе црквена општина Топле (црква св. Успења), св. Сергија и Вакха у Подима и манастир Савина. Позивајући се на ослобођење Херцег Новог које је проузроковало увећање државе, безбедност пловидбе и мир, спокојство у овим обл¤стима и увећање верности религији и дужду, молиоци истичу даваљдужева власт није пропустила да снабде цркве једнога и другога обреда земљама које би могле да донесу потребна средства да би се одржао култ религије њених слугу. Поменуте цркве обскрбљене су добрима у сразмери према захтевима речених побожних места ради „одржавања воска, кандила и других утвари и светих одежди", без којих је незамислив прави култ у парохијама, или према броју црквених људи, којих у почетку, одмах после ослобођења, није било више од четири. Под „благом влашћу" млетачком, вера стоји много боље него другде, безбедна и заштићена пуном слободом свога вршења, па је стога порастао са свих страна број верника и редовника, а са тим уједно порасле су и потребе да се прошири сигурни начин за њихово заједничко одржавање, „које би било лоше ако би остало на једноме сиротињскоме народу тек изашлом из беде". „Che mal potiva restar raccommandata ad una povera ed appena dalle afflizioni uscita popolazione". Добра горереченe парохијске цркве преодане општине Топле протежу се на 12 кампа[76] и многобројне таволе, на три отприлике на цркву св. Срђа и Вакха у селу Поди, а на 72 манастира Савине. Други документ односи се на уверење надлештва фискалне коморе у Херцег Новом које је потписао писар Ђордано Калдерола (Giordano Calderola). Он је посведочио да се према манастирским књигама плаћања види да су калуђери цркве блажене Госпе од Савине исплатили јавној комори годишњу закупнину за 120 кампа терена у које су урачуната и 72 на рачун легата, а ови поседи стечени на основу јавних концесија и преноса ради издржавања ове цркве и њених монаха и да су све то исплатили до 1744. године.

Уз ове документе прикључен је и трећи спис, у ствари непотписани акт самог которског провидура од 14. маја 1745, којим је овај пропратио поменуту молбу и уверење дајући о њима и своје мишљење. Истичући још једном стање поседа ових грчких цркава, провидур наводи да су ова имања потврђена генералним одлукама и уписана у катастар. Из приложеног уверења општинског

73. Државни архив у Котору, Судсконотарски списи, књ. 159, 463, 465, 468. Захваљујем др Рајку Веселиновићу на овом податку.

74. Прилог писму изв. провидура Лоренца Парута, Castel Novo, 14. VIII 1766. За податак захваљујем др Глигору Станојевићу.

75. Документа се налазе у Венецијанском архиву, где их је открио др Глигор Станојевић, саветник Историјског института. Документа се налазе у фонду: Provviditori estraordinari a Cattaro, f. 682.

76. Ово мерење извршено је у мерама тзв. campo padovano 3862,57 m² Види: Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1881, Задар, б. н. г. 31.

службеника види се да је годишњи порез плаћен, да ова пракса није никада прекинута и да је тачно извршена. Лишене свакога другог прихода, назначене цркве биле су, ради опште побожности, на тај начин потпомогнуте од власти, да би одржавале свеће, кандила и црквене утвари. А што је манастир Савина био издвојен у племенитом дару државног доброчинства, то је из разлога што су ови монаси, којих је у далека времена било само четири („in tempi remoti erano quatro soli"), као што се опажа из приложених сведоџби, сада увећани на 30 отприлике, у што се подразумева број монаха и свештеника. Которски провидур се слаже да им се изађе у сусрет, јер би то побољшало култ Господњи и јер би ојачало у душама ових становника увек показивану постојаност и ревност у вери према владајућем државном имену („perche si rifferisce al miglior culto di Dio Signore e perche rinforza negl'animi di quel' abitanti la costanza sempre palesata di zelo e di fede verso il publicco reggio nome").

Прихваћен од православног становништва Боке, манастир је не само веома сигурно учвршћивао свој материјални положај, већ се међу братијом испољавају и тежње да се званично среди и осетљиво питање црквене јурисдикције. То стање није било до краја ни разјашњено, ни канонски утврђено. Из сасвим политичких разлога, тражећи његову наклоност и савезништво, Млечани су толерисали да над православним становништвом Боке и јужног Приморја јурисдикцију врши цетињски митрополит, који се и сам спуштао на њихово подручје. Из неких докумената може се закључити да су у Савини ковани и други планови. Јер 17. марта 1746. дао је у Новоме своје очитовање Марко
сл. 107 Мирковић, изјавивши да је од оца Арсенија Милутиновића, игумана манастира Савине, и братије, примио 100 цекина за пут у Венецију. Њему је поверено да од дужда тражи „да би им допуштао Владику од закона грчкога, езика србскога". Ако то сврши, може новац да потроши. Ако не успе, да цекине врати како их је узео.[77] Да се баш из манастира Савине нешто спремало сведоче и писма владике Саве Петровића упућена изванредном млетачком провидуру Валерију Антелмију. У писму од 3. VII 1750. он упозорава провидура да су из ћесаровине дошла два калуђера који су замутили новску област. Још он у ову информацију не уплиће монахе из Савине, за које каже, препоручујући их принципу, „то су судити и слуге праведнога принципа".[78] Нешто касније, 23. III 1751, владика Сава јавља да му се жалио један монах из Савине да му је узео кнез од Будве „нешто лемозине жита што је просио, а то за узрок што није имао феди от Новога".[79] Још увек, и у овом писму, владика Сава се према Савинцима понаша заштитнички, као према монасима који се налазе под његовом јурисдикцијом. Већ 2. IX 1751. његова писма постају све оштрија, а оптужбе све теже. Он обавештава провидура да је чуо да се хоће учинити неке новине у држави принциповој и то без дукала. Дошао је један протопоп и један игуман, оба из Котора, и сада се налазе у Савини, или у Топли. „Хоће да се постављају владикама за Далмацију и над Новим, и да их посвете владике које су у турско, босански и херцеговачки, и да се стану на сабор и на вијеће у Требињу. Толико мене подиже она вапдашња љубав и вјерна служба дат би на знање, а тако ми се чини да је то дјело допуштато од преведрога Принципа да би то било у наше руке да их посветимо који стојимо у држави п. принципа и који сваки дан служимо непрестано и обећајемо се до наше

77. Др Јевто М. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе* (1685—1782), Цетиње 1956, 215.

78. Исто, 219.

79. Исто, 222.

самрти".[80] У писму од 28. X 1751. владика Сава обавештава провидура да је дошао у визитацију, спомињући своју верну службу принципу и своје привилегије. Позива се чак на писмо римског папе Лава IV да је митрополит скендеријски и приморски најстарији у Србији, Босни и Бугарској. Због помоћи млетачкој војсци допуштено је владикама цетињским да у крају око Новог учине визитације. Сада се јавља једна новина која није добра ни принципу, ни њему. У Савини се налази један калуђер, по имену Нектарије Љубибратић, који је „раста и калуђерио се у ћесарску земљу, а доша је на Савину стајати и дозва је једнога попа од Далмације на којега су три квереле Принципове и поша је без знања твога и нашега онамо у турску земљу у Требиње. Ту је дозва бискупа од Сарајева и онога попа посветио владиком над Далмацијом а тога Љубибратића Нектарија архимандритом Савини и дâ му је они бискуп босански, попу од Далмације, да је митрополит од све Далмације и Арбаније. У то је поша они и ови владика доље да на тому вади дукалу от Сената, а они нови архимандрит доша ис Требиња на Савину, крије се да се не пита од вашега преузвишенога господства за такве ствари и за контомацију, зашто је није чинио, а будући куга из Сарајева никад не излази, колико из Цариграда, а они поп који се учинио митрополитом није му доста епархије ниже Рагузие у Далмацију ђе су 12 бискупах вашега закона, а веће је народа од нашега закона, но јошт хоће Боку и Арбанију". На крају писма владика Сава тражи од провидура да о свему обавести сенат и Принципа, или да он то учини.[81]. У ствари све се ове притужбе владике Саве Петровића односе на чин посвећења Симеона Кончаревића, кога је, по овлашћењу пећког патријарха Атанасија, а на захтев Срба из Далмације, 21. августа 1751. хиротонисао босански митрополит Гаврило у требињском манастиру Дужима, о чему му је 15. септембра 1751. издата епископска потврда.[82] Страх да му је угрожена јурисдикција присутан је и у његовом писму од 28. VIII 1752, што је само знак да млетачке власти нису журиле да удовоље његовим захтевима. У том писму владика Сава јавља да је из Турске дошао неки поп Лазар Миројевић који хоће да се у Топли начини викарем. „Нећу да ми визитују калуђери са Савине моју епархију", каже, оптужујући опет савинске монахе за повреду његових јурисдикционих права. Па гневно истиче: „Ја сам први судит Принципов, исто су они. Ми крв прољевамо за преведрога Принципа, а они почијевају, и маме кршћане и све измамише и понијеше. Ето им новска држава, а овамо мимо Русе да их није. Земља је, и судити и ја, све п. принципа, а ја п. принципа служим, а они му ни зашто не ваљају како да маме јадне крстијане. Ја те молим како мога Принципа заповиди и да их није у моју парохију и да не буде кавга и љутња. Без твога благослова они мене маме парохију, једни лажуни и баруни који свијет лажих напунише".[83] Па ипак, како изгледа, упркос овим споровима, савински калуђери су према том истом митрополиту Сави Петровићу касније исказивали своју послушност. Испољиће се овакав њихов став и онда када су одлучили да подигну своју нову цркву, а о тим намерама обавестити су митрополита. Он им је 15. марта 1777. одговорио из Стањевића, а у писму изразио своју радост, пожелевши им да успешно заврше намеравано дело. Очигледно

сл. 106

80. Исто, 225.

81. Исто, 229—230.

82. О целом питању види: Др. В. Ћоровић, *Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића.* Г. Н. Чупића, књ. XLII, Београд 1935, 50—53. У новије време о Кончаревићу је писано и поводом 200-годишњице његове смрти (1769—1969), в.: *Далматински епископ Симеон Кончаревић и његово доба,* Београд 1970, 28—56.

83. Др Јевто М. Миловић, н. д.

млетачке власти нису тада одобриле неке могуће комбинације савинских монаха да се на подручју млетачке доминације реши питање црквене јурисдикције на тај начин што би она потпала под власт карловачких митрополита. Прећутно, Венецијанци су и даље толерисали она условна права која су дукалом од 4. јуна 1718. признали цетињском митрополиту Данилу, а која су се односила на питања црквене јурисдикције над млетачким поданицима у Боки.[84]

Ојачано и стабилизовано братство манастира Савине и на други начин покушава да утиче на духовни живот Срба у Далмацији. У руским архивама сачувана је молба савинског јеромонаха Симеона Марковића од 14. јуна 1762, упућена Синоду, у којој овај вели да је за проповедништво речи божије далматинскоме православноме народу, кад је био у Кијеву, нашао и признао „за способнаго и достоинаго кіевософіиской катедры геромонахъ Ефремъ Дъяковскій", који је пристао поћи у Далмацију. Због тога молилац тражи од Синода да плати путни трошак за њега.[85] Синод је брзо, већ 17. VI 1762. решио да се за јеромонаха Јефрема пише кијевском митрополиту да га пошље Колегија иностраних дела, ако заиста жели ићи у Далмацију.[86] У тражењу духовне помоћи поступили су савински монаси на исти начин као београдско-карловачки митрополити у двадесетим годинама XVIII века када су украјинским учитељима поверили организовање целокупног духовног живота, пре свега просвете. Међутим, већ је истакнуто да је окретање Русији код словенских монаха извршено уз посредовање угледних Срба у царској служби, и да једном утрвени путеви никада нису били прекинути, тако да је руска помоћ стално пристизала у овај манастир, формирајући и једну посебну варијанту српске барокне културе. Световних заштитника за овакав руски став било је доста, а међу црквеним личностима за Србе под млетачком управом залагао се и бринуо и Симеон Кончаревић, епископ далматински, који је, насилно протеран из своје епархије, живео у Русији где је и умро. Са своје стране, Симеон Кончаревић писмено је препоручио Синоду и мисију савинског калуђера Симеона Марковића, наводећи да је он дошао с општенародним молбеним писмом, потврђеним печатима далматинских православних манастира, „о неукротимѡ происходимыхъ въ Далмаціи оть венеціанъ общенародныхъ несноснѡ тѧжаиших гоненіѧхъ и утѣсненіѧхъ и прочемъ и другіѧ нѣкоторыѧ ѡ происходимыхъ тамошныхъ дѣлахъ приѡбщены извѣстій".[87] Мисија овог предузимљивог монаха одлучена је 1762, када су Савинци решили да приступе грађењу своје нове, велике цркве. Подухват је био велик и захтевао је дуге и брижне припреме. За овај пут изабран је монах кога у манастирском животу срећемо већ 1746. Те године, 20. децембра, настојањем и новцем јеромонаха Симеона Савинца Марковића-Драколичића, обновљен је у Задру један рукописни хронограф.[88] Према устаљеном калуђерском реду, по доласку у Санктпетербург, Симеон Марковић је купио књигу Синодик,, длѧ написаніѧименъ царскихъ, и императорскихъ и великокнѧжискихъ рѡсіскагѡ гс̃дрства и про-
сл. 94, 95 чіхъ православныхъ хр тіанъ, и доброхатныхъ мс̃лтыин подателеи, вѣчнаго ради, и незабытнагѡ поминаніѧ въ сѹщомъ сто̃ѹспенскомъ мнс̃тырѣ, при

84. *Историја Црне Горе* III/1, 274.

85. Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922, 183.

86. Исто, 184.

87. Исто, 183.

88. Стојановић, Записи ... бр. 2924.

архїмандрїтѣ Нектарїи Любибратичѣ; тогда мнѣ с8щ8 въ посл8шанiи всѣхъ жителѣи далматинской провинцїю и с̃щенства, восточногѡ православногѡ исповѣданїѧ, н8ждныхъ ради дѣлъ . . .“ Пуних дванаест година монах Симеон Марковић-Никшићанин остаје у Русији где неуморно скупља милостињу за свој манастир. У сачуваном Синодику сабрани су лепи докази те његове упорности, а истовремено и значајна сведочанства о породицама српских исељеника у Русију, о њиховом родовима, о њиховој неугашеној пажњи према завичају. Судећи према именима, Симеон Марковић је међу руским угледним породицама успешно обавио своју мисију. И у својој опоруци од 20. јануара 1773, коју је назвао „Духовница“, Симеон Марковић је дао драгоцене податке и о себи и о милостињи сабраној за време оног дугог избивања из свога манастира, у који се више никада није вратио. Из његове опоруке дознајемо да је рођен у Никшићу 1703, да је као брат савински пострижен у цркви на Топли, јер су ту боравили бегунци из Требиња. У току свог дванаестогодишњег избивања из Савине, дуже време је провео у граду Стародубу, у дому грофа Мојсија Владиславића. Враћајући се са сабраном милостињом кући, сврне због умора и слабости у манастир св. Димитрија у Калдарашану близу Букурешта. Предвиђајући скору смрт учини поменуту опоруку, у којој је редом назначио све ствари које се имају послати у манастир Савину и другим црквама и манастирима у Далмацији.[89] За извршавање своје опоруке именовао је архимандрита калдарашког Филарета, потпуковника кнеза Антонија Стратимировића, мајора Ивана Петровића Требињца, и свог, као што вели, богом побратима, купца петроварадинског, Јована Чукелића, који се тада налазио у Букурешту. Овога је посебно замолио да, пошто се враћа у Угарску, понесе ствари до Шанца Варадинског, а отуда поручи у Савину, или опреми ствари по његовом синовцу попу Луки Дамјанову Марковићу у селу Дишнику у Забрђу, близу Копривнице у Хрватској. Из опоруке се даље дознаје да је осим сабраног новца послато после његове смрти седам пуних сандука престоних икона, црквених одежди, књига, сасуда, а међу драгоценостима спомиње и једну панагију коју му је даровао познати страдалац за православље епископ Симеон Кончаревић, код кога је дуже времена провео, као код свога, како вели, Србина и Далматинца.[90] Овај упорни монах умро је у Букурешту 12. јуна 1773, свакако уверен да је скупљену милостињу предао у сигурне руке. И доиста, нема никакве сумње да је тестамент Симеона Марковића у целости извршен. Када су ствари допремљене из Букурешта у Петроварадински Шанац, решили су калуђери савински да по њих пошљу свога сабрата Инокентија Богданова Дабовића. Њему је општина у Топли 16. новембра 1773. издала уверење о смиреном и добром монашком животу, будући да намерава да уде у Угарску „за прифатити лемозину от оца Симеона Марковића, кога су били послали како брата истога манастира у прошњу прошле године у вишеречену Унгарију“.[91] Марковићев сведок, потпуковник Антоније Стратимировић, надживао је свога калуђерског пријатеља. Њега је 1782. као генерала

89. Г(ерасим) П(етрановић) објављује извод из опоруке Симеона Марковића (Драгуличића) јеромонаха манастира Савине. В.: Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1882. 31—33. Нажалост, документ се после II светског рада не налази више у манастирској архиви, чиме је изгубљена могућност да се публикује његов интегрални текст.

90. Исто

91. В.: Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за год. 1881, Задар б. н. г. 31—32.

упознао у Русији архимандрит Герасим Зелић.[92] Он је тада командовао „Славјано-сербским полком“. Кнез Антоније је брат потпуковника кнеза Марка, а обојица су били синови Саве Стратимировића. Њихово имање у вредности од 12.000 цекина наследила је нека њихова нећакиња, која се удала за Јована Свердлина. Исти је Свердлин са женом прешао 1790. из Русије у Трст.[93]

Међутим, припреме за изградњу велике савинске цркве и даље су настављане. Сасвим јасно, за овакав позамашан подухват неопходна је била дозвола млетачког дужда. Из тих разлога, на свом сабору од 26. јануара 1775, савински калуђери доносе одлуку да архимандрит Данило Јоано-Рајовић и игуман Никанор Богетић пођу у Млетке просити „помоћ и обране“,[94] а на писму које су понели собом потписали су се сви монаси. Главни покретач ове замисли био је архимандрит Данило Јоано-Рајовић, Требињац родом, који је на кормилу манастира Савине наследио архимандрита Никанора Љубибратића, умрлог 24. маја 1768. Он је доиста и успео да од млетачког дужда
сл. 101 Алојзија Моћенига испослује дозволу за градњу. Дукал је издат 25. јула 1776. Пада у очи да се у акту изриком помиње обнова и проширење а не градња нове цркве ... „il Senato permette, che'quei monaci a proprie spese possino ristaurare ed'aupliare nel terreno compreso nel loro chiostro il tempio medesimo, stabilindo pur anche, come essi ricercorno, che d'ora innazi, quella monastica Comunità, per l'osservaza de'Loro istituti sia immediamente, dipendente, e soggetta alla cura, e vigilanza di cotesta carica estraordinaria al qal'effetto la diligenza vostra farà sequire ili registro delle presenti a Lume de'successori“.[95] Већ 17. новембра 1776. архимандрит Данило је дао да се код власти у Котору направи аутентична копија овог дукала. Пошто је добијен дукал, сабор манастира Савине захвалио је 4. децембра 1776. провидуру преко архимандрита Данила на овој милости „за свједоџбу од наше препозне харности, да му се прикаже и поклони за један малехни дар, ови сахат, тј. орлић од трапезе овога нашега манастира, толико од њега помиловања и чашћења“. Закључено је да се провидуру, поред сата, преда и писмена адреса на којој су се потписали сви монаси.[96] На тај начин, као и под Турцима, дошло је до оне исте несагласности између молбе за градњу, одобрења и коначног остварења. Савински калуђери захтевају обнову и проширење цркве, а када им је то одобрено, они дозволу тумаче на свој начин и зидају нову, велику цркву. Занимљиво је да у случају манастира Савине ова калуђерска подвала није имала теже последице. Подаци о даривању млетачког провидура ишли би у прилог претпоставци да су власти монасима свесно гледале кроз прсте, дозвољавајући да калуђери на свој начин тумаче, иначе недвосмислене, одредбе дукала. Једино прича о намери капетана Ђермана да с мора топовима сруши цркву, може се узети као далеко сећање на неке незгоде или намераване репресалије млетачких власти, па је и то казивање најзад преточено у легенду, и везано за једну чудотворну Богородичину икону,[97] која ће с временом постати и главна култна икона манастира Савине.

92. Герасим Зелић, *Житије* I, 78—84.

93. В.: Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1904. Задар 1904, 39—41.

94. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1892.

95. В.: Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1888. 34.

96. Исто, 34—36

97. Др Боривоје Дробњаковић, н. д.

Од седамдесетих година XVIII века, сва пажња манастирске братије усмерена је на градњу велике цркве. Већ 1774. Савинци шаљу свога брата Арсенија у прошњу, а и сам архимандрит Данило Јоано-Рајовић, све до своје смрти у Пули, 23. новембра 1789, неуморно је сакупљао прилоге за зидање нове цркве. Тактичан и мудар, он је на све стране обезбеђивао манастиру Савини благонаклоне пријатеље, а стицао их је и даривањем црквених књига. Тако, заједно с братијом, даровао је презвитеру Василију Злоковићу, сину Илијином, из Бијеле, 16. јула 1777. један руски Часословац штампан 1642.[98] У тражењу веза архимандрит Данило се обраћа и на богату, православну црквену општину у Трсту. Опет са братијом, даровао је цркви св. Спиридона у Трсту једно руско јеванђеље штампано у Москви 1697. „да пребываетъ в'тои церкви не ѿемлема ползи ради дꙋшевніѧ чтꙋщимъ и послꙋшающимъ".[99] Ово истицање манастирске братије никако није случајно и оно без сумње верно одражава сав онај стваралачки полет који је тада владао међу монасима, преглим да докрајче један тако велики грађевински подухват. Та иста братија, не без разлога, наведена је и на јужној плочи манастирског звоника, у запису који говори о зидању храма. Поред архимандрита Данила Јоано-Рајовића споменути су и јеромонаси Исаија, Висарион, Инокентије, Дионисије, Никанор, Герасим, Симеон и ђакон Стефан,[100] док се на западној плочи, на жалост сасвим уопштено, каже да се црква почела зидати „иждивениемь манастира стооуспенскаго савинскаго поможениемъ православнихъ христыанъ"...[101] Према томе, из овакве формулације може се закључити да је црква манастира Савине подигнута захваљујући колективном ктиторству, она је ницала и довршавала се зависно од прилога многих, махом анонимних појединаца. Колико се зна, нема примера да се једна личност посебно истакла својим даром, чак ни оне богате српске породице у Русији не уписују се у манастирски Синодик као велики ктитори. Амбициозни подухват и средства која су споро притицала свакако су главни разлог што је грађење велике цркве манастира Савине споро напредовало. Копање темеља започето је 16. јануара 1777, а мекано земљиште проузроковало је прве грађевинске тешкоће. Градило се годину дана, а онда је 1778. обустављен рад, који је опет настављен 1779. Темељ за звоник градио се 1780-81, а већ 1782, грађење је прекинуто због новчане оскудице. Зидање црквеног зида прекинуто је 1783. а радило се и 1784. Опет из материјалних разлога није се градило 1784-86. године. Тада су савински калуђери поново кренули у писанију. Сакупивши нешто средстава, наставили су 1787. са грађењем цркве и она је коначно завршена тек 1799.

Главни подаци за овакав дуг и велик посао брижно су сабирани у неколико књига. Ту је пре свега драгоцени Синодик манастира Савине, који је Симеон
сл. 94, 95 Марковић устројио у Москви 1762. и у који је уписивао прилоге[101a]. Најчешће се они односе на плаћање сарандара и за очитање молитава за здравље и спасење. Тако је, на пример, за здравље и спасење рода кнеза Константина Кантакузина дато 25 рубаља, а за род госпођи бригадирки Теодори Николајевној, бившој „сожителницы покоинаго Стефана Витковича", 20 рубаља. У Сино-

98. Стојановић, Записи и натписи, бр. 8486

99. Стојановић, Записи и натписи VI бр, 10.210.

100. Црногорчевић, Манастир Савина, 438

101. Исто;

101a. На руске дарове скренуо је пажњу: Саво Никићеновић, *Руски прилози за градњу манастира Савине*, Хришћански весник, год XXVII, св, 3, март 1910. Београд, 199—203.

дику срећемо читав низ угледних руских и српских породица, понекад већ међусобно и орођених, сведочанство више о брзој русификацији наших исељеника. Уписана је баронеса Марија Артениевна Строганова са 26 рубаља, госпођа Ана Ивановна Гамаљева, бивша жена покојног грофа Гаврила Владисављевића, са 50 рубаља. Ту је адмирал Александар Иванов Головин, који је дао 20 рубаља, мајор Јосиф Алишевски, који је уписао 15 рубаља. Капетан Игњатије Ранич дао је 30 рубаља и уписао је у поменик и своје претке који носе чисто српска имена: Никола и Живана. Мајор Лав Александрович Пушкин дао је 10 рубаља. Од угледних породица у савинском Синодику среће се име кнеза Михаила Васиљевича Голицина, бригадира Јакова Александрова Шубског, генерала поручника Григорија Семјоновича Мешерског, грофа Мојсеја Иванова Владиславича и „егѡ племѧнниковъ высокородны^{х} г^{с}деи Ивана Николаѧ Гаврїила Андреевыхъ Папрепицъ. Дано р8б: 150“. Ту је род капетана Саве Станоевича, Ане Ивановне, удовице покојног трговца Михаила Крупинина, која је Савини приложила свештеничка и ђаконска одејанија, род капетана хусарског слободског пука Јована Стефанова Балевича и његове таште Ане Ферфарича. И у његовом роду срећу се српска имена: Милош, Радул, Сава, Лазар, Стојка, Ружица, Бранка, Нинко, Недељко. Придворни канцеларист Теодор Теодоровић Разумов уписан је са прилогом од 8 рубаља. Ту је и род московских трговаца Максима, Јоана, Иванових, Стељагиних, род господина Теодора Недељкова Болгарина који је дао 55 рубаља „на строенїе сос8довъ црковныхъ“. То је онај исти мајор Теодор Недељков Болгарин чије се име помиње и на једном дискосу са звездицом и путиром „с черниею ѡбразы состроенъ в царствоющимъ великимъ городѣ Москве тр8домъ и тщанїемъ їеромонаха Симеѡна Никшичевскаго свѧтоуспенскаго савинскаго монастира . . .“[102] Помиње се род господина ораниенбомског секретара Алексеја Трофимова Прилуцког, који је дао књигу Григорија Назијанског. Уписан је и род ђакона Николаја Стефанова, „књиги сеѧ писателѧ“, а тиме је добијено име мајстора који је калиграфски украсио овај Поменик. Потпуковник Петар Виткович уписао је свој род и дао 50 рубаља. Потпоручник Андрија Соловјев приложио је Савини „ѡбраз 25 празниковъ“, за који се у краћем опису каже да су „писанихъ на дасци кипарисной кр8гомъ ѡкладов^{ал} костовал р8б: 36“. Придворни живописац господин Теодор Калугин „ѡкладовалъ ѡбраз Бг͠мтры казанскои рызо позлате^{н}ъ костовалъ р8блев 20“. Пуковник Иван Ивановић Шевић дао је 15 рубаља. Пуковник черниговског пука Петар Милорадовић „Сербин“, дао је 10 рубаља, а исто толико пуковник Галаган. Капрал македонског хусарског пука Григорије Илијин Лумбардич дао је 6 рубаља. Госпођа књегиња Параскева Шеховска, бивша жена пуковника генерала Милорадовича, дала је 30 рубаља, а господин потпуковник Антоније Стратимировић 16 рубаља. За род покојнога поручника Герасима Вукчевића из Далмације, из села Жегара, дато је 12 рубаља, а није убележен прилог за род грофа Николаја Владиславича, у Малој Русији. Исто тако није убележен прилог за род бригадира Радича Пламенца у Малој Русији, који се у Поменику помиње и својим правим именом Радоња. Поред официра, пада у очи да је своје прилоге уписивао и приличан број трговаца. Неки међу њима прилагали су и црквене одежде, као што је то урадио санктпетербуршки трговац Андреј Иванов

102. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1895. Дубровник 1895. Објављен са грешком и прештампан у: Љ. Стојановић, *Зайиси и найиси* . . . бр. 4706.

Струников, који је поклонио један стихар, епитрахиљ и наруквице. Исто тако, карактеристични су међу дародавцима Срби који су у руској војсци постигли неке чинове и стекли поседе. Углавном, реч је о припадницима оних српских хусарских пукова који су формирани у Украјини према пројекту грофа Румјанцова 24. XII 1776. Њихова имена: српски, угарски, словенски, илирски, бугарски, далматински, македонски и молдавски као да се поклапају са већ активном политиком руских царева.[103] Једном устројен, овај је Синодик и касније, након смрти Симеона Марковића, коришћен у манастиру Савини за уписивање прилога намењених за помињање мртвих и живих. Тако је за помињање рода Јована Магазиновича, његова кћи, госпођа Полексија даровала 1782. „една бутига у вароши у спицарїи под церкву с҃те госпође Савине". Спиридон Живкович „даль себе ради и родителеи своихъ парусїю цекиновъ 24". Без назначене цене уписан је доктор Михаил Турлин „ѿ града Керфа". Игуман Јосиф из манастира св. Василија под Острогом дао је 10 цекина. За дом кнеза Тома Павловича из Крушевице забележено је 1793. год. „да даваю у монастиръ на Савину сваке године по цекинъ еданъ". Сава Гергуров Рађенковић дао је 1802. 12 цекина, а Никола, син племенитог кнеза Сима Паликуће из Требиња дао је 1804. год. 48 фиорина. „Йна капетанъ Ника Божова Ђокића даде за свои споменъ и своихъ родителеи паросїу талерь 24. Господин „Андреи Мисинезъ даль за свои споменъ и своє сѹпроге Полеѯїе фиорина осамдесетъ 80: 1805." покоини Алеѯсандро Балариђъ остави за свои спомен фиорина осамдесеть 80: 1805".[104]

Значај овог Синодика за историју манастира Савине без сумње је велик. У овој књизи, на једном месту, сабран је и највећи број имена и оних појединаца који су са манастиром Савином успоставили везе. У временима када је устројен овај Синодик, а то су године принудног гашења руско-српских културних веза на подручју Аустријске Империје, манастир Савина продужује ову сада већ угрожену усмереност српске културе. Из Русије манастиру пристижу сакупљени дарови, иконе, сасуди, књиге и новац. То је и омогућило да овај манастир, а тиме и шире бокељско подручје, постане једно сасвим особено сабиралиште барокне руске културе, подсећајући у многоме на слично стање манастира Хиландара у XVIII веку.[105]

Пада у очи, ако се осмотри живот Савине у XVIII веку, да манастир није постао средиште неког уметничког или књижевног стварања. У једном бурном тренутку српске историје Савина је никла као збег и као уточиште. У прво време њени монаси упиру стално своје очи ка своме старом гнезду — тврдошком манастиру из којег су прогнани, да би се тек после 1718. коначно свикли на свом новом станишту. У том процесу брзог прилагођавања, велику су улогу одиграле и оне многобројне црквене реликвије које су најпре из Милешеве пренете у Тврдош, одакле су склоњене у Савину. Милешевске реликвије свуда су биле тражене, и оне су на све стране опомињале на српско црквено јединство ширећи и култ св. Саве. Сем тога, не треба заборавити да је

103. Др. Александар Соловјев, *Јужнословенски пукови и руској војсци XVIII века*, Руско-југословенски алманах 1934. Панчево 1934, 73.

104. Има и касније уписаних лица. Помен се закључује средином XIX века.

105. В.: Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у XVIII веку*, Хиландарски зборник 3 Београд 1975.

Савина као манастир ојачала и пропевала после великих ратова са Турцима, који су активирали и велике масе српског живља на челу са угледним народним старешинама, и да је управо тај друштвени слој пригрлио манастир као своје велико упориште. Чак и у далекој Русији одржало се сећање на Савину и она је и тамо лако стицала приложнике и заштитнике. Управо те везе са Русијом успостављене посредовањем српских пресељеника, умногоме су битно одредиле живот манастира Савине у XVIII веку. Већ од почетка XVIII века јављају се савински монаси који крећу у Русију, тамо успостављају везе, враћајући се оданде са многим даровима. Један од њих без сумње је архимандрит Леонтије Аврамовић, рођен у Требињу, а умро у Савини 17. децембра 1742. На једном Маргариту Јована Златоустог, штампаног у Москви 1698. потписао се 1722. још као архимандрит требињски. Запис гласи: „Сїю книгу глемую маргаритъ купих за В̃ цекина в царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ лѣта ≠ А̃Ѱ̃К̃В̃ М̃ца юла ЙІ азъ смѣренный Леонтіи Аврамиевичь (!) архїмандритъ требинскіи ради дшевніе ползи прочитающих и молю которій би ю прочиталь да би рекль Бгъ дамȣ дȣшȣ простить“.[106] Тај исти архимандрит купио је 18. јула 1722. и чувену руску Прераду Баронијевих црквених анала која је 1719. штампана у Москви у два тома, књигу која је постала омиљена лектира у нашим манастирима у XVIII веку, утичући и на српску барокну иконографију, особито у делу сликара Јоакима Марковића.[107] Архимандрит Леонтије је тада записао: ≠А̃Ѱ̃К̃В̃ іȣліа ЙІ сїю бгоспасителнȣю книгȣ глаголемȣю Барѡни или Историа купих за В̃ цекина въ царствующом великом градѣ Москвѣ азъ смѣренный Леонтіи Авраміевич архїмандритъ Требинскіи ради дшевные ползи испитнѡ прочитающх их же прошю и молю да би глаголали Бгъ да му дшю простить“. На сличан начин потписао се у исто време на једној књизи Григорија Назијанина коју је купио за „цекинъ и полъ“.[108] Нешто касније, 1729. потписао се и на једном штампаном Октоиху који је донео из Русије. Ту је рекао: „А̃Ѱ̃К̃Ѳ̃ году іулиа К̃И̃ дне сию спасителную книгȣ глаголаемȣю ѡктоихъ А̃ глса принесохъ из Руссие азъ грешни Лэѡнти Николаевъ Аврамовичъ архимандритъ требинскі приложих ю зде на Савине у монастръ стоȣспенски ради дшевніе ползи ȣ будȣщіе роди“. Те исте, 1729. године потписао се и на једном Триоду фарисејевцу који је приложио манастиру Савини. Најзад, ≠А̃Ѱ̃К̃В̃/1732 год юня въ К̃Г по указȣ его императорскаго величества и по приказу свтѣншаго правителствующаго Сvнода дана сия книга из сvноданыя домовыя казни венецкои земли что близ города Херцега Новогѡ на Савинѣ успенского мнстря архимандриту Леонтію в сто успенско мнстрь в црков Бжио безденедно“.

Већ су истакнуте заслуге јеромонаха Симеона Марковића који је за манастир Савину 12 година скупљао милостињу. Међутим, његов је можда највећи успех што је, боравећи у Русији, повезао манастир Савину са многим српским породицама које су тамо живеле. Он је тада ишао већ утрвеним стазама, јер су поједини чланови ових породица имали претходно везе са старим завича-

106. Скоро исти запис је још једном поновљен. Тамо је потпис исправан: Авраміевичъ

107. В.: Дејан Медаковић, *Две историјске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750*. Зборник Музеја примењене уметности, 5, Београд 1959. и у књизи: Путеви српског барока, Београд 1971.

108. Стојановић, Записи ... бр. 2536.

јем. Карактеристичан је пример грофа Саве Владиславича и његових сродника који штедро помажу цркве и манастире у старом завичају. Тако је гроф Јован Владиславич у свом тестаменту написаном 1748. одредио манастиру Савини 16 сарандара и 12 цекина, а као прилог за зидање цркве дао је 14 цекина.[109] Веома карактеристичан је дар Матије Павлова Владиславича, такође сродника Саве. Он је у стари завичај послао икону св. Саве обученог као архијереја, поред кога се на једном сточићу налазе одложене инсигније световне власти. У барокној картуши је карактеристична, скраћена биографија св. Саве у којој се каже да је после спаљивања моштију сачувана свечева рука која се налази у пећком манастиру. Сем тога, са предње стране стола насликан је широк штит чија су поља испуњена хералдичким знацима узетим из Орбиновог дела: *Краљевство Словена*. Копирајући грбове из Орбина, сликар је задржао и његова слова којима је читаоца упућивао на легенду. Ова икона, дар Матије Павлова Владиславича, има истоветан текст познат са једне иконе коју је 1757. манастиру Добрићеву купио и приложио Цветко Лазаревић са својим унуком Ристом.[110] Врло вероватно, ова скраћена биографија св. Саве везана је за Херцеговину, можда за сам Милешевски манастир у којем је посебно неговано предање о сачуваним деловима Савиних моштију. У краткој биографији на икони из Савине, а слична је наводно постојала и у Добрићеву, помиње се да је читава рука сачувана у Пећи. Карактеристично је да је баш један милешевски калуђер саковао кивот за прст св. Саве који се чува у Пећи. Звао се Нектарије, а учинио је то, како запис каже, 1680.[111] На тај начин, манастиру Савини је дарована једна икона која тачно одражава она црквена стремљења Старе Херцеговине која теже да активирају култ св. Саве, и да га тако уграде у шире оквире оног православног становништва које се већ отворено везало за руску царску политику. Уосталом, не треба заборавити да је народно предање већ повезало манастир Милешеву и Савину. У пријепољском крају, близу села Пресеље, прича се да су Милешевци, када су им Турци попалили манастир, привремено боравили у овом селу. Одатле, они су упорно настојали да им се одобри повратак у њихов стари манастир. Када им то није пошло за руком, они су отишли „из Савиног манастира у Савин манастир" тј. из Милешеве у Савину.[112].

У тим временима Петар Велики шаље 1707. преко браће Милорадовића у манастир Житомислић више црквених књига.[113] У московском стану пуковника Михаила Милорадовича, преписао је 14. јануара 1715. Никола Властелиновић Летопис требињског архимандрита „Аничија", брата владике Петронија (Љубибратића).[114] Иначе, тај исти Матеј Павлов Владиславић помиње се као дародавац једне књиге коју је донео у свој стари завичај. Реч је о знаменитом делу: „Вильгельм Стратеммон, Феатрон, или позор исторический изявяющий повсюдную историю священнаго писама и гражданскую чрез десять исходов". (СПБ. 1724).[115] У тој књизи, коју је донео у Херцеговину, исписани су многи подаци који се односе на породицу Владиславић, а

109. Јован Дучић, *Гроф Сава Владисавић*, Сарајево 1969, 296.

110. В.: Источник, XV, Сарајево 1901,стр. 349—350. Запис је објављен са доста испрекиданих места: в.: Љ. Стојановић, Записи . . бр. 5826.

111. Љ. Стојановић, Записи . . . бр. 7040.

112. Прота Ст. М. Димитријевић, *Спаљивање моштију св. Саве*, Београд 1935, 47.

113. Љ. Стојановић, Записи . . . бр. 1273.

114. Исто, бр. 3277.

115. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII в. в. Киев 1958, 119, број 496

помиње се и Стефан Виткович који је себе „заслужио“ бригадиром. „Нему е домъ Владиславича валао 8 Р8сии толико“.[116] Према једном запису у Савини изгледа да је Мојсеј Владиславич умро у завичају и да је то било 30. марта 1758. у Херцег Новом. За манастир Савину везани су својим прилозима и чланови породице Властелиновић и Стратимировић. Тако, јављају се њихова имена и на оним изванредним престоним иконама које су некада биле намењене

сл. 43, 44, 45, 46 Великој цркви, одакле су пренете у Малу цркву. На икони Богородице је запис који гласи: „Андреи и Іωаннъ Ніколаевъ Іωвовичь ѿ Стратиновичь, приложиша въ сію церковь успеніѧ престыѧ Бцы савинскіиѧ за свой вѣчный споменъ въ Ерцегѣ Новомъ А҃Ѱ҃П҃И҃“. На икони Успење Богородице је запис: „Григоріи Сүмеωновъ Лакетичь ѿ Стратиновичь, приложи въ сію церковь успеніѧ п҃рестыѧ Бцы савынскіѧ за свой вѣчный спомень вь Ерцегѣ Новомъ А҃Ѱ҃П҃И҃“. На икони св. Јована је запис: „Антоніи Јωанновь Лакетичь ѿ Стратиновичь, приложи въ сію церковь Успеніѧ престыѧ Бⷣци Савинскія за свои вѣчныи споменъ въ Ерцегѣ Новомъ АѰПИ“. Најзад, и на икони Христа је запис: „Андреи и Іωаннъ Николаевъ Іωвовичь ѿ Стратиновичь проложиша въ сію церковь Успеніѧ п҃рестыѧ Б҃цы савинскіиѧ, за свои вѣчныи споменъ, въ Ерцегѣ Новомъ, А҃Ѱ҃П҃И҃“.

Поред војног племства српског порекла а у руској служби, манастир Савину помаже и онај друштвени слој који се у Боки Которској одао поморској трговини. Тако се, на пример, у ризници манастира Савине чува сликана читуља

сл. 42 капетана Симе Милутинова Томашевића, коју је 1740. год. израдио неки зограф из рода Рафајловића-Димитријевића, највероватније даскал Ђорђе, који је нешто касније, 1747, потписао уговор са житељима села Ластве у Грбљу да им наслика за цркву св. Спаса двери, два ћемера, апостоле и крст.[117] Натпис је оштећен али су сачувани његови битни делови.[118] Он гласи: „ сїи чит/8лѧ/ /г/оⷭпоⷣна капетань Сӵма Мил8тинова реченога Томашевића, прїлоⷤию оу монⷶстирь на Савин8 храⷨ оуспенїа п҃рестые Б҃цѣ + изобразие маисторь /Д/имитрїевичь года≠А҃Ѱ҃М҃ + м҃ца“. Једно јеванђеље откупио је 1702. капетан Радивој Србин за душу своју и својих родитеља Милана и Смиљане и своје жене Дане и њених родитеља Стефана и Варваре.[119] Једно руско четворојеванђеље, штампано у Москви, откупио је 4. новембра 1757. господар Симеон Вучковић из Шаренграда за 24 фл. „и приложи его во Свѧт8ю успеиск8ю обитель Савинск8ю, с8щ8ю в’ Далмаціи, за здравїе свое и своего сина Їоанна и прочих своих сродниковъ“.[120] Па ипак, ова књига никада није стигла у Савину. Како је дародавац у међувремену умро, његов брат Петар поклонио је књигу за спомен на њиховог оца Стефана цркви св. Арханђела у Бршљаници.

Углед који је Савина уживала међу православним становништвом у Боки учвршћивали су и значајни монаси који су манастиром управљали, или су као савински монаси на другим местима стицали црквене чинове. Поред владике Са-

116. Стојановић, Записи . . . бр. 2814—2823.

117. Шематизам прав. епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1890. Задар 1890, 40.

118. Натпис испод читуље објављен је са грешкама у Старинару XI, 115, одакле га је преузео Љ. Стојановић, Записи . . . бр. 2805. Доносимо га са исправкама.

119. Стојановић, Записи . . . бр. 2109

120. Исто, бр. 8119.

ватија и Стевана Љубибратића ту је, без сумње, архимандрит Леонтије Аврамовић. Заједно са јеромонахом Никанором Рајевићем, Аврамовић је 28. јуна 1731. заступао Боку на скупштини у Бенковцу која је имала да изабере епископа, после протеривања епископа Стевана Љубибратића из Далмације, 1722.[121] Нешто касније, 1735, Срби из Далмације траже да им се за епископа именује савински архимандрит Леонтије Аврамовић.[122] Овом избору противио се задарски архиепископ Викентије Змајевић, написавши у својој писменој представци млетачким властима да се на калуђера Аврамовића не сме мислити „који је два пута био у Русији, који је од руске владе примио дарова и црквени књига, који је и новца тамо добио за себе, и који је за заслуге своје добио у Русији и достојанство архимандрита“.[123] Још један савински калуђер постао је несуђени кандидат за далматинског епископа. Када су млетачке власти коначно протерале са своје територије епископа Симеона Кончаревића, замоле Срби из Далмације 20. новембра 1754, да се на његово место изабере Дионисије Новаковић,[124] који је од 1749. био будимски епископ. За своје време Новаковић је био учен монах, школован у Кијеву, вратио се међу угарске Србе са изразитим теолошким амбицијама. Из записа у једној рукописној књизи дознајемо да је епископ посвећења Партеније Павловић, 10. септембра 1750, уписао све своје црквене чинове које је током година стекао. Поред осталог каже: „діаконства же сподобихся во Далмаціи во обители святоуспенскои Богоматере на Саввинѣ, оть покоинаго хажи Стефана Любибратича, архіерея Далматіинскаго, потомьже константиническагô во Хорвацій; потомьже сподобихся и монашества, то есть на Саввинѣ, пострижень отъ покоинаго Леонтія архимандрита“.[125] Угледан савински монах био је Нектарије Љубибратић, који је као архимандрит овог манастира умро 24. маја 1768. И његово име налазимо записано на више црквених књига. У једном руском прологу штампаном у Москви 1696. има запис: „Сія книга глема прологъ г трий мсца содержеи в себе ва мостире Саввине за что продга бисть въ мотрире Саввине Леѡнти архимандрит. Сія книга сто-успенскія-саввінскія обители подписася лѣта гдна 1761 рȣкою Нектарій ѿ Любибратич архіман: в Саввинȣ“. У књизи житија свјатих, штампаној у Кијеву 1705, записано је „Сія книга житія стыx мнастира Саввінскагѡ стоупенскаго 760-мца іȣнія 15го подписа ся рȣкою Нектарєи ѿ Любибратичь архіманд: Саввінскїй“. Та иста књига имала је своју претходну малу историју. Њу је игуман Арсеније Милутиновић позајмио на читање крупском јеромонаху Дионисију 1755. о чему је овај оставио запис који гласи: „Сію книгу Житія стыx юнїа мсца помощію в неи стиыx писаныѧ прочто і пространно размотрѣхъ и исписа житїе стыѧ Ферониe сего мсца КЕ го и велми благодарю гсдинȣ оцȣ ігуменȣ кир Арсенїю сто успенскомȣ савинскомȣ котори нам далъ на прочитанїе и ѡбилгъ остаю негово здравїе гсда бга млити, гсдъ Бгъ милостиви дава маздитъ ему и дшиx такожде Богородицȣ Дїону сїе іеромонахъ Крȣпѧнинъ у Крȣпи 1755“. Потписао се Нектарије Љубибратич и на књизи: *Служба благодарственаја*, установљеној у част победе Петра Великог код Полтаве. „сто -оуспенскія Саввінския обители подписася лѣта гдня 1760 27 го ноемврія рȣкою Нектаріи граф от Любибратичь“. На

121. Е(пископ) Н(икодим) М(илаш) *Православна Далмација*. Нови Сад 1901, 368.

122. Исто, 380.

123. Исто, 383.

124. Исто, 408.

125. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* II, Ср. Карловци 1903. бр. 2983.

последњем листу је запис: „Сїю книжицꙋ кꙋпи гдсаръ Михаилъ Петровичъ, и даде мени, за спомен живимъ и мртвимъ своимъ родителемъ 746. маїа 6". Из 1760. потиче његов запис у једној штампаној књизи у којем пише: „свꙗто-успенїя саввінскїя обители пописа ся лѣта господня 1760. 27 ноем. Рꙋкою Нектари граф ѿ Любибратич архїмандритъ Саввінскіи".[126] У књизи: *Либро ѿ сарандары церкве стоусиенскія ѡбитѣли соввынскія* забележена је његова смрт, тамо се каже: „На 1768 маіа 24. у монастирꙋ на Савинї. Престависа ѿ сего свѣта, в вѣчнимъ ѡбителѣмъ, пречстни Гсдњь Нектаріи ѿ Любибратичь, архїмандритъ ѡбители Стоуспенскїя Саввинскїя, и погребенъ бысть близь церкви Пресвѣтыя дѣвы, ѿ южнїя страни бꙋди емꙋ вѣчна радость и за сего единаго начатся приносити безкровная жертва Богꙋ, именꙋеми Сарандарь до дана четирдесять истога маїя = 25 =." Леп углед уживао је и архимандрит Арсеније Милутиновић, који је умро 14. децембра 1754. Родом из Требиња, и он је, управљајући манастиром, испољавао велику окретност. Забележено је да се дописивао са владиком Савом Петровићем-Његушем, а 1745. притекао је у помоћ далматинским манастирима Крки, Крупи и Драговићу, свотом од 350 млетачких цекина.[127] Поред већ споменутих монаха: Симеона Марковића -Драгуличића, Данила Јоано-Рајовића, Софронија Видаковића, који је 1771. заједно са братијом дао да се обнови један орар,[128] а 1759, као јеромонах, дао да се у сребро окује рука царице Јелене,[129] у животу манастира Савине истакао се архимандрит Инокентије Дабовић родом од Крушевца, који је такође скупљао прилоге за зидање нове цркве. Потписао се кратко на једном Саборнику штампаном у Москви 1700. „принесе Іникентіи Іеромонахъ ѿ имперіе Немачке за 16 форинтій".

Крај млетачке власти у Далмацији манастир Савина је дочекао као духовно средиште српског народа у Боки које је за собом имало цео један век марљивог и успешног изграђивања. Са пропашћу Венеције и доласком нове, аустријске власти у Далмацији и Боки од 1797-1805. православно становништво није осетило неке битне промене свога положаја.[130] Аустрија је наследила од млетачке владе потврђеног генералног викара Герасима Зелића и изабраног и непотврђеног епископа Симеона Ивковића.[131] Међутим, тек за оно кратко време колико је трајала француска управа, православни су били лишени свих оних лукаво смишљених прогона и уступака који су раније чињени на захтев агресивних прелата да се ови тврдокорни шизматици преведу у унију и тако коначно одвоје од пећког трона. Затекавши обезглављену православну цркву у Далмацији, нови намесник Вићенцо Дандоло, доследан својим либералним уверењима, похитао је да среди и ублажи ово тешко наслеђе раније млетачке и аустријске управе. Намесник Дандоло је тада предложио Наполеону да црква у Далмацији добије свога епископа. Учинио је то 15. августа 1807.[132] а већ 19. септембра 1808. царском одлуком дозвољено је да у Далмацији буде изабран један православни епископ.[133] Избором Венедикта Краљевића и то

126. Стојановић, *Заииси и наииси* . . . број 3164.

127. Црногорчевић, *Савина*, 1149.

128. Стојановић, *Зайиси и найиси*, број 3363.

129. В.: М. С. *Зайиси и найиси манасиира Савине*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1895. 35.

130. Милаш, н. д. 453.

131. Исто

132. Исто, 480.

133. Исто, 482—483.

је питање коначно решено, а тада нико није могао ни да наслути какве ће штете у будућности донети овај прелат. Декретом од 31. октобра 1810. буду подвргнуте духовној јурисдикцији и црквене општине у Пули и Пероју и придружене далматинској епархији, која се према томе тада простирала на све православне цркве у Далмацији, Истри и Боки Которској.[134] Када је сам епископ Краљевић коначно 1828. раскинуо сваку везу са својим владичанством у Далмацији, царском одлуком од 29. XII 1828. ова је област потпала под Карловачку митрополију, тако исто као и црква у Буковини. Тада је 29. XII 1828. за далматинског епископа био именован архимандрит манастира Гомирја, Јосиф Рајачић.[135] У децембру 1834. стигао је у Далмацију нови епископ Пантелејмон Живковић, а када је овај 1835. премештен у будимску епархију, оставио је за собом као администратора епархије Симеона Трклуљу, титуларног архимандрита манастира Крупе. Пуних осам година трајало је interregnum episcopale, а тек 8. јуна 1842. у Далмацију је за администратора епархије дошао ходошки архимандрит Стеван Крагујевић, који је идуће године изабран за епископа, али је ускоро напустио Далмацију. На његово место је исте 1843. године дошао гргетешки архимандрит Јеротеј Мутибарић.[136] Најзад, оснивањем епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске 6. новембра 1872.[137] стабилизоване су црквене прилике православног становништва Боке Которске. У тим временима, Савина је дала и свог сабрата, Никанора Његуша, који је постављен за цетињског митрополита, са којег положаја је скинут одлуком књаза Николе од 3/15 августа 1860.[138]

У XIX веку и у животу манастира Савине десиће се многи значајни догађаји који ће умногоме променити првобитни изглед ширег манастирског комплекса. Већ од почетка овог века дарови су пристизали са свих страна. У књизи сарандара записано је: „на перви їуніа 1804. на Савин8 у Новоме примих ꙗ нижепотписатіи цекинах 8 злат8 мнетачкіе двадесетъ № 20 ѿ р8к8 г҃дна Стефана Ч8пковића кои с8м8 были послани ѿ г҃дна Iωва К8ртовића за конатъ м҃лтинѣ, коію е м҃лтиню ѿставіω покоини Г҃днь конте Нїколае Петровичъ и за увереніе подпис8їем се Никанорь Богетичь иг8мен Соввинскій с братіею“. Најпре је 21. октобра 1807. манастир Савина тешко пострадао услед великог пожара, и том приликом, према сведочанству протосинђела Кирила Цветковића, изгорела су многа златоткана одејанија црквена, крсти окована, књиге од велике важности, као и много сребрних кандила.[139] Од 1810—1845. у манастиру Савини налази се средиште епископских провикара, а тек доласком епископа Петрановића овде је смештена и његова летња резиденција. За његово време проширено је северно крило манастирског конака. Преко далматинског намесништва, цар Франц Јосиф I дао је 1876. прилог од 3000 форинти. У једном манастирском трошковнику забележено је да ова свота није била довољна за грађење северног, новог крила и да је манастир додао још 1500 форинти. Пре Герасима Петрановића и настојатељ Герасим Раповац много је учинио за унапређење Савине. Са 100 цекина начињен је 1857. зид од авлије, порте,

134. Исто, 494.

135. Исто 551.

136. Исто 590.

137. *Споменица манастира Савине 1830*, 20

138. О целом питању види: Др Петар И. Поповић, *Никанор Ивановић Његуш*, Годишњак Фил. фак. у Новом Саду, књ. IV (1959), Н. Сад 1959, 92.

139. В.: *Аутобиографија протосинђела Кирила Цветковића*, Београд 1898.

са доње стране према мору и путу опћинском; даље, обељена и покривена је мала и велика црква. У напомени се каже да је осим милостиње добијене из Трста и осталих Новљана потрошено до 960 ф. Свакако први помен његовог имена јавља се већ 1831. у оном важном запису од 30. априла 1831. у којем се говори о обнови мале цркве. Речено је да је то учињено „при преωсвещеном8 Іω·сїфу Рањчићу, далматинско-босанско-кωторскомъ Епископ8, иждивеиїемъ и тр8домъ іг8менѣ Макарій и при парох8 еромонах8 сеѧ ωбители Герасим8 Рапавц8".[140] У трошковнику је забележено да је 1884. на прошњу братства цар Франц Јосиф I за поправку мале старе цркве приложио 200 форинти. Речено је да је мала црква „покривена новим талијанским циглама, мали прозорчићи проширени и стављене на њима гвоздене решетке са талерима и бојадисаним цакнама, начињене на првим столовима наслоњаче за пјевнице, мјесто старијих, округлијех (лијепо израђених али слабијех, које стојаху до првих стубова и сметаху проласку; учињено у олтару од дасака мјесто за вјешање одежде, сахрану свијећа, мјесто овештаног старог ормана; пошто од влаге инкарат на своду опадао и иконе по зидовима орубане и великом пажњом жалибоже од простог једног питура из Пераста, поновљене бојама; проширене звијезде више врата са циметом, обојадисани столови итд. Потрошено до ф. 400". Под годином 1881. забележено је: „за претрести изнова попуцани округли зид испред манастира према великом кипарису и пољани (Епископ Герасим учинио је над истим о своме трошку сједала и галерију од опека) — 247". У *Српском лисшу* за годину 1886. описано је како је, у фебруару ударио гром „у каланиту велике цркве, али пошто је жица била можда захрђала или пукнута, то ниже тавана од звона искочи и велику штету учини, при дну особито једног стуба од звоника, даље одвали много комада степеница пред звоником, пак и један крај са сјевера цркве до звоника у великом опсегу разори" итд. За поправку и нови громовод скупљено је у Новом и Ривијери ф. 241 од Консисторије ф 93; од игумана Аврамовића у Дубровнику 84; од високе владе ф. 150. Скупа 568 ф.[141] Пошто се потрошило потребно за оправку, заостало је од горње суме ф. 140. Са овим новцем учињен је у олтару јужне стране „лијеп орман за сахрану утвари црквених и доље за одежде, даље набављено 7 завјеса од трске са сликама светитеља у великој цркви". При игуману Гедеону Јуришићу, аутору некада чувеног *Дечанскої ӣрвенца*, подигнут је 1869. „нови зид од авлије, јер је стари сасвим падом грозио, и потрошено је ф. 900". И овај новац делом је добијен као помоћ од државе, а делом као припомоћ послат из Трста.

Међутим, тек је епископ Герасим Петрановић преобразио манастир Савину. Изабравши Савину за своју летњу резиденцију, Петрановић је, махом личним средствима, извршио низ видљивих грађевинских захвата. Понекад савесно је поправљао и најмања оштећења. Својом руком бележио је све издатке које је лично учинио за манастир, дајући целом комплексу онај оплемењени облик. Захваљујући овом брижном епископу сачувани су и подаци о пошумљавању племенитим растињем, разуме се, он није пропустио а да не забележи и податак о руском царском дару. Писмом црногорског митрополита Митрофана Бана, који је и сам учио у Савини, где је и замонашен, обавештен је 31. августа 1901. епископ Герасим да је руски цар Никола II на

140. Љ. Стојановић, *Сшари срйски зайиси и нашйиси*, бр. 4082.

141. Види приложнике у Шематизму за год. 1887.

предлог св. руског Синода одредио милостиву помоћ манастиру Савини од 150 рубаља сваке године, и то почињући од 1902. Закључујући власторучно белешке оних манастирских радова које је сам извршио, Петрановић је „као епископ добротвор ове свете обитељи" препоручио братији „да тачно продужи у овој књизи биљежити све што буде новога рађено, на пр. када би се који виноград, воћњак, итд. посадио, када би се која кућа манастирска у Новом оградила изнова, или поправке веће чиниле итд. означивши годину када је то учињено и колико је потрошено. Овај његов амант, сачињен у духу старих калуђерских летописа, јасно осветљава сву ону бригу коју је епископ Герасим Петрановић показивао према манастиру Савини. Овакво његово поступање с правом га убраја у ред великих манастирских добротвора.

Значај који је манастир Савина стекао у духовном и политичком животу српскога народа лепо показују и многобројни записи угледних посетилаца што су своја имена остављали убележена у књизи „побожних посјетилаца", коју је у манастиру октобра 1854. устројио игуман Јеротеј Ковачевић, исте године када га је, на молбу Бокеља, епископ Стефан Ковачевић поставио за настојатеља манастира Савине, где је остао до 1855. године.[142] Међу првим забележеним посетиоцима помиње се 20 новембра др Божидар Петрановић, ц. к. саветник. Априла 1855. уписао се Спиро Поповић Србин из Шибеника. Занимљиво је да је 7. септембра 1856. дошао у Савину Др Фрањо Миклошић, професор из Беча. Др Имбро Игњатовићъ Ткалац из Загреба и Иван Кукуљевић Сакцински боравили су 26. новембра 1856. Савину је 23. априла 1857. посетио руски научник Александаръ Ѳеодоровичь Гильфердингъ и потписао се као „консуль въ Сарајеву". Ту је и талијански потпис: Lazarus Mamula Maresciallo. Лазар Влаховић, повереник књаза Данила I није назначио када је био у Савини, највероватније између 1857/58. године 17/6 1858. потписан је В. М. Е. Медаковићъ, а 10. іула 1860. боравио је у манастиру „князъ Данило Петровичь Црногор. свойомь княгіномь". Идуће године убележено је да је „11. октомвр. 1861. всепресвѣтлѣишій нашъ монархъ Франц Іωсифъ I долази у Боки обиђе съ вапоромъ из под Паштровића, Будве и Грабля и васъ коналъ ѿ Каштел Новогъ до Котора. 13. октом. 1861. съ истимъ путомъ обышла е и кралыца Елисавета супруга Франц Іωсифа". Герасим Петрановић први пут је уписан 15. авг. 1873. Он је тада забележио: „У молитви и утехи душевној проведох пет седмица у овој св. обитељи. Герасим Петрановић имен. Епископ и адм. епархи". Цар Франц Јосиф лично је био у Савини 8 маја 1875. У књизи је речено да је посетио обе цркве. Братство манастира дало је том приликом његовом императорском величанству једну прошњу за кућу.

У књизи посетилаца се јављају и песнички састави којима су појединачни посетиоци изразили своје доживљаје. Тако, 12. јунија 1875. Јован Сундечић, протопрезвитер и почасни секретар Њ. Свјетлости кнеза црногорског, записао је стихове:

„О' пречиста мати, обитељи ове,
Погледај ти с неба вјерне ти синове:
Услиши им молбе, помоћ им укажи,
од врага их спаси, невоље ублажи,
Свему нашем роду, даруј ти слободу:
. . . . (прецртани стих) . . . .
Доклен буде свјета, — да ти хвала цвјета!"

142. Црногорчевић, *Ман. Савина,* 1153.

28. септембра 1875. Филип Радичевић, протођакон и учитељ цетињски, посјетио је ову „дивну српску православну богомољу". И он се уписао песничким саставом:

„Према мору и дубоком хладу,
У питомој Боки на З а п а д у!
Наћох дивну српску задужбину
Богомољу манастир Савину,
Горостасне куле жертвеника!
Очарају Србина путника.
Зато треба мјесто крijепити
и за понос рода, први бити".

13. новембра 1875. Савину је посетио Симо Матавуљ, учитељ, а 25. августа 1877. Arthur Evans, Oxford, England. Те исте године, 26/8, први пут је потписан Марко Јов. Цар, а 21. августа 1877. Nicolo Aspiotti, Pittore istorico da Corfu. Реч је о сликару који је у Боки израдио читав низ иконостаса, на пример у Кумбору,[143], Сушћепану,[144] Сасовићима[145] и Баошићу.[146] И велики историчар Константин Јосиф Јиречек „из златнога Прага" боравио је у Савини 26/8 79 и 11/6 1880. Потписан је Ђорђе Николајевић протопрезвитер. 27/8 1880. срећемо име архимандрита Митрофана Бана. Он је тада записао: „после мога исељења из ове св. обитељи први пут као игуман, а сада као архимандрит био сам срећан посјетити манастир мога пострига". 30. X/12 XI 1880. у манастиру је боравио „Владимиръ Васильевичь Качановскій, русскій славянь". Онда се опет, 6. јула 1881 јавља Филип Радичевић, протођакон митрополије цетињске. Он је тада записао: „Данас у духовној радости, посетих овај српско-бокешки Сион, манастир Савину, гдје пребиваше његово Преосвештенство Г. Епископ Герасим Петрановић поправљајући ову српску старину; а проведох једанаjест душеспасителних (у молитвама) дана". 17/8 1884. „Konstantin knez Vojnovič, profesor hrvatskog sveučilišta i narodni zastupnik, posetio je ovaj starodrevni manastir sa svojim sinom Lujom i kćeri Eugenijom". Под годином 1884. кратко је уписан Павле Ровински путник из Русије (Саратовске губерније). Сасвим скромно, само именом, потписао се 8. септембра 1887. бечки сликар Leopold Kupelwieser. „Аврам Ђукић, ц. кр. домобрански интендант и економни референт ц. кр. домобранског заповједништва у Задру — походио је ову обитељ из чисте љубави према својој прадједовској вјери." Било је то 8/5 1888; „14/26 88. походио сам мога пријатеља господина епископа Герасима у манастиру Савини. Ђорђе Николајевић митрополит". 5/6 1890. потписао се „Ђорђе кнез Војновић — Ужички предсједник далматинског Сабора и заступник Бококоторски на царев. Вијећу". 14. јуна 1890. у манастиру борави Јован М. Жујовић, професор Велике школе у Београду, а 7/9 1891. поново је дошао Др Констант. Јиречек, професор на чешком свеучилишту у Прагу 6/9 1890. срећемо име херцеговачког митрополита Серафима, који каже: „Први пут као архијереј посјетио сам ову свету обитељ и у њој проведох неколико дана у пријатној забави са Његов. Преосв. Госп. Епископом Герасимом Петрановићем. А. Е. и митрополит херцеговачки Серафим". 31/12 90. потписан је Миливој Барбарић управитељ српске позоришне дружине

143. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за год. 1878. Задар 1878. 32.

144. Исто.

145. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1881, Задар 1881, 27.

146. Исто,

приликом боравка у Херцег Новом. 20/7 91. у Савини је боравио Љуб. Стојановић, професор из Београда, 20/8. 91. „Stojanović Ivan, kanonik stare crkve dubrovačke". 15/3 1892. дошао је иконописац Василије Крстић Ђиновски, још један мајстор који је радио иконостас у бокешким црквама, на пр. у Мојдежу 1880.[147] 10. јула 1893. Савину је посетила група новосадских интелектуалаца: Јован Грчић, гимн. професор и уредник *Стражилова*, др Ђорђе Дера, А. Пајевић, др Илија Вучетић и „чика Стева В. Поповић епарх. школ. референт бачки и будимски надзорник Текелијанума у Будимпешти". 22/5. 1895. дошао је у Савину Јован Мишковић, српски ђенерал из Београда са супругом Круном. 15/9 95. „Ivo knez Vojnović Užički" уписао се „na dan pokopa svoga milog strica Đorđa haran i ganut za dokaze tolike ljubavi i dobrote sve naše rodne i ponosne Boke". „Дана 21. марта 1896. посјетих први пут ово свето мјесто, са чуђењем на красоти, дивних старина и предјела. Ристо Кисић, књижар, Мостар, Херц. Србенда". 21. јуна 1896. посетио је Савину црногорски кнез Никола у пратњи кнеза Мирка и командира Митра Мартиновића. 20/5 97. уписан је Владислав Ст. Каћански, а 18. фебруара 1898. Никола Јоксимовић, уредник *Браника* из Новог Сада. 18-X. 1898. у Савини је боравио Светолик Р. Ранковић, проф. из Београда. Онда се опет, 1. маја 1899, јавља песник Драгутин Ј. Илић са женом Јелицом. Он је тада записао ове стихове:

„Зар би могло сунце
За валима заћи
А Савину српску
Пољупцем не таћи!
Задужбино света
Из витешких дана,
Како ти је сада
У времена тавна?"

14. јуна 899. потписао се Урош Предић, а онда 9/21. 1899. поново Ристо Кисић. 13/2. 899. дошао је Миливој М. Стојковић управитељ позоришта у Београду у Србији, а онда 2/7 1900. појавила се у Савини још једна угледна група српских јавних радника. Били су то Тих. Остојић, проф. велике гимназије у Новом Саду, др Јован Радонић, библиотекар Матице српске у Новом Саду и Алекса Шантић, који је тада у књизи утисака оставио и стихован запис:

„Приступај светом храму
Србине, брате мој,
Молитвом Бога слави
И њему хвалу пој!"

10/4 901. потписао се Симо Матавуљ са женом Љубицом. 18/7. 1901. Савину је посетио Андро Мурат, парох од Орашца у Дубровачкој бискупији, брат сликара Марка Мурата. Он је тада записао:

„Српска Боко чист српски Босфоре,
Српске душе свети разговоре
што ти лаже протусрпска срда
кад је вјера ко'Ловћен ти — тврда?"

26/8 1905. у Савини се обрела још једна група српских интелектуалаца из „река". Тада су стигли Антоније Хаџић, председник Матице српске, Никола

147. Исто,

Петровић, нар. заступник, Ст. Пазова и чика Стева В. Поповић из Будимпеште, управник Текелијанума. 14/7 1906. дошао је Васа Стајић, професор српске гимназије у Пљевљима, Стара Србија, а 51/4 1906. Савину је посетио епископ Никодим Милаш. 18/1 1906. боравио је у Савини др Богдан Медаковић са сином Ђорђем, и др Гавра Манојловић, а 20 септембра 1909. дошао је Стеван Максимовић градоначелник Сентадреје. 23. августа 1910. у Савину стиже проф. др Драг. М. Павловић, уредник *Дела,* а 13. јула 1910. Иван Мартиновић, уредник *Сиоменка*. 15/28 октобра 1910. овде бораве Рафаило Момчиловић јеромонах и сликар, који каже да је „посјетио овај свети манастир и све разгледао добротом госп. игумана Милутина Радуловића". Без коментара потписао се 22/4 1911. др Владимир Ћоровић. „Смирени" митрополит Црне Горе Митрофан Бан дошао је поново у Савину 15/8 1911. Он је тада записао: „Послије 31 годину, од како сам као архимандрит из Цетиња сишавши, походио манастир Савину, данас пак у повратку своме из Карлсбада, гдје сам био на лечење, био сам тако срећан, да први пут као архијереј, на дан храмовог празника, посјетим и поклоним се Богу у светој Савинској обитељи мог милог пострига, у којој сам прије 46 год. и ђаконски чин примио".

10. октобра 1911. дошао је Иван Васин Поповић влад. савјетник и уредник *Сарајевскої листа* у Сарајеву. Занимљив је запис и неког капетана Јанка Ј. Величковића од 24/1 1913. у коме овај „командир чете у XVIII п. пуку из Бистре" саопштава да је „после битке на Куманову провео месец дана у Херцег Новом ради опорављања, и истом приликом посетио ову свету цркву".

Други дан Ускрса 1914. са екскурзијом ученика VII разреда срп. вел. гимназије карловачке у Савини се потписао: Радивој Врховац, директор, Никола Радојчић, професор, Коста Петровић, професор, и Панајот Миодраговић, професор. Са овом екскурзијом, извршеном уочи I светског рата, као да се закључује једно дуго поглавље ходочашћа у манастир Савину. Из књиге посетилаца, најстарије коју поседују наши манастири, види се да је и у другим крајевима српска Савина већ позната као манастир достојан пажње и љубави. Томе су свакако допринеле и њене изванредне старине, а затим и тако прихватљива легенда о њеној старини, стално подсећање на континуирано живљење које је имало за последицу и оно упорно слагање разних културних утицаја. Смештена на улазу у дубоки Бококоторски залив, Савина је истовремено била окренута ка мору и своме природном залеђу са којим никад није прекинула везу. Из далека су стизали богати дарови, црквени сасуди, књиге и одежде, из сиромашне позадине бегунци, монаси који у њој обнављају живот. Са њима, уз које се обично селио и народ, спуштала се у ове приморске крајеве и разуђена традиција, сажета у усменом народном казивању и ослоњена на старе српске родослове и летописе. Буне и устанци у овим крајевима тешко се могу разумети без познавања ове патријархално-племенске културе, засноване на дугом памћењу своје прошлости. Историјска мисија манастира Савине највећим делом и лежи у вековном неговању српске националне свести. У туђим државама и савински монаси у XVIII и XIX веку живо су укључени у све оне сложене духовне процесе у којима се са неком притајеном снагом дограђивао и одржавао латентни српски историзам. Са многим особеностима био је он издвојен из сличних појава тадање Европе. А то су доиста велике заслуге манастира Савине. Отуда има и неке симболике када је у Савини 1924.

године откривен споменик над заједничком гробницом стрељаним Бокељима у I светском рату.

Најновија историја манастира Савине исказује се кроз делатност неколицине њених управитеља. За време рата затекао се у Савини игуман Борис Кажанегра, кога су 1941. окупатори интернирали у Италију, оданде се вратио 1943. и остао у манастиру све до 1947. када је прешао у манастир Праскавицу. Срећом, у то време манастир није страдао од пљачке, па су сачуване све драгоцености. Од 1947. па до 1958, настојатељ је био игуман Филарет Копривица. Од 1958. до 1961. манастиром управља дечански монах, игуман Антоније Абрамовић, који исте године одлази у Америку. После његовог одласка управа је поверена протојереју Данилу Марићу,[148] који је својим мудрим и вредним радом препородио манастир. Захваљујући њему, у источном крилу манастира основан је музеј, обновљен је конак, изграђено је ново гробље, и уређена црквена порта у којој су постављени споменици Петру Петровићу II Његошу и Вуку Караџићу.

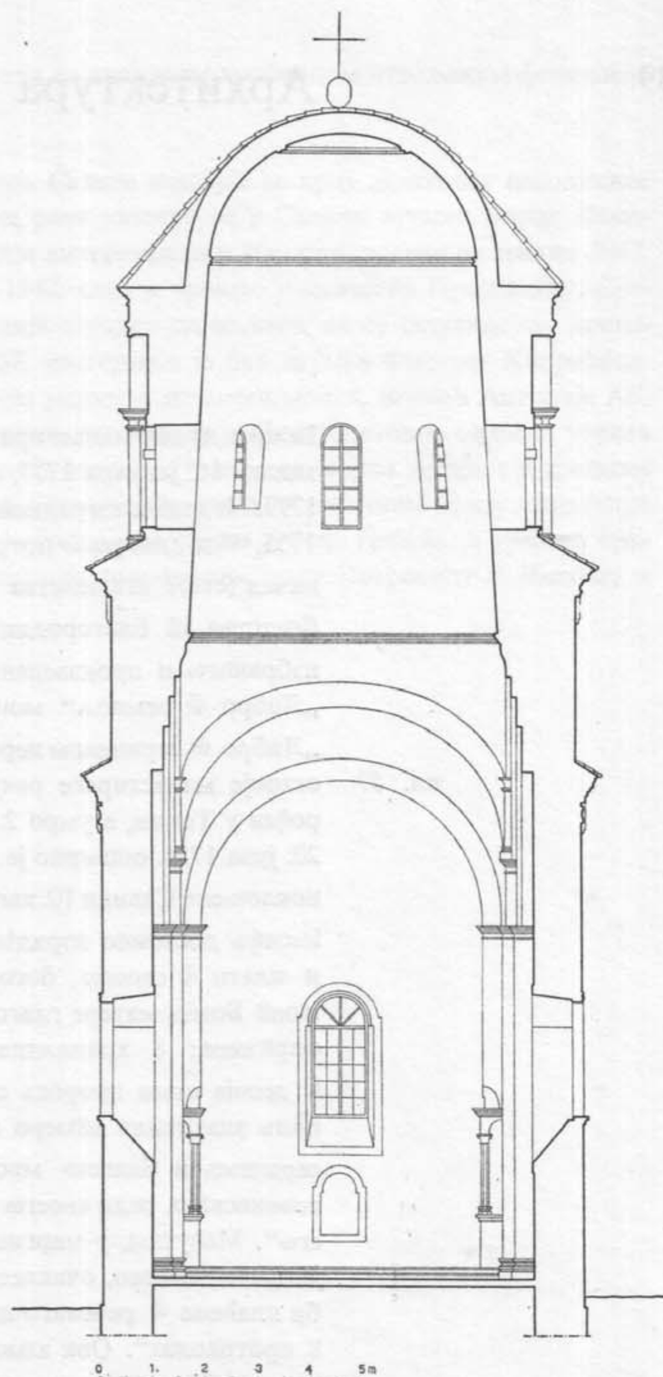
148. Све ове податке саопштио ми је својим писмом од 25. VIII 1976. протојереј г. Данило Марић, коме се и овом приликом најлепше захваљујем.

Архитектура

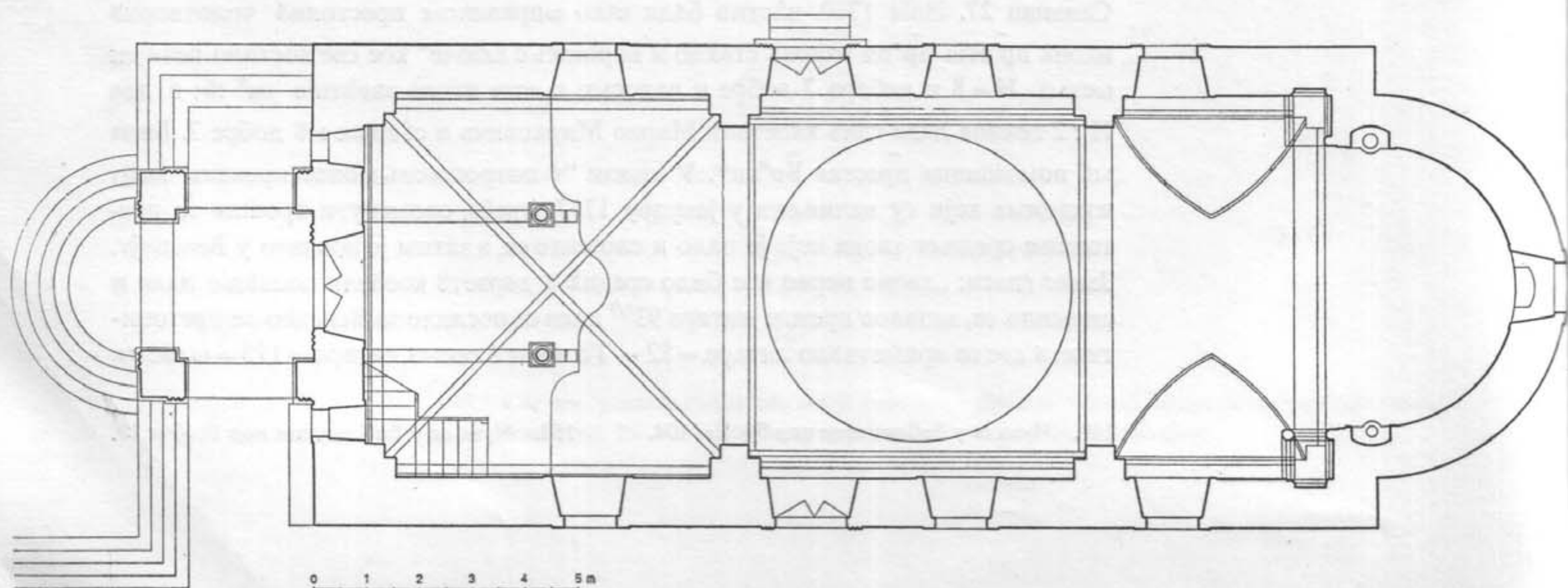
Велика црква манастира Савине, посвећена Успењу Богородице, започела се зидати 16. јануара 1777, а њено грађење окончано је, због честих прекида, тек 1799. Подаци о изградњи Велике цркве сачувани су у књизи прихода, устројеној 1755.[149] и „либрω ѿ потрошковъ монастирскихъ начатое ѿ 18на 20го 1755го при начал(ств)8 иг8менства пречестнаго гдна оца Іωсифа Комленовича ѿ всегω братства ій благородних Гдреи Почтеныя Ком8нитади новской достоинω избранагω и произведенагω сий стоι и стоуспенской ωбители Савинской“.[150] „Либро ѿ земалѧ“ монастирскіѧ“ књига издатака за зидање велике цркве, „Либро ѿ сарандары церкве сто успенскія обитѣтли совынскіѧ“. У ствари, нај-
сл. 59 старије манастирске рачунске књиге устројио је игуман Јосиф Комленовић, рођен у Топли, а умро 2. априла 1757. у Савини. У књизи прихода устројеној 20. јуна 1755. опширно је уписан његов дар: једна акатистна икона Богородице, поклоњена Савини 10. августа 1755; запис гласи: „всечестнѣишій оцъ їеромонах Іωсифъ достоино изрядѣишїй їг8менъ сеѧ сты ωбители нашея саввїнскія, 8зе и плати ѿ своегω богоданнагω именія един8 велик8 и благо8крашен8ю ікон8 Божія матере глаголаем8ю ак..θисть с8 кондаковь и икосовь 24; ѿ всюд8 ωкр8жена; 8 хранилници древянои ѿ ωбве стране изображени пророци, ѿ деснія сты пророкъ славнїи Ілія; с лѣвыя же сты пророкъ Сам8илъ и поль златниихъ н8меро цекиновъ и сію вишеречен8ю икон8 доброволнимъ сердцемъ и благою мислію ѿдаде и приложи в'церковъ ѿ стоусненск8ю соввинск8ю, ради своегω д8шевнагω спасенія и не забвеннія памяти родителей егω“. Међутим, у маргини је запис који оспорава овај дар. Тамо је неко за-једљиво записао, очигледно после игуманове смрти 1757; „ωва иста икона не би плаћена ѿ реченаго иг8мена Іωсифа него ѿ монастирске кесе како се види 8 протоколах“. Ова књига манастирских прихода и расхода остала је неиспуњена. Неочекивано, на њеном последњем листу је записано: „В монастирю Саввини 27. і8ніа 1760. вѣстно б8ди како ωправихом престолн8 чодотворн8 икон8 пр'стія Брдци изнов8 стакло и корнижъ с ключем кое све костало цекина: ωсамъ Н = 8 и либара 7 добре и дадосмо с исте иконе завѣтніе цек :6: а два Н : 2 цекина даде гднъ капетанъ Марко Мирковичъ и с8више м8 добре 7. Била м8 помощница престая Брдца“. У књизи “ѿ потрошковъ монастирскихъ“ међу издацима који су начињени у јануару 1757. треба споменути трошак за претапање средњег звона које је пало и сломило се, а затим је послато у Венецију. Запис гласи: „звоно перво кое било среднѣ 8 дервет8 косћели послѣдіе пало и сломило се, визалое прежде литара $93^{1/7}$ паки се послало за Венецію за претопитисе, 8 кое се приметн8ло литара = 82 = То чини 8 свем8 литара = 175 = ω свемь

149. Чува се у библиотеци под бројем 104.

150. Чува се у библиотеци под бројем 17.

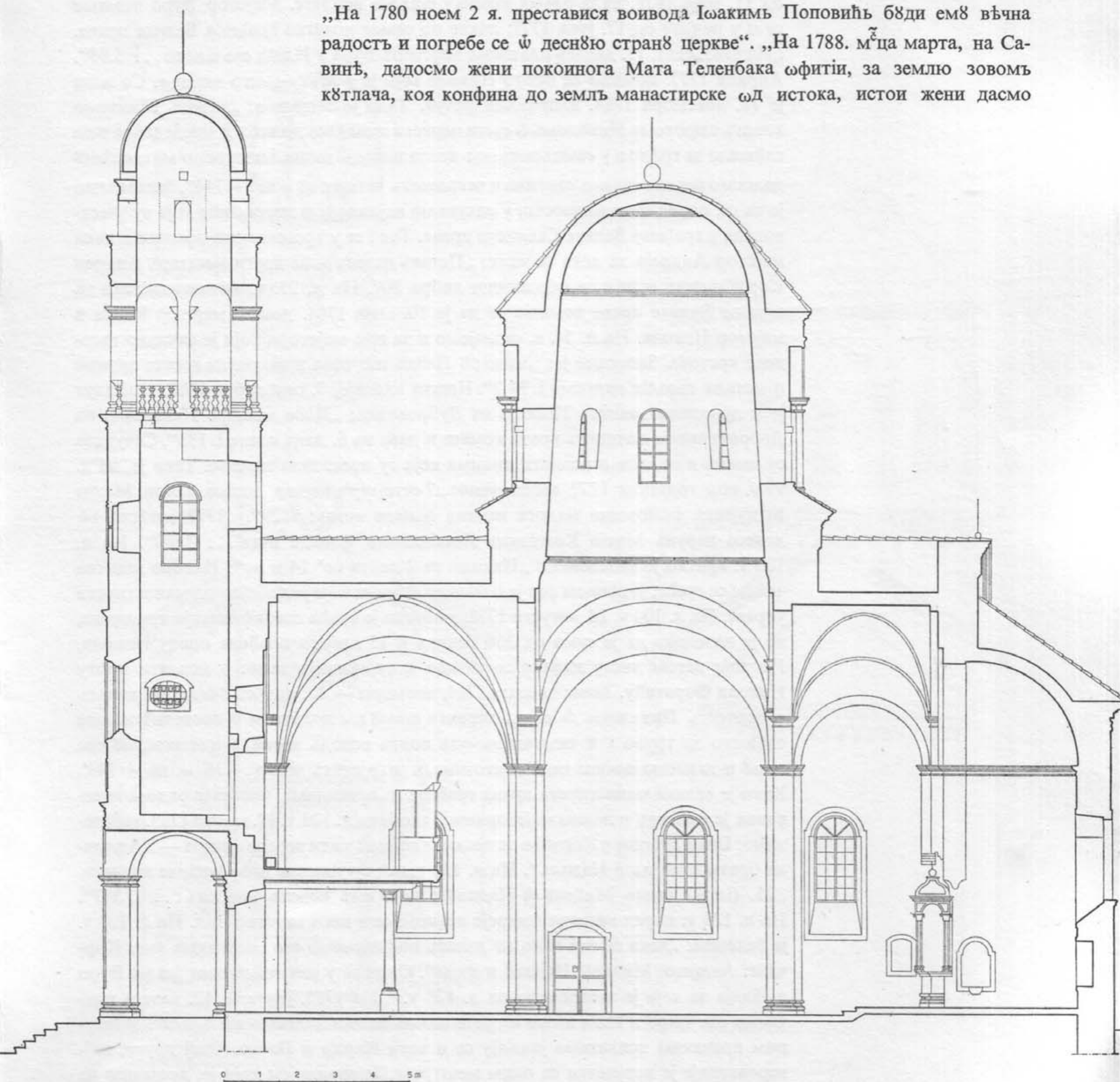

Сл. 2, Попречни пресек

Сл. 3, Основа цркве

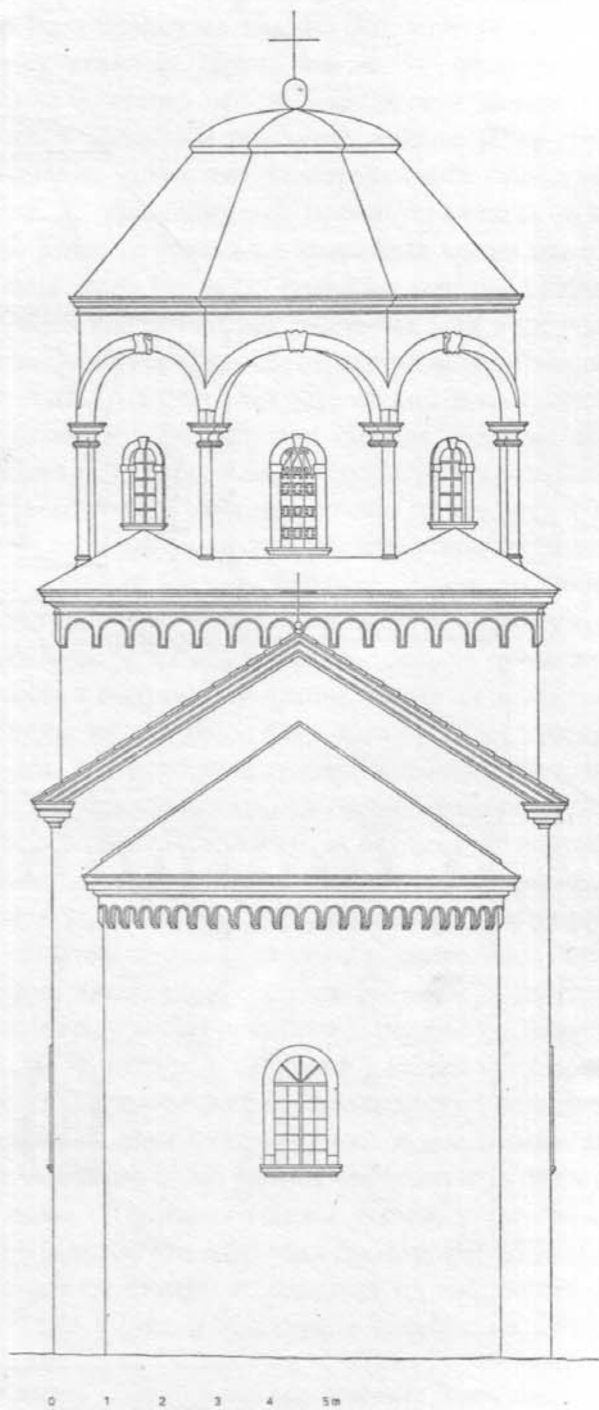
що се скȣпило ȣ звонȣ помоћи, датое из монастира цекина еданаесть =11= и либра добре =14= Паки за кампаниѡ мали, нови за церквомъ ȣ свемȣ свега арча и ране само маисторȣ плате . . 101". У књизи у којој су уписивани сарандари неочекивано се среће податак о цени великог звона. Тамо се каже: „ко жȣди знати колико долази велико звоно коща цекина у цекинима шьедесеть и три № 63". Без неког реда, у ову књигу је убележено још неколико записа: „На 1780 ноем 2 я. преставися воивода Іѡакимъ Поповићъ бȣди емȣ вѣчна радость и погребе се ѿ деснȣю странȣ церкве". „На 1788. мца марта, на Савинђ, дадосмо жени покоинога Мата Теленбака ѡфитіи, за землю зовомъ кȣтлача, коя конфина до землъ манастирске ѡд истока, истои жени дасмо

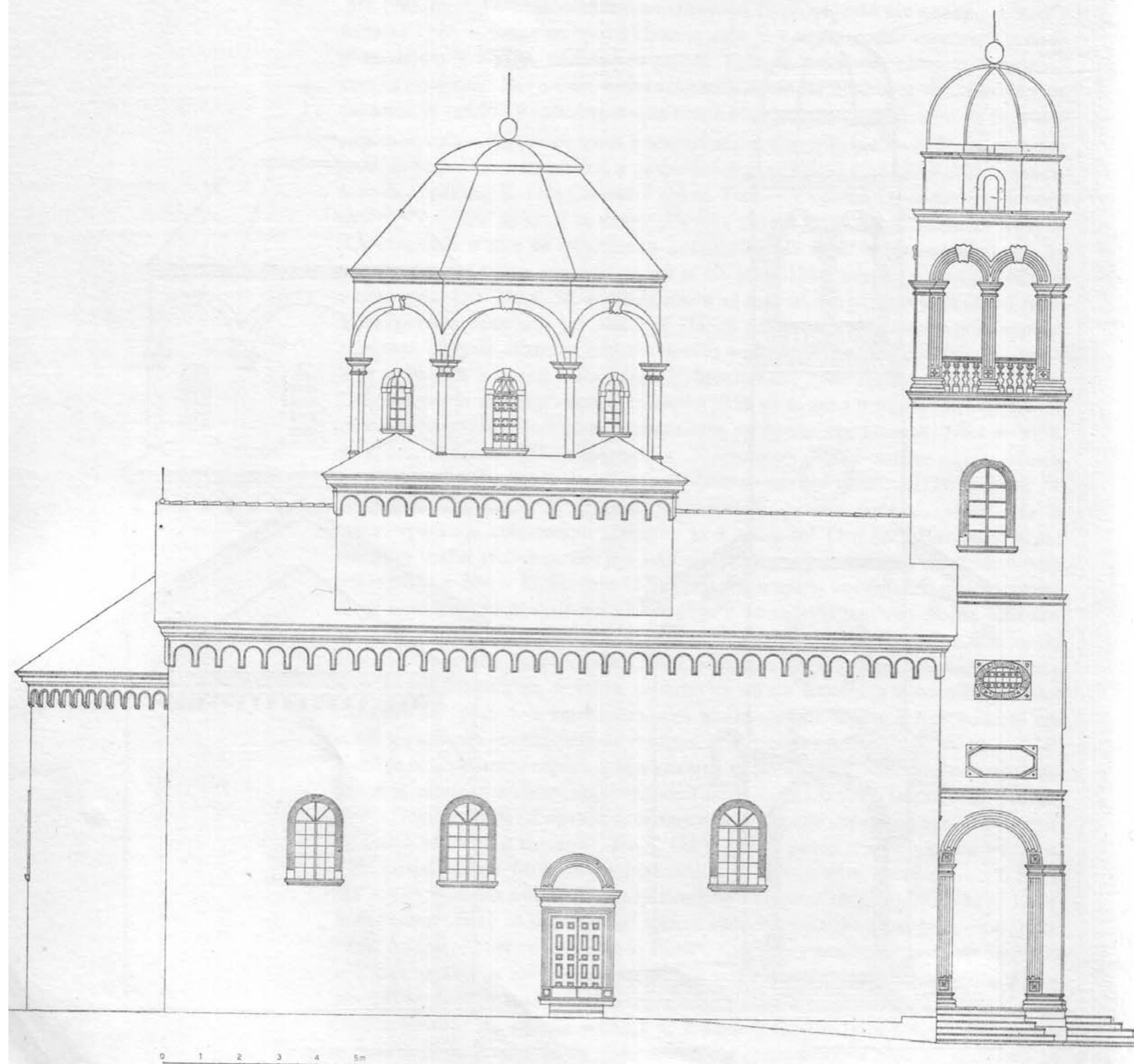
Сл 4, Подужни пресек (запад-исток)

талера ћесарскіе, сто и тридесет и четири Н8м: талера 134", Таквих занимљивих записа срећемо опет без неког реда и у другим манастирским књигама. Тако, на пример у књизи „Либро ѿ земалѧ монастирскіа како вн8тръ", на листу 77 v. je запис: „На — 1784. і8ліа — 12 — данась водрузисѧ крестъ на верхъ тр8ла церкве нове". Међутим, највише података налазимо у књизи расхода. У том тефтеру често се спомињу мајстори Ђуро и Илија, нарочито од 11. маја 1878. када одмах почињу њихове исплате. Мајстор Ђуро помиње се и у рачуну од 17. јуна 1777, дакле од самог почетка грађења Велике цркве. „На 1783. септ. 17. данасъ платисмо мајстор8 Ђур8 и Илиїи све њиове . . . 5.65". Априла 1777. помиње се прото Никола који је у леуту донео камење. Са њим је 18. новембра 1784. направљен рачун. Тада је записано: „данасъ 8чинисмо конатъ с протомъ Николомъ ѿ свега первога щом8 нїе додато и последнѣга щое сл8жило за тр8ло и у камп8нелъ ωдь волта исподь звона і платисмо м8 све ком8 дадосмо цекина седамъ стотина и четрдесеть четири н8 = це$^{\tilde{N}}$ = 744". Занимљиво је да се, поред ових личности, у рачунима појављују и друга лица која су учествовала у грађењу Велике Савинске цркве. Тако се у трошковима помиње и неки мајстор Андреја за кога се каже: „Петакъ данесь доће други мещтаръ Андреи Корч8ланинь и да е се ωбодвоици либра 20". На л. 25. v. књиге издатака за зидање Велике цркве помиње се да је 10. маја 1784. дошао мајстор Коста и мајстор Никола. На л. 54. в. сазнајемо и за име мајстора који је сачинио гвоздене крстове. Записано је: „мештр8 Па8л8 що кова и направля керсте арпиже и ωстала гвоздія дадосмо L 94:2". Нешто касније, 7. септембра 1787, споменут је и дрводеља мештар Паскоје из Дубровника: „Доће мещаръ Пашквило из Д8бровника за начинятъ врата ком8се и дава на 6. дана плате L 138". Сачувана су имена и подаци о исплати лицима која су превозила камење. Тако је, на л. 99 v. под годином 1777. забележено: „7 сетемвріа первіи донесе парон Матіѧ Кожулинъ ѿ Лошина малога камена фацаде ногах: 1829". „1778. ауг8ста 14. донесе парунъ Матіо Кожулинъ Лошінянинъ фацаде нога . . . 1800". На л. 100 v. кратко је забележено „Николи за 2 ле8та це^{к} 14 и по". Његово име све чешће се среће, углавном реч је о мањим сумама које је добијао од манастирске управе. На л. 104 v. 22. августа 1778. учињена је краћа спецификација трошкова, па је наведено да је сума од 350 цекина и 15 либара плаћена проту Николи. На том истом листу налази се можда и најважнији запис о исплати проту Николи Форетићу. Запис гласи: „1784, ноемвріа — 18. данасъ 8чинисмо конать с протомъ Николомъ ѿ свега первога щом8 нїе додато, и ѿ последнѣга щое сл8жило за труло і 8 кампанелъ ωдъ волта исподь звона, і платисмом8 све ком8 и дадосмо цекина седамь стотина, и четрдесеть четирі. – № = це = 744'. Како је велика манастирска црква грађена са прекидима, наставак радова повераван је понекад и новим мајсторима. Тако је на л. 120 v. 12. марта 1783. забележено: Паки доћоше с Корч8ле за правити каменѣ ради церкве мещра — 2 Андрина брата Мићель и Надаль". На л. 122 v. већ су уписане нове њихове исплате. „25. (маја) дасмо Мићел8 и Надал8 с первїемъ конатъ плаћень . . . L 549". На л. 123 v. поред мештра Андреје помиње се и неки мештар Вид. На л. 124 v. је белешка: „нека се зна како до данась подмирисмо све мештрима ωдъ Корч8ле. Андрею, Мићел8, Надал8 и Вид8". Онда се у рачунима опет јавља Ђуро и Илија за које је забележено на л. 128 v.: „На 1785. јан8аріа 12. данась платисмо све Ђ8р8 и Илии ніове щорете що с8 биле и дадосмо им L 290". У штурим новчаним исплатама јављају се и неки Карло и Паско. Овај други, највероватније је истоветан са оним мештром Пашквилијем који је, дошавши из Дубровника у Савину, изводио радове на дрвенарији. На л. 104. v. забеле-

Сл. 5, Изглед са западне стране

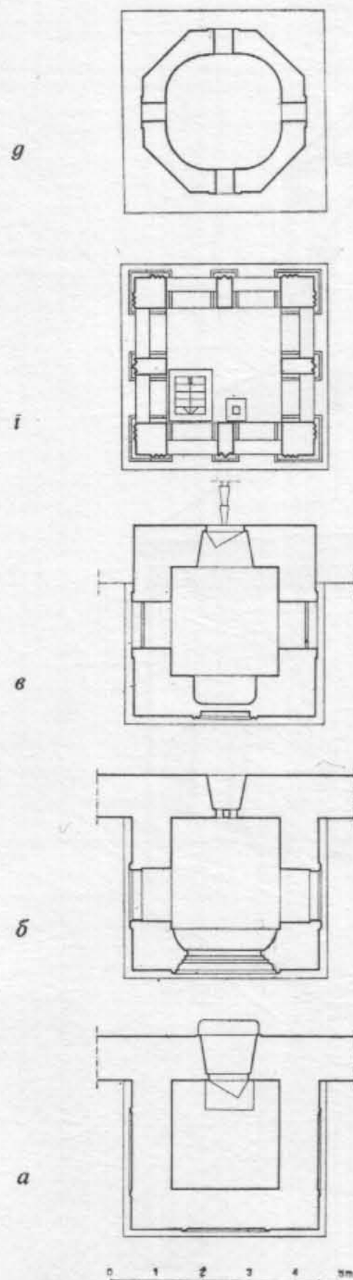

Сл. 6, Изглед са источне стране

Сл. 7, Изглед са северне стране

Сл. 8, *Основа звоника*
а. у висини галерије
б. у висини розете
в. у висини прозора
г. у висини звона
д. у висини лантерне

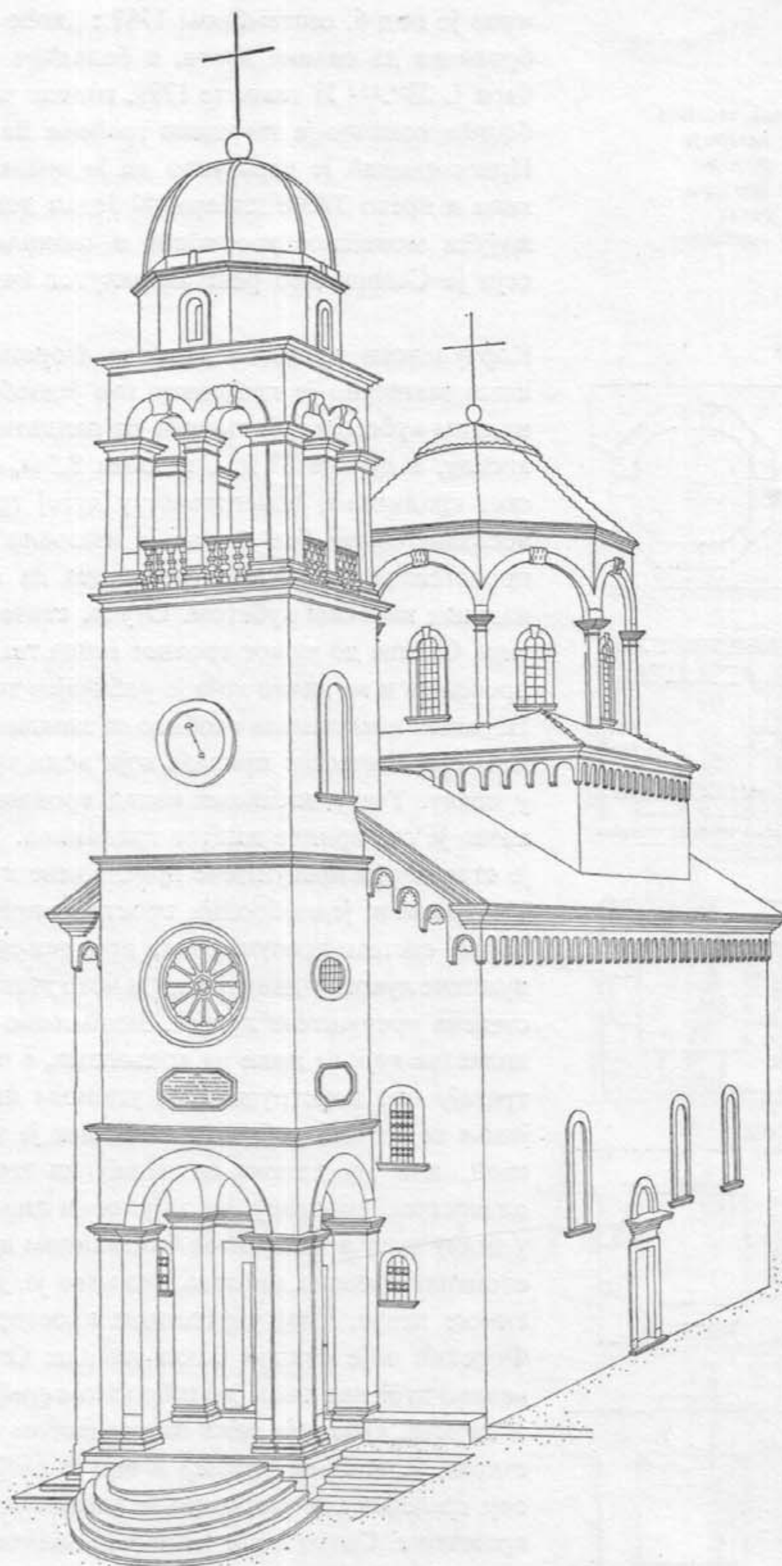

жено је под 6. септембром 1787.: „дође мештаръ Пашквалі здвоіцомь из Дубровника да начиня врата, и баладѹръ скоимсе и погодисмо на данъ по либара L 23“.[151] И тако, те 1799. године за време архимандрита Инокентија Дабовића коначно је завршено грађење Велике цркве манастира Савине. Вредни Црногорчевић је израчунао да је целокупни трошак износио преко 3000 цекина и преко 77000 либара.[152] Један доиста велик подухват је окончан захваљујући монашкој упорности и смишљено негованом манастирском угледу који је Савини дао ранг истакнутог народног светилишта.

Корчулански градитељ Никола Форетић са својим многобројним сарадницима замислио је грађевину као једнобродну са снажно истакнутим октогоналним кубетом које почива на пандатифима. Црква има високу, полукружну апсиду, а дуга је 23,5 м, широка 8,5 м, висока око 10,5 м. За овог далматинског градитеља, однегованог у дугој традицији романике, зидање једне православне цркве без сумње је изазвало читав низ конструктивних проблема проистеклих из захтева поручиоца да грађевину већ према устаљеном реду надвиси високим кубетом. Отуда, стиче се утисак да је грађење цркве манастира Савине до њеног кровног венца текло без неких посебних конструктивних проблема и на начин који је уобичајен код романских грађевина тога подручја. Неравнине земљишта особито на западној страни, лако су исправљене убацивањем степеничастог прилаза који води кроз отворени звоник до главног улаза у цркву. Тек у висинама изнад кровног венца мајстор Никола Форетић показао је све врлине вештог градитеља. У поткуполном простору конструисао је степенасто препуштене прислоњене лукове који преузимају терете ношења. Унутрашњи, једнобродни простор поделио је на три травеја у којима је варирао систем препуштених, прислоњених лукова. Западни травеј има препуштене лукове у два степена, а исто тако и источни, док средњи травеј има у три степена препуштене лукове. Занимљиво је да је у источном травеју применио пиластре који се држе на конзолама, а подухватају лукове, док је на западном травеју ово конструисао на угаоним пиластрима. Сем тога, у овом травеју јавља се готски, ребрасти свод, док је у источном травеју применио барокни свод, али му темена не падају на темена лукова. У источном травеју, у олтарском простору јављају се и нише проскомидије и ђаконикона усечене у зидну масу а надвишене балдахином на стубићима. Мешање конструктивних елемената разних стилова видљиво је, дакле, и у унутрашњим решењима савинске цркве. Овај унутрашњи простор делује стешњено највише зато што Форетић није изидао бочне апсиде. Очигледно, задатак да реши и изгради велико кубе над овом једнобродном грађевином привукло је сву његову пажњу. И доиста, кубе које лежи на коцкастом постољу, у Савини у много чему представља јединствен пример и оно је својим снажним масама наткрилило целу ову грађевину, а завршено је хексагоналном пирамидом са недовршеним завршетком. Свако поље кубета је оивичено са по једним слободним стубићем, над којим је формирано лучно поље. У осовини темена лукова, у сваком од осам поља тамбура, пробија се по један лучно завршени прозор. Већ је уочено да стубићи који држе лукове на њеним странама, одвојени од ње, подсећају на решења купола романичког стила у јужној Италији, а посебно на кубета

151. На крају књиге, на л. 134. према пагинацији др Рајка Веселиновића је запис: „Прегледах да јавности прикажем; ако Бог да, у Рисну, МРУ „Бања“. 1—2 1908. Игуман Дионисије Миковић Челобрђанин из Паштровића.

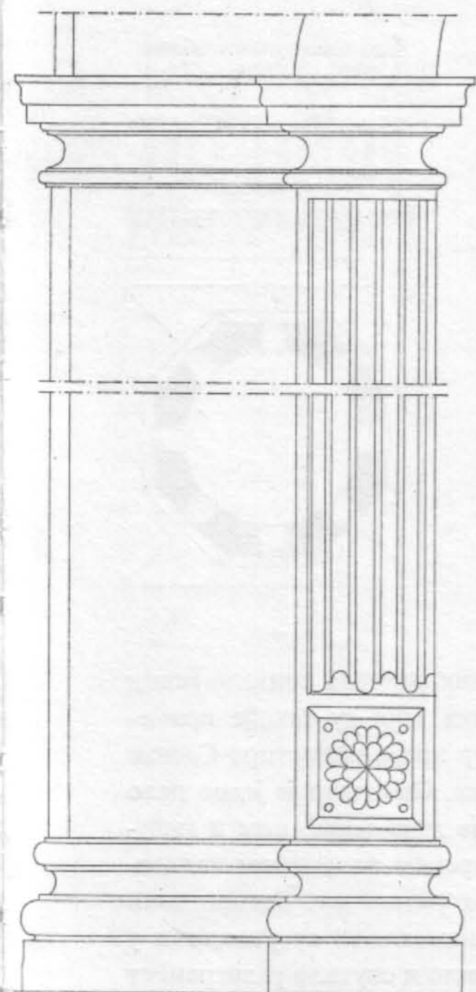
152. Црногорчевић, н. д. 441.

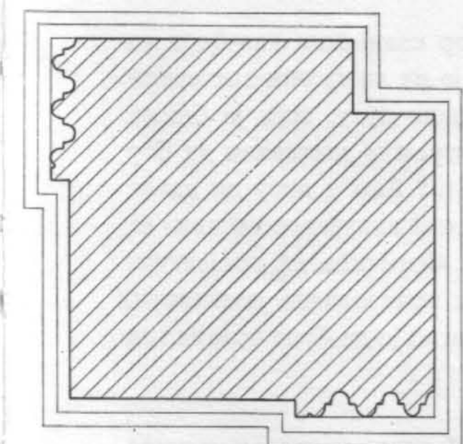

Сл. 9, Перспективни изглед

неких норманских цркава.[153] Сем тога, примећено је да су се исти елементи појавили, пре него на Савини, на кубетима извесних фрушкогорских
сл. 11 манастира и цркава XVI и XVIII века, на пр. на кубету цркве манастира Хопова, Прибине Главе и цркве св. Николе у Иригу.[154] На жалост, и даље је потпуно неизвесно одакле је дошао овај утицај, да ли је далека Фрушка Гора могла

Сл. 10, Основа и изгед стуйца у йриземној зони звоника

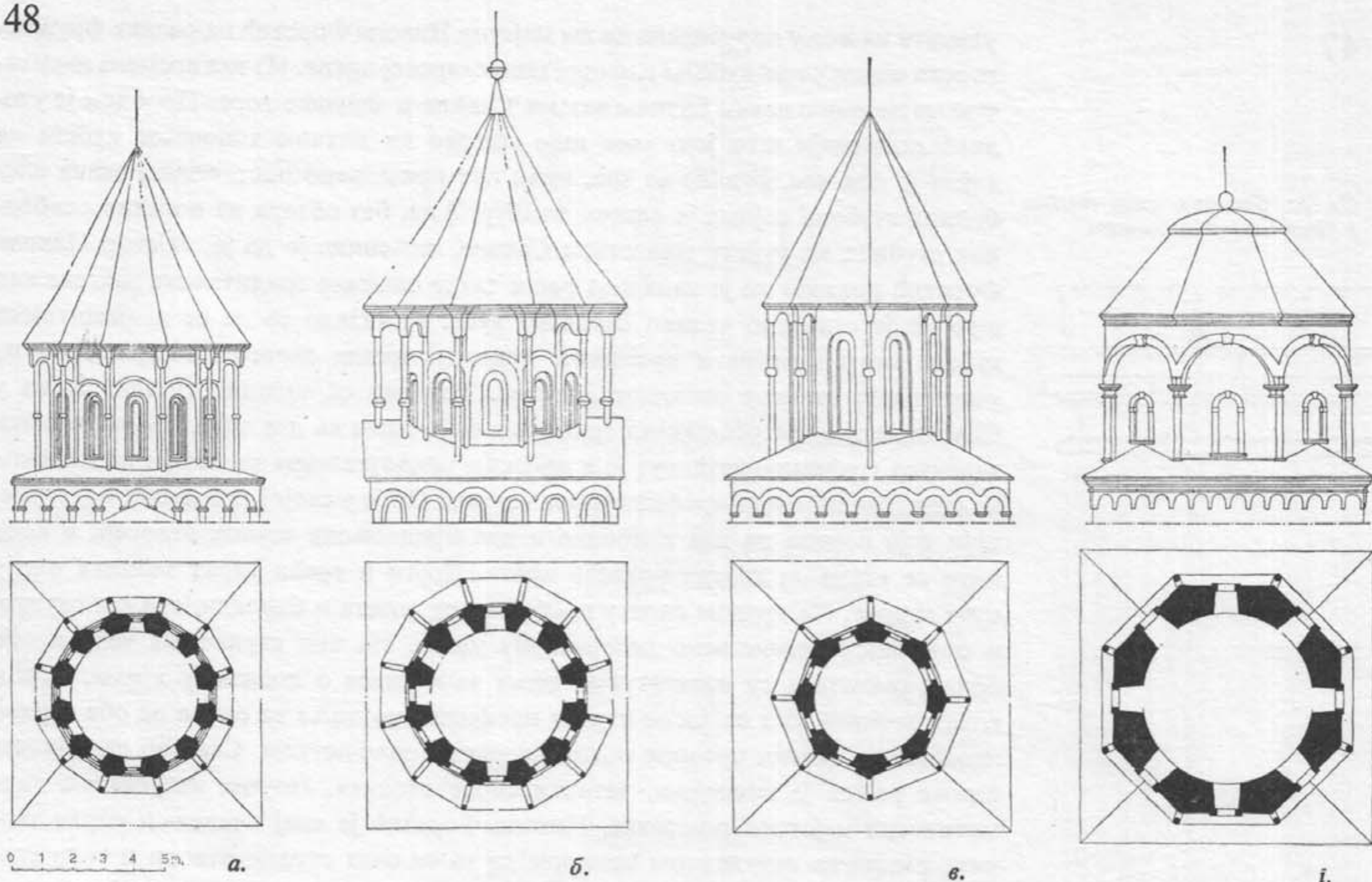

утицати на жељу поручилаца да им мајстор Никола Форетић на овакав фрушкогорски начин реши кубе на њиховој манастирској цркви. Из тих времена нису сачувани подаци о неким битним везама Савине и Фрушке горе. Проблем је утолико сложенији што још увек није решено ни питање хоповског кубета на којем је код нас, колико се зна, први пут примењено постављање венца слободних стубова којима је опасан тамбур. Али, без обзира на порекло слободних стубића на кубету манастира Савине, чињеница је да је мајстор Никола Форетић доказао да је кадар да реши такве сложене градитељске захтеве као што их је стварало велико савинско кубе. Показало се да се и византијска кубета могу осигурати применом конструктивних система позајмљених из уметничких стилова западног порекла. Гледано са западне стране, црква у Савини делује као романичка грађевина са кровом на две воде. Тај романички карактер грађевине истакнут је и високим правоугаоним звоником подељеним на спратове скромно профилисаним венцем. Он је у својој приземној конструкцији која почива на два слободна и два прислоњена ступца отворен, и кроз њега се улази на главна црквена врата. Други и трећи спрат звоника имају пуне зидове. На другом спрату пробијени су розета и барокни, овални окулус, и они имају првенствено декоративну улогу. На три стране, на челу и обе бочне, смештена су правоугаона поља за натписе о подизању храма. Трећи спрат звоника има са чеоне стране профилисано поље за сат, а са обе стране изведени су високи прозори са полукружним завршетком. Свакако са највише пажње решен је последњи, четврти спрат звоника. Поучен искуствима далматинских мајстора романике, Никола Форетић је овај последњи спрат звоника решио са очигледном намером да га са свих страна отвори и тако статички олакша. Он је тај четврти спрат поставио изнад лепо профилисаног венца. Са чеоне, и са обе бочне стране изградио је по једну бифору чији се профилисани луци ослањају у средини на један слободан стубац, док је цео тај отворени простор ограђен барокно профилисаном балустрадом. Као и на другим спратовима звоника, профилација прозора и пролаза у приземљу изведена је оштро резаним канелурама, чија наглашена линеарност даје грађевини печат једноставности и ренесансне строгости. Најзад, као завршетак звоника Форетић је узео барокну куполу, која се, пратећи своју завршну носећу масу коју покрива, наставља у средњим сегментима што се сустичу под јабуком испод крста. Чувајући претежно романичку силуету целе грађевине, Никола Форетић није посезао за архитектонским искуством своје епохе у којој су убедљиво владале поуке касног венецијанског или римског барока. У строгом духу романике изведени су, поред главног портала, и они бочни, на северној и јужној страни, као и профилације на три бочна прозора. Отуда, од свих стилова, у Савини су барокна решења најмање присутна, она долазе до изражаја на свега два профилисана окулуса, на балустради, а затим и у конструктивном систему источног травеја. И то је све. Сва друга решења позајмљена су из архитектуре која припада прошлости. На западној страни звоника овакав историзам истиче и велика розета, грађевински елемент који је готика довела до свог највећег савршенства. Клесарска вештина корчуланских мајстора овде је дошла до пуног изражаја, тако да је тај отвор обрађен са смислом за пажљиво, скоро минуциозно клесање. На сличан начин клесари су поступили и приликом израде главног декоративног елемента на целој грађевини, онда када је испод кровног венца црквене лађе, испод венца апсиде и тамбура

153. В. Ј. Ђурић, *Манастир Савина*, 15.

154. Исто

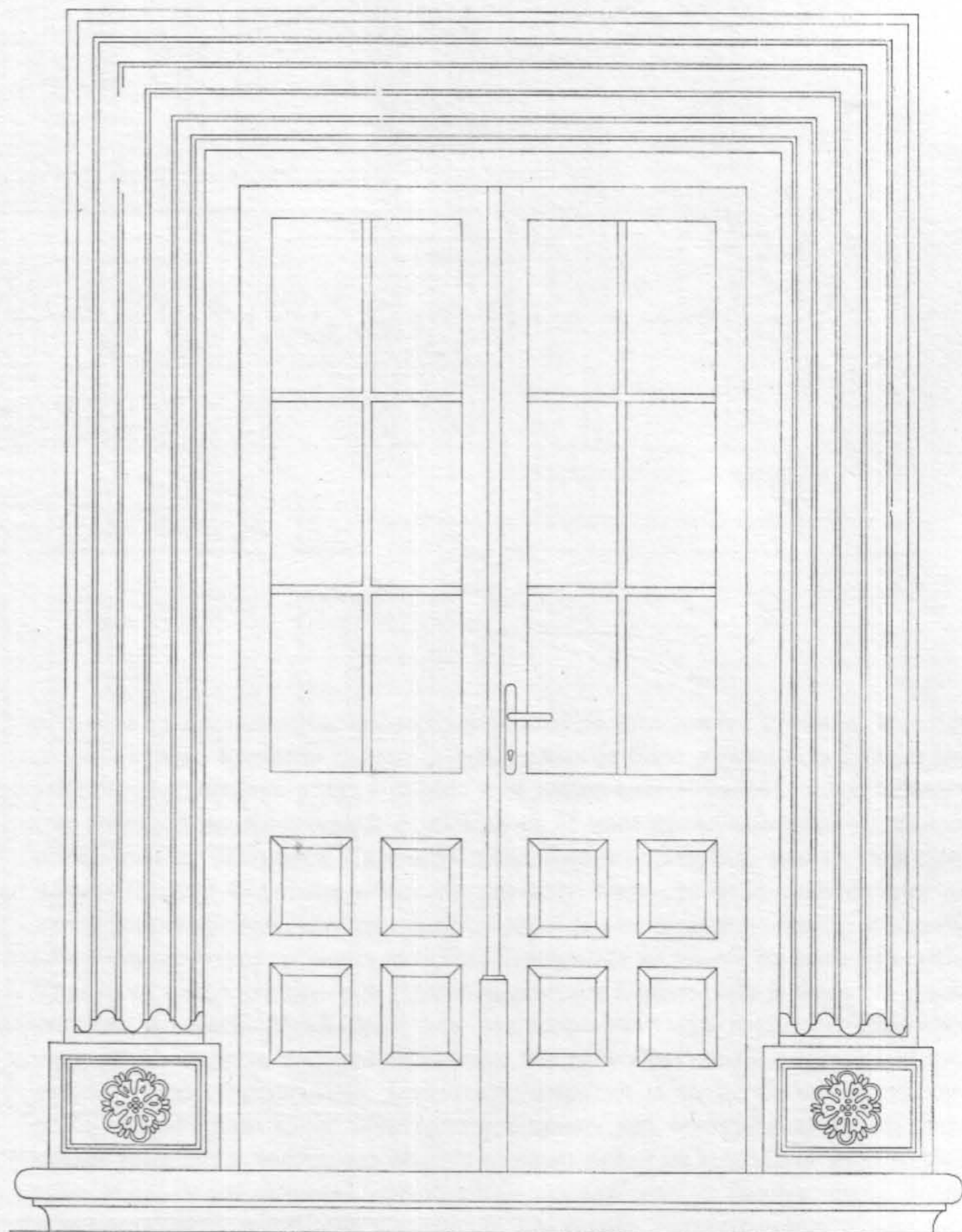
Сл. 11, Основе и изглед купола са колонетама:
а. Ново Хопово, из 1576
б. Николајевска црква у Иригу из 1732—34.
в. Привина Глава
г. Савина

кубета градитељ извео фриз слепих аркада ослоњених на мале конзоле испод чијих лукова је сместио стилизоване шкољке, мотив који су такође примењивали готички неимари. Тиме је архаични карактер цркве манастира Савине добио свој највиши, и свакако најпотпунији нагласак. Окончано је једно дело ненаметљиве, смирене монументалности, које делује лепо израђеним и међусобно усаглашеним пропорцијама. Решавање затвореним волуменом надвладало је у Савини сваки барокни немир и празну декоративност. Декоративни елементи, уколико их уопште има, дискретно и ненаметљиво су утопљени у чврсте масе грађевине, у којој је дуго искуство поразило и спутало разиграност маште. Због тога је у Савини на сваком кораку, у целини као и у детаљу, присутна тежња да се разни стилови склопе у неку јединствену целину.

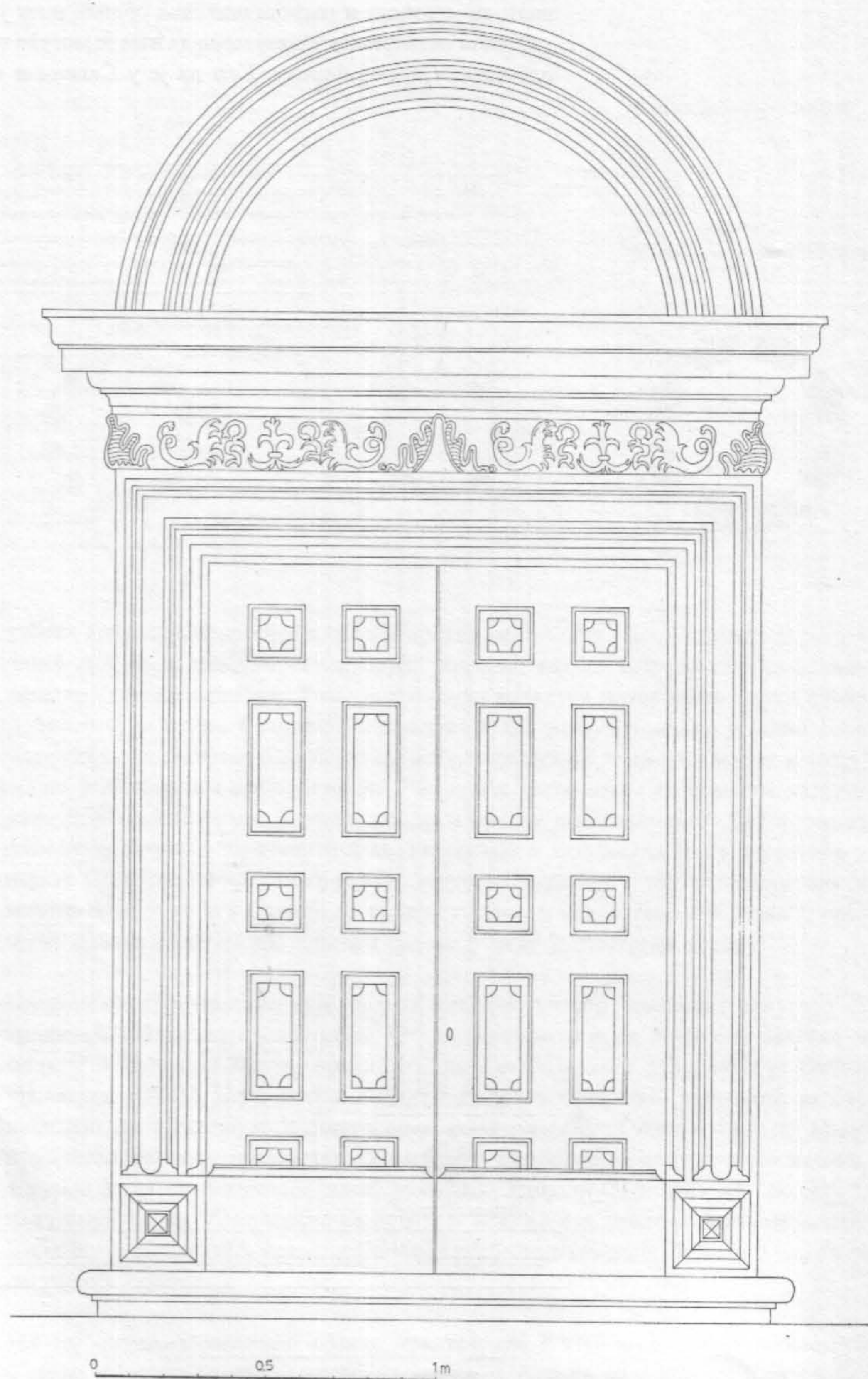
На жалост, бар до сада није познат писмени уговор савинских калуђера са градитељем Николом Форетићем. Отуда, непознато је да ли су они захтевали од овог неимара да њихову цркву изгради у еклектичком духу, који је ближи традицији запада него истока. Да ли су монаси изреком захтевали да бар кубе њихове цркве буде јединствено у овим крајевима? Ако и нису до данас пронађени писмени документи са изричито наглашеном калуђерском жељом, сигурно је да су поручиоци ипак, усмерили Николу Форетића да пројектује, покушавајући да у грађевини са кубетом искаже дух православне уметности. Када је то постигнуто, остали склоп ове грађевине могао је да буде позајмљен са разних страна.

На тај начин, у историји српске архитектуре XVIII века, црква манастира Савине представља сасвим особен споменик. Док су на подручју Карловачке

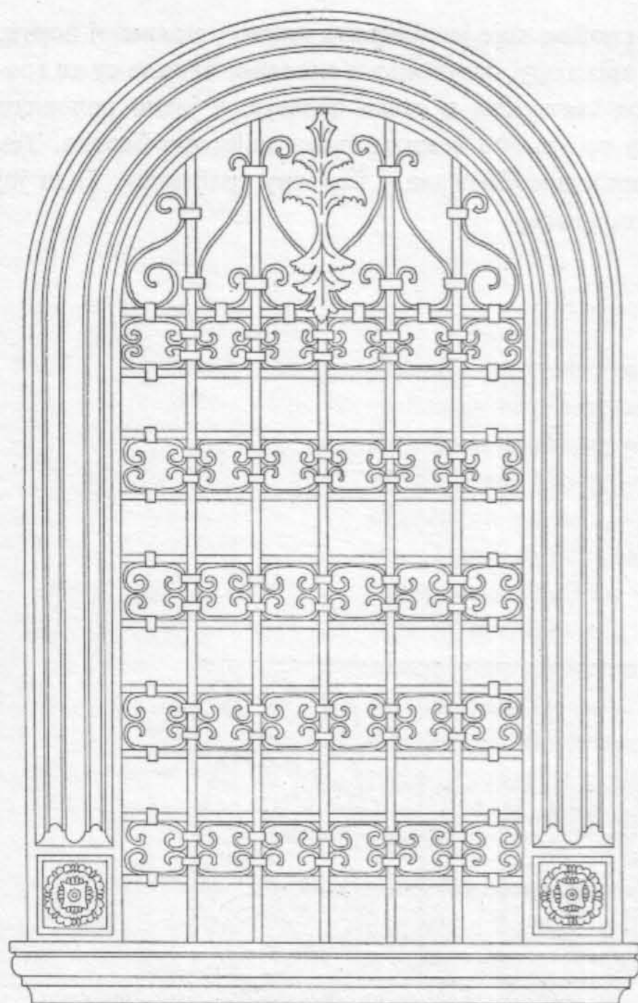
митрополије идеје историзма у архитектури увек ослоњене на српску средњовековну традицију, највише на моравску градитељску школу и њене позније одјеке XVI века, овде у Боки Которској тај дух историзма окренут је на Запад и он се овде напаја делима романике и готике. Иако је у време изградње Велике савинске цркве Бока Которска већ добила своје главне барокне грађевине, ипак, помпезност и раскош њихових облика нису у Савини прихваћене. Ово је у Савини остварено у таквој мери да нам је могуће тврдити да је ту реч о правој одбојности према бароку. Као да је у Савини и око ње створена права оаза

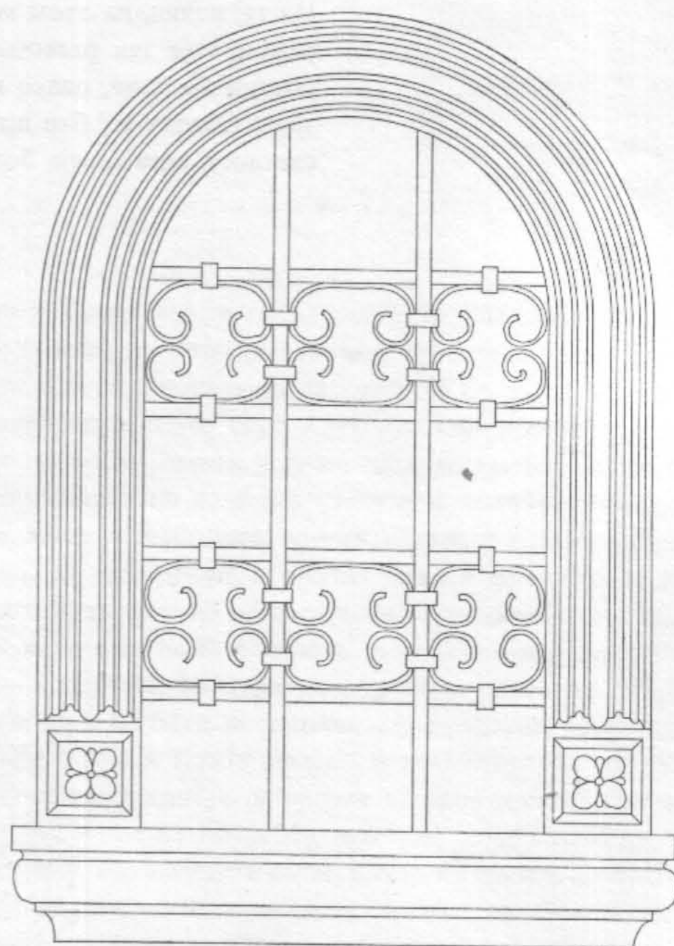

Сл. 12, Портал на западној страни

Сл. 13, Портал са бочних фасада цркве

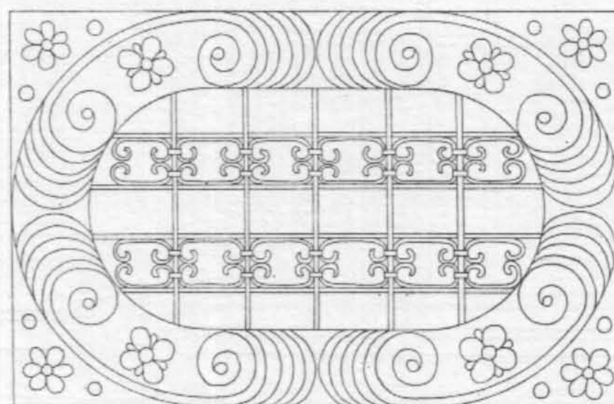

Сл. 14, Дешаљ ирозора на бочним фасадама

Сл. 15. Дешаљ ирозора са зайадне фасаде

окренута ка прошлости и провереној лепоти облика давних времена. Иако су са свих страна примали дарове, а међу њима је било и предмета примењене уметности израђених у духу руског или левантинског барока, ипак, када су они сами једном одлучивали о изгледу своје нове цркве, савински монаси се опредељују за прошлост. Скромни, штедљиви и подозриви, они су тада пронашли Николу Форетића и његову дружину, мајстора исто тако везаног за далматинску градитељску традицију, у којој је вековима однегованo и највеће начело архитектуре да монументалност грађевине не зависи од њене величине. Управо то начело тријумфује у цркви манастира Савине, коју је Форетић сјајно уклопио у пејзаж. Мали брежуљак над морем црквена грађевина није притиснула гломазним, тешким облицима, већ га ненаметљиво допуњава и продужује својим вертикалама. При томе, Форетић је са скоро непогрешивим осећањем за праве мере, поштовао и близину већ постојеће Мале савинске цркве, којој ново, велико здање није одузело право на сопствени живот. Због тога, и ова Мала савинска црква, скоро приљубљена уз Велику цркву не делује притиснуто, изгубљено и сувишно. Без сумње, општем утиску строге монументалности свакако су допринеле и старе камене зграде манастирског конака, чији се првобитни изглед данас није сачувао. Ипак, и оно што се зна потврђује мишљење да је то здање било уклопљено у целину. Тој целини данас

припада и старо манастирско гробље које је спонтано никло у црквеној порти. На тај начин, на овом малом простору, помирено и складно, ницале су те грађевине које тек раскошна игра светлости и сенке повезује у једно целовито уметничко дело, онако како су то упорно тежили стари мајстори барока. Тек тада, Савина се, бар привремено, преображава у барокну грађевину. Тада јој светлост позајмљује богату декорацију.

Сл. 16, Дешаљ прозора са бочних сшрана звоника

Приводећи крају, радове на грађењу Велике цркве калуђери манастира Савине решавају да је украсе и неопходним иконописом. И тако, већ 2. јула 1795. склопљен је уговор између архимандрита Инокентија Дабовића са братијом и живописца попа Симеона Лазовића и његовог сина Алексија. Обојица су се тада обавезала да ће: „вѣрно и добро, са свомь воломь дꙋшевномь и тѣлесномъ потрꙋдити се без свакога лицѣмѣрія що наиболѣ узмогну и наилѣпше узнадꙋ, коеће бити: добро, тврдо, ліепо, и нерꙋшимо, то есть, преградꙋ алити темпло, междꙋ ѡлтаремь и церквію, сꙋ трое двери, и прочая, како е основато, и истаядꙋрато, висина и ширина, ѿ тораце до верхь креста, а ширина ѡдъ зида до зида внутрене. Ѡблега се речени попъ Сѵмеонъ що гоћуже наилѣвше, и тверђе, да ће се потрꙋдити, калꙋрами, цвѣтовами, образами позлатми, испꙋнити утвердити и позлатити, како ће бити за оукрашеніе, и виденіе, ради прославлѣнія Бога и пресвѣтого Успенія Божія матере. А монастиръ да мꙋ има добавити ѿ Венеціе злато, разлике колꙋре, и прочая на свое спензе. Толико попъ Сѵмеонъ да има свои алатъ кои мꙋ потребꙋе, и твердо се ѡбѣщава да ће с помоћи Бога и дѣве Богородице, све испунити ліепо, и твердо: темпло и образе, и međꙋ двери; више апостоле, празднике, пророке и прочая; съ тѣмелитимъ поимомъ и начиномъ, и кад буде лїепо доспѣвено темпло речено с нѣговїемъ ѡбразима и украшенїемъ, да има дати монастиръ Савина вишереченномꙋ г. попꙋ Симеонꙋ, таліера млетачкїе четири стотине и седамдесетъ и два вс. № 472; и за болю вѣрность биће ѡво писмо подписано ѡд обѣ стране и прочая Інокентїи архимандрїтъ со братїею потверђꙋемь како пише. Попъ Симеѡнъ иконописацъ са своимъ синомъ Алеѯіемъ потврђꙋемъ како пише и прочая“.[155] Те исте године поп Симеон је започео са сликањем савинског иконостаса, а његова је исплата, већ према устаљеном обичају, текла у ратама. Калуђери су те своте забележили на другој страни уговора. Тамо стоји да „1796. фебруара 8 примихъ ѿ ове погодбе ѿ господина архимандрїта кѵръ Інокентія, перво: талиера четрдесетъ и шестъ, Нꙋ 46, па м҃сца маіа талиера № 24. М҃сца ноемвра денъ 18. прими ꙗ попъ Симеѡнъ, талиера 30, прими ꙗ попъ Сѵмеѡнъ, ꙗнуарія 9. 1797. прими талиера 20 Нꙋ° двадесетъ. 1797, м҃сца авгꙋста 27. прими ꙗ попъ Симеѡнъ талира 52 и слово педесетъ и два. 1797, м҃сца септембра 30. прими ꙗ попъ Симеѡнъ талиера 200. нꙋмеромъ двиестотине и бисмо подмирени за све.[156] Очигледно, живописци су у то време коначно завршили свој посао, претекавши за скоро две године саме градитеље цркве.

Недавно је Душанка Сијерковић-Мошков у свом раду о манастиру Савини, са посебном пажњом, исцрпно обрадила и иконопис Велике цркве. Сасвим

155. Архимандрит Дионисије Миковић, *О иконостасу св. Успенскої манастира Савине*, Гласник, службени лист српске православне патријаршије, год. XI, бр. 8, Београд 1930, 124.

156. Исто

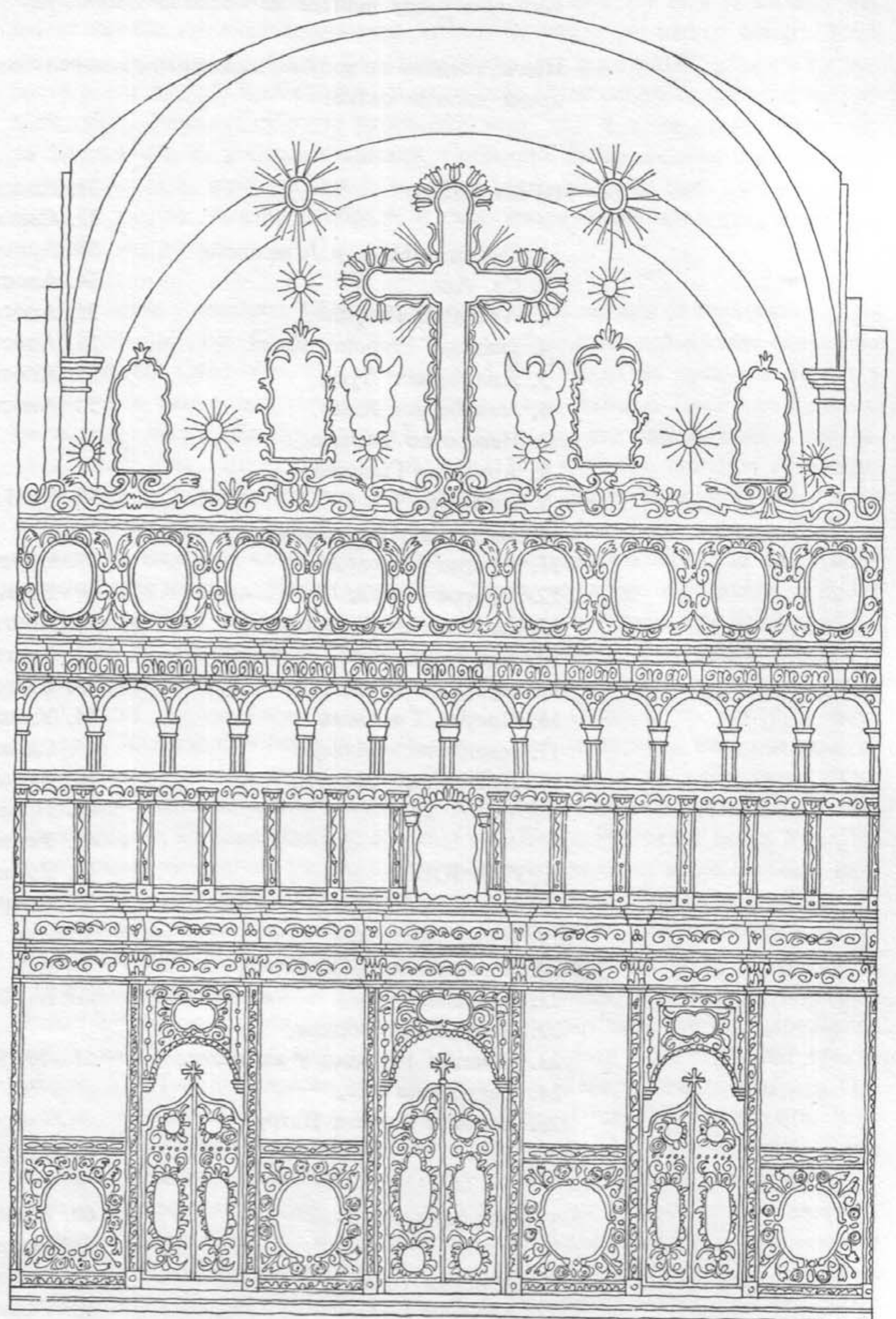
тачно, она је закључила да „за разлику од архитектуре која у себи спаја синтезу претходних стилова, а временски припада бароку, иконостас и стилски и тематски припада духу времена у коме је настао“.[157] Тачније, речено, савински иконостас у Великој цркви настао је као плод скучених конзервативних сликарских знања зографа Симеона Лазовића, у којима се јасно може следити онај процес и напор једног зографа традиционалисте да се прикључи и да спонтано, али наивно прихвати владајуће тековине западњачке барокне уметности.

сл. 17, 31, 32, 33, 34 По свом распореду иконостас Велике цркве припада типу високих иконостаса који су се од средине XVIII века развили на подручју Карловачке митрополије. Иако су на овакав склоп иконостаса снажно утицали они подстицаји који су на наше подручје стизали из Украјине, ипак, не треба заборавити да је њихова архитектура у правцу тектонске разуђености већ прихваћена и на ширем подручју Леванта. И одатле, а особито са Атоса, преко северне Грчке, Албаније Македоније, продирао је тип високог иконостаса у унутрашњост Балкана. Свуда се ширио обичај да се ранија сведеност православних иконостаса на главне, престоне иконе и деизисни чин обогати и прошири оним темама које су обично сликане на зидовима наших средњовековних цркава. Примајући тематику црквених зидова и додавајући нове теме барокне теолошке учености, православни иконостаси су постепено претворени у високу преграду која је својом расприченом тематиком постала саставни део барокне побожности, илуструјући често сликовиту реч наших барокних проповедника, већ однегованих у духу украјинске теологије. Уосталом, њен дух раширио се и путем добро организоване руско-српске књижарске трговине и путем поклона књига, о чему баш богата библиотека манастира Савине пружа лепа сведочанства. Сијерковићева је тачно запазила и присуство већег броја сцена везаних за личности Богородице чијем успењу је посвећена Велика црква.[158] Међутим, ово мишљење треба допунити тврђењем, да се и у српској уметности XVIII века, свакако под утицајем типично барокне, маријанске побожности Запада, развило и посебно поштовање Богородице. Тада су неке, чак изразито католичке теме, преузете и укључене у тематику наших иконостаса, на пример Immaculata Conceptio, Богородица вереница св. Духа, Богородица са мачем у срцу.[159] Под тим утицајем сликала се и тема Обрезивања Христовог. Најзад, тој маријанској побожности служе и они примери старозаветних јунакиња, Естире и Јудите на пример, које као praefiguratio Mariae, упућују на Богородичине будуће жртве. У Савини, укључујући у тематику иконостаса и слављење Богородице, Лазовић је на левим дверима насликао сцену Благовести св. Ане којој арханђео Гаврило јавља вест да ће родити Марију. Сем Богородичиних благовести на царским дверима Богородици су посвећене и икона Успења у реду престоних икона, затим Благовести и Успења, Рођења Богородице и Покрова Богородице у реду празничних икона, као и мала сцена изнад левих двери, која илуструје почетак десетог икоса у акатисту, а сигнирана је са: стѣна еси дѣвамъ Богородице дѣво, што све упућује да је сликар од савинских калуђера добио тачно разрађен програм по којем је он и изводио своје радове. Других иконографских посебности на савинском иконостасу нема. Чак и неке теме из Христовог живота, на пр. Молитва у Гетсиманском врту у соклу иконостаса,

157. Душанка Сијерковић-Мошков н. д. 139.

158. Исто

159. В.: *Траїом срйскої барока*, Н. Сад 1976, 253—261.

Сл. 17, Изглед иконостаса Велике цркве манастира Савине

Христос поучава у храму, под левим дверима, неверство Томино испод престоне иконе Христа, Недремано око поред царских двери, Nolli me tangere, испод престоне иконе Богородице, представљају изразите теме са иконостаса XVIII века на подручју Карловачке митрополије, а то значи да је и у овом њиховом узору поштована барокна традиција.

Иначе, гледано по зонама, целокупан распоред иконостаса у Великој савинској цркви изгледа овако:

ПРВА ЗОНА

1. Сусрет Марије и Јелисавете,
2. Св. Ана,
3. Арханђел Гаврило,
4. Јављање Мироносицама,
5. Јеванђелист Лука,
6. Јеванђелист Јован,
7. Неверство Томино,
8. Арханђел Гаврило,
9. Захарије,
10. Молитва у Гетсиманском врту,
11. Пророк Соломон,
12. Пророк Давид,
13. Благовести (Богородица)
14. Благовести (арх. Гаврило),
15. Пророк Јеремија,
16. Пророк Самуило,
17. Јеванђелист Матеј,
18. Јеванђелист Марко,

ДРУГА ЗОНА

19. Јован Претеча,
20. Богородица са Христом,
21. Христос,
22. Успење Богородице,
23. Почетак 10 икоса у акатисту,
24. Недремано око,
25. Јављање Христа Петру.

ТРЕЋА ЗОНА

26. Апостол Тома,
27. Апостол Јаков,
28. Апостол Симон,
29. Апостол Лука,
30. Апостол Матеј,
31. Апостол Петар,
32. Света Тројица,
33. Апостол Павле,
34. Апостол Јован,
35. Апостол Марко,
36. Апостол Андреј,
37. Апостол Вартоломеј,
38. Апостол Филип,

ЧЕТВРТА ЗОНА

39. Обрезање Христово,
40. Рођење Христово,
41. Крштење Христово,
42. Сретење,
43. Благовести,
44. Улазак у Јерусалим,
45. Силазак у ад,
46. Вазнесење,
47. Преображење,
48. Успење Богородице,
49. Рођење Богородице,
50. Покров Богородице.

ПЕТА ЗОНА

51—59. 9 пророка.

ШЕСТА ЗОНА

60. Марија Магдалена,
61. Богородица,
62. Анђео,
63. Распеће,
64. Анђео,
65. Јован Богослов,
66. Лонгин,

Треба рећи да четири велике престоне иконе: (вел. 132:85) св. Јован, Богородица, Христос и Богородичино Успење, не представљају део првобитног иконостаса, већ су то квалитетни руски радови XIX века који су накнадно уметнути. Пада у очи да поп Симеон Лазовић, са својим сином Алексијем, није израдио ни једну престону икону. Очигледно, томе је разлог тај што је Савина већ имала четири престоне иконе (вел. 157 : 135), које су јој нешто раније, 1788. даровали чланови породице Стратимировић. Из непознатих разлога су ове руске иконе касније премештене на иконостас Мале савинске цркве, а на њихово место стављене су руске иконе XIX века, које и данас стоје. Уосталом, да Лазовићи нису у Савини сликали и престоне иконе сведочи и сам уговор у коме се оне не помињу, док је изриком изнесено да ће они: „све испунити лїепо, и тврдо, темпло и образе, и међ8 двери; више апостоле; празнике, пророке, и прочия".

Када се негде у деведесетим годинама XVIII века, заједно са породицом спустио у Приморје, поп Симеон Лазовић је за собом имао већ плодно сликарско деловање. Од Сирогојна, где га срећемо 1764.[160] када за цркву св. Петра и Павла ради иконостас, манастира Пустиње код Ваљева, Пете код Севојна, крстарио је он и у области Старог Влаха где је за више цркава сликао појединачне иконе и целе иконостасе. Изгледа да је још 1789. био запослен у тим крајевима, јер је тада споменут у једном запису у цркви Благовештења у селу Штиткову на реци Тисовици.[161] Све је говорило у прилог да га и Савинци приме као мајстора коме могу да повере израду иконостаса за своју нову цркву. На тај начин, савински монаси су се свакако свесно определили за првог мајстора и праву величину патријархалних крајева у којима је поникао, сликара чије је целокупно стварање обећавало везаност за традиционализам и чврсто зографско наслеђе. Ако су се свесно оградили од могућности да за своју цркву упосле неког модернијег мајстора, Савинци су, избором попа Симеона Лазовића, остварили своје намере. Јер, и поред залихе предложака западњачког порекла, поп Симеон Лазовић је сликар конзервативних схватања. Без обзира на извесну занатску дорађеност, поштовање цртежа и сликарске форме, Симеон Лазовић и његов син Алексије, слично као и Рафајловићи-Димитријевићи из Рисна, остају спутани захтевима своје скромне клијентеле, која их је нагонила на истрајавање у традиционалним облицима. Обојица се стилски приближују час оним, несумњиво барокизираним зографима који раде средином XVIII века на подручју Карловачке митрополије, код којих често уочавамо и украјинске утицаје, час опет као да их привлаче познобарокни левантински иконописци, који стварају за потребе православног живља на Приморју. Овим утицајима треба најзад додати утицај српске графике XVIII века, у првом реду Христофора Жефаровића и Захарија Орфелина. У светлу ових утицаја настаје њихова скромна варијанта обележена уметничким еклектицизмом. На тај начин, сликарство оба Лазовића, узевши у целини, стоји као помало усамљено сведочанство о једном уметничком укусу који се одржао на пространом подручју у унутрашњости Балкана, о стилу који је, најзад, својим ликовним језиком избио и на Приморје, наметнувши се, поред импорта са Леванта, и као верни израз ортодоксије. Без сумње, саздан је њихов традиционализам на основи

160. Радомир Станић, *Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају*. Ужички зборник, 2, 1973, 73.

161. Дејан Медаковић, *Сликарска породица Лазовића*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 272

особених друштвених и политичких услова у којима се тамо нашло православље. У тим граничним крајевима ортодоксије, раскидање са традицијом одувек је представљало и посебан ликовни феномен, а дуговечни, ретардирани облици касне Византије сматрани су и као доказ духовне припадности оном свету који је са свих страна био изложен супротним притисцима. Најзад, дуго присуство грчких мајстора иконописаца у Приморју, њихова многобројна и марљива делатност за српске црквене општине и манастире, постала је, сасвим природно, прихваћено мерило за чистоћу стила оног схватања које се опрезно и подозриво односило према ликовним порукама западноевропске уметности. И тако, када су Лазовићи стигли у Приморје, пред њима се није спонтано отворио свет западњачке, барокне уметности, и није одмах искрсла дилема како да источно-православну икону претворе у барокну слику. Поручиоци, који су под Млецима у страху ишчекивали дукале о слободи своје вероисповести — а Serenissima их није делила широке руке и без задњих намера, поручивали су само она дела која ће се наставити и уклопити у чвршће оквире што су омеђили њихову правоверну, духовну баштину. Ако је, дакле, и сам градитељ Велике савинске цркве, неимар Никола Форетић, у свом еклектицизму облика сачувао неку своју спонтану наивност, сада је она још очигледнија на иконама попа Симеона Лазовића. Свој зографски манир Лазовић открива готово на свим иконама без изузетка. На празничним иконама издаје га непродубљен простор и честа употреба злата. Композиције нису увек добро пропорционисане, оне су статичне, иако је мајстор учинио велики напор да дочара покрет. Због тога, у трагању за ефектима који проистичу из неких душевних расположења, Лазовић се служи оним најнаивнијим, он слика усковитлану драперију, али то чини без пеке дубље органске везе са приказаним догађајима. У композицији Сретења, Обрезања, Цвети, а нарочито Рођења Богородице, Лазовић се служи архитектонским кулисама којима затвара позадину. При томе, он ту архитектуру, виђену на предлошцима, боји плаво, црвено, сивозелено, чак љубичасто. У сцени Рођења Богородице чак су жене које купају Богородицу обучене у златом сликане хаљине. Исто тако ни стојећи ликови Апостола нису добро пропорционисани. Обично, они имају упадљиво мале главе, њихови ликови стоје, заправо лебде у облацима, док је скоро неутрална позадина решена плаво-зелено, са местимичним осветљавањем и постепеним тонским прелазима који дочаравају дубину. Христово тело на крсту сликано је површински без правог смисла за моделацију, а та мана провлачи се и на појединачним ликовима Апостола и пророка. Међутим, и поред свих ових мана, иконостас савинске Велике цркве делује пре свега као целина, као јединствена колористичка и, разуме се, декоративна површина која се добро прилагодила плитко резаном дрвеном оквиру. Пада у очи да је то дрворезбарски посао који није остварио ону прозрачност мајстора подунавског барока. Орнамент као да је прислоњен уз дрвене пиластре, а карактеристично је да нигде није остварен пуни стубић. Истина, два стубића фланкирају икону св. Тројице, али оба делују сасвим закржљало, лишени конструктивне, они имају искључиво декоративну улогу. Декоративни карактер ове олтарске преграде, наглашен је и фризом од 11 анђеоских главица, које образују неку врсту венца изнад сцена са великим празницима. Карактеристичан је мотив на оквирима Пророка који представља гроздове. Тај стари, еухаристички мотив, познат и на дуборезним иконостасима XVII и XVIII века на Атосу и у јужним областима Балкана, јавља се и на бочним дверима, при дну, по два грозда испод сваке фигуре. Архитравне греде које раздвајају спратове

сл. 17, 31, 32, 33, 34

сасвим су једноставне и не одликују се неком богатом профилацијом. Архитрав прве зоне, као и треће, има нешто наглашеније испусте, док се и овде осећа тежња ка површинској обради. Дрво је позлаћено, и та позлата чини основни утисак раскоши, иако су сви међупростори орнамента бојени плаво и црвено. То наизменично смењивање злата и боје појачава општи декоративни карактер целе преграде. Богатство линија и њихова разуђеност у барокном правцу овде је смирена, а нека рационална црта провејава целим иконостасом. Очигледна је немоћ маште да се изрази снагом, бујним преплетима, пуноћом форме која одражава унутрашњу напетост и динамизам. Изостала је и она радосна игра флоралних мотива, тако успешно исказана на дуборезним иконостасима Карловачке митрополије. Пастелни тон Лазовићевих слика и инсистирање на злату одузело им је сваку пластичност и оне су се сасвим стопиле са својим дрвеним оквиром, појачавајући општи утисак неке целовитости. Као и сликарство, и овај дуборезни оквир, чији су главни декоративни елементи испреплетане вреже и лозице, гроздови, двоструки ружини цветићи и стубићи са коринтским капителима, сачувао је у начину рада и рустичну опорост, која често досеже и до неке спонтане наивности.

Из сачуваних архивских докумената није познато ко је аутор дуборезног иконостаса у манастиру Савини. Према усменом предању претпоставља се да је овај рад обавио дубровачки мајстор Павле Пасквали,[162] онај исти за кога је сачуван податак да је септембра 1787. са двојицом својих сарадника дошао да „начиня врата и баладȣръ". Овом Дубровчанину приписује се и израда дрвеног хора у цркви, дело на којем преовладавају барокни облици, где је крива, заталасана линија већ сасвим потиснула строгу линеарност великог иконостаса. Са чеоне стране хорске балустре смештене су композиције из циклуса Христовог страдања. Ту су: Тајна вечера, Јудин пољубац и Христос пред Кајафом, за које претпостављамо да их је самостално извео Алексије Лазовић.

сл. 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41

Слично као и сликарство његовог оца попа Симеона, и Алексијево уметничко стваралаштво у суштини припада зографско-конзервативном правцу, али се и у тим оквирима истиче занатском солидношћу и добром спремом. Као и његов отац, и он се креће између разноликих стилских утицаја, а врхунска му је уметничка форма постигнута у барокизираним иконописачким облицима, који су нам познати и на делима оних мајстора који припадају главним токовима српске уметности, однеговане у Подунављу, у педесетим и шездесетим годинама XVIII века. Образованији од оца, Алексије Лазовић је ипак унапредио његову зографску сувоћу, површински обрађене ликове и често слаб цртеж. На иконама савинске хорске балустре он се приказује као далеко сигурнији мајстор, он боље поставља композиције у простор, труди се да оствари пластичне ефекте на иконама. Тешко је рећи да ли су иконе на хорској балустри сликане у време када је Алексије Лазовић помагао оцу око израде великог иконостаса. Није искључено да су оне настале око 1803-4. када је самостално извео иконостас цркве св. Сергија и Вакха у Подима поред Херцег-Новог, где испод самог крста, у највишој зони иконостаса, слика Србе владаре и светитеље, сместивши их по три са сваке стране поред централне плоче са иконама

162. Душанка Сијерковић-Мошков, н. д.

св. Николе и св. Спиридона, обојице светитеља који су заштитници помораца. У овим крајевима Алексије Лазовић био је без сумње лепо примљен, јер му је, већ идуће, 1806. године поверено да ради иконостас цркве св. Николе у Баошићима. У Савину се опет враћа 1831. када је за време далматинског епис-
сл- 52 копа Јосифа Рајачића и игумана Макарија пресликао живопис XVI и XVII века у Малој цркви,[163] урадивши и неке иконе за њен иконостас састављен из више различитих делова. Реч је о икони са мотивом Деизиса (вел. 83,6 / 64,7). У медаљонима су Богородица, Христос архијереј и св. Јован. Плоча је украшена позлаћеним, барокним, стилизованим лишћем, које је доста разређено резано. На Алексија Лазовића упућују типови лица, невештине у пропорцијама руку и тела. На Богородичином лицу већ се пробија ружичасти инкарнат, а јављају се и карактеристичне велике очи са истакнутим белинама. На хаљини св. Јована срећемо и Лазовићеву омиљену зелену боју. Најзад, после дужег лутања Алексије Лазовић се 1827. спушта у јужно Приморје, а 1833. ради за манастир Режевић[164] иконостас, што је свакако доказ да је његово сликарство, већ од првих радова у Савини, у овим приморским крајевима наишло на допадање.

Истовремено са делатношћу Симеона Лазовића и његовог сина Алексија закључује се значајно поглавље у животу манастира Савине, посвећено довршавању и украшавању Велике цркве. У том периоду, и поред свих мучних дана, а нарочито упркос оскудици због које су често прекидани радови, савински калуђери показали су невероватну упорност да истрају и да окончају започето дело. Стиче се утисак да је тада целокупни живот у манастиру био подређен овом великом задатку, који је обављен на самом измаку XVIII века. У тим временима био је то један од највећих грађевинских подухвата у целокупној српској уметности.[165] Због њега су се деценијама сустизали толики културни утицаји. Доносило се из далеке барокне Русије, са ширег подручја Леванта, из Венеције, и патријархалних крајева у унутрашњости Балкана, а то сретање разноликих културних утицаја измирено је у Савини на начин који не доводи у сумњу постојану верност свету ортодоксије. О овоме најлепше сведочи и сачувана ризница манастира Савине.

163. Д. Медаковић, *Сликарска породица Лазовића*, 281.

164. Бошко Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, 275.

165. Војислав Ј. Ђурић, н. д. 1

Ризница

Већ је давно истакнуто да се ризница манастира Савине састоји из три веће целине које су се формирале вековима. Најпре, ту је сачуван низ предмета из некадашње ризнице манастира Милешеве. Други слој ризнице потиче из старог Тврдоша. Спојени један у други, пренесени су 1695. године у Савину и на њих се наставља онај трећи — савински. Посматрано културолошки, сви уметнички предмети који су током XVIII века сабрани у Савини тачно одражавају све оне везе које је братство овог манастира успоставило на разним
сл. 48 странама света. Тако, везу са Хиландаром заступа једна изванредна икона, сликана 1735. на Атосу, коју је 1759. поклонио Атанасије Хиландарац. Присуство овог хиландарског монаха у Боки не изненађује, јер је ово подручје са Атосом имало своје старе везе. Посебних веза имали су Хиландарци са манастиром Бањом код Рисна. Карактеристично је сведочанство о тим везама и оно писмо хиландарског игумана Јакова од 20. маја 1749. свештенојереју Стефану и благородном господину Стефану Лучићу, у којем им захваљује на милостињи послатој манастиру преко проигумана Мојсеја. Истовремено, игуман Јаков најављује његов поновни долазак и моли за помоћ.[166] Смирени игуман Авакум пише из Лавре 10. фебруара 1764. Которанима и моли помоћ
сл. 102 за коју шаље јеромонаха кир Дионисија.[167] У ризници манастира Савине сачувана је и окружница коју је послао игуман Максим из светогорског манастира св. Павла молећи помоћ, пошто су се задужили због оскудица, и „неможе^мо бо съдръжати с͠ты монастыръ ни ѿкоупити ѿ тежкаго длъга безъ вашеи помощи православных“.[168]

На жалост, сем иконе св. Николе, дара монаха Атанасија Хиландарца, данас у ризници манастира Савине нема других сведочанстава о вези ова два наша манастира.

Више сачуваних икона припада домаћем стваралаштву. До доласка попа Симеона Лазовића и његовог сина Алексија исликавање икона на ширем подручју Боке Которске и јужног Приморја поверено је мајсторима из породице Рафајловића-Димитријевића. И у Савини има њихових радова, очигледно, њихова истрајност у зографском маниру стилски је повезивала ово подручје са
сл. 66 областима у унутрашњости Балкана. У Савини, њиховој руци приписују се
сл. 50 оне двери, сликане 1703. са намером да се једном наместе у цркви манастира Тврдоша. Једном Рафајловићу треба приписати и плочу са медаљонима Богородице, Недреманог ока с анђелима (вел. 72,2 / 60,4), која је смештена изнад

166. Шематизам прав. епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за год. 1884, Задар 1884, 38—40.

167. В.: Шематизам прав. епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за год. 1885. Задар 1885, 35—36.

168. В.: Шематизам за год. 1881. и Старине XV, Загреб, 1881.

царских двери. Христос је сигниран: недреманное око. На златној позадини ликови су извучени само цртежом, док је лице моделовано тешком, тврдом сенком. Сама плоча резана је плитко и на њој преовладавају биљни украси.
сл. 61 Испод лука је мотив сачињен од преплета. Из радионице Рафајловића потиче и икона Успенија Богородице (вел. 51,1 / 106,5), са повећим записом при дну који гласи: — изволенїем ωца, и сьпошенїем сна, и сь вьшенїем всѧ стого дха сьписаес сїиа икона сто оуспенска сь блгословенїем все чстнеишаго господнa ωца іеромонах іг8мена кvр Арсенія. монастира сто 8спенскаго зовом Савина. Изобразиес грѣшною р8кою Рафаила Димїтрїевича. зограф ꙗко бит погречаскиx зографех петом8 зографу славенскаго езика. лѣт гсни ≠ѦѰN. (1750) год8, мсца мрта. кг. ((23) го числа.“[169] Икона је сигнирана: оуспение прстые Бце, а овом чину присуствују: „іеродеи епскпъ аѳінски, Іаковь брать бжи, Епифанїе кvпарски, Дїωнісие ареωпагитъ“. У средини је Богородица на престолу, која даје свој појас апостолу Томи. Около су апостоли који долећу у пратњи анђела. Сасвим у врху је св. Тројица која држи круну припремљену за Богородицу. Све карактеристике ове рисанске зографске радионице јављају се и на овој икони. Схематизовани ликови, без наглашеног волумена, јаки графицизам и типичне, дубоке сенке око очију, упућују на оно дуговечно опонашање старих предложака, које је на крају, у рукама једне породице, доведено до неке наивне стилизације у којој се гаси крепка форма, додирујући већ сферу апстрактних симбола. Овом кругу припада и она, већ споменута, читуља
сл 42 капетана Сима Милутиновића (вел. 34 / 45,4), на којој су у три горња медаљона у Деизисној композицији смештени ликови Христа, Богородице и св. Јована. Сликана 1740. године од зографа Ђорђа Димитријевића, и она се одликује непропорционалним ликовима, тако типичним за рад њихове плодне радионице. Биле су то године када се из унутрашњости Балкана још нису јављали други сликари, а једна уметничка породица била је кадра да сама опслужује своју скучену клијентелу, бар оне цркве чијим је ктиторима било ближе њихово опоро и рустично сликарство, него импорт далеких грчких мајстора.

Па ипак и Бока Которска није одолела продорном касно-византијском иконопису, негованом у „ботегама“ ближег и даљег Леванта. Са свих страна поморци су као своје заветне дарове доносили и такве иконе, и оне су још од XVI века стекле славу византијских Мадона. Под тим именом забележене су у
сл. 55 архивским документима приморских градова, чиме су јасно означена и њихова стилска обележја. Типичан пример оваквог стваралаштва заступљен је у Савини иконом Богородице са Христом и ктитором Стефаном Томићем из Новог (вел. 47,4 / 61,5). У горњем делу иконе, на облацима, седи Богородица окружена анђелима. У доњем делу насликан је пејсаж са луком и пристаништем и тврђавом на брегу. Према натпису то је град и оток Занте. Карактеристични су записи који су мешани, латински, српски и грчки. Они гласе. „῾Η Μακαριωτατη παρθενος εκ τ8 σκοπ8 (liberata fuit a peste men, IULII 1647 Hieronumo Trivisano prov. Пречиста Богородица диева де Шкопо ослободила ѿ к8ге Занатъ, 1647. Рек8перае Стефанъ Томичи изъ Новога да м8 б8де на помоћъ на всакомъ страшном8 миест8, и на страшномъ с8ду: — La cita et isola

169. Запис је делимично објављен у Шематизму прав. епархије Бококоторско-Дубровачке за годину 1879, Задар б. г. 29.

del Zante ἡ πολις και νησος της Ζακυνθȣ“. Стилски, ова је икона рађена
наивно, тако да има првенствено културноисторијски значај, као дело никло
на широком медитеранском подручју, где су се мешали разни утицаји.

Грчко-левантинском иконописачком кругу припада и икона Богородице са
сл 54 Христом и два химнографа са свицима у рукама (вел. 72 / 102,3). Икона је
сликана на дасци, а сигнирана је грчки: Μ͂ρ θ͂ȣ ἡ δωδεκατειχος πόλις. Ис-
под њеног широког престола са барокно стилизованим лишћем које обра-
зује седиште, смештене су две барокне картуше са хералдичким знацима.
У левој, црвени лав замахује мачем, а у десној, два конфронтирана лава
придржавају златни мач. Лево је златним словима исписан натпис: αψγ αὑτὴ ἡ
εἰκὼν γεγονε διὰ χειρὸς Κωνσταντινον του Κονταρίνον што би значило да је
ова икона настала руком Константина Контарина. У продужењу написана је
арапским бројевима и година 1703. У барокној картуши споменути су неки
дародавци Ангелос Теутокис и Теуфилос Луканис. Икона открива коректног
мајстора који стоји под јасним утицајем итало-критске уметности. Лица су
обрађена мрком моделацијом и наношењем белих, графички решених освет-
љених места. Ове беле линије рађене су пажљиво, калиграфски, суво и без
неке маштовитости у рукопису. На икони преовлађује злато, тамноцрвена
боја огртача и црвени јастук на коме седи Богородица. Цела позадина је
златна, док се у висини престола појављује зелена боја. Графицистички шра-
сл. 57, 59 фиране линије налазе се и на Богородичиним рукама којима придржава Христа.
Два анђела у лету носе велику, западњачку круну, којом крунишу Богородицу.

Левантинском кругу XVIII века припадају и иконе Богородице са два анђела
и сценама из акатиста (вел. 68,7 / 70) и икона Богородице и Христа (вел. 56,5/123)

Трећа група уметничких предмета у ризници манастира Савине је руског по-
рекла и она је сабрана током XVIII века, као резултат свих оних снажних веза
са Русијом, која је код балканских Хришћана и тим путем потврђивала своју
присутност и заштитничку улогу. Међу тим радовима истиче се плаштаница
(вел. 64 / 52,5) са натписом извезеним у срми: тр8домъ и иждівеніемъ Іеро-
монаха Сνмеона Нікшічевского. Очигледно, њу је Симеон Марковић набавио
у Русији за време свога дугог боравка када је тамо скупљао милостињу за свој
манастир. Централни део, који је аплициран на брокатну основу обрубљену
срмом, има ликове такође извезене срмом, само су њихове главе сликане бо-
јом. Те главе аплициране су на везени део, а рађене су са доста наивно иска-
заном тежњом ка реализму, у чему се већ јасно испољава западњачки утицај.

Међутим, свакако најрепрезентативније дело руског иконописа у Савини чине
оне велике четири престоне иконе, дар племените породице Стратимировића
из год. 1780. Широко сликана, Богородица са Христом седи на престолу који
се једва назире. Достојанствена озбиљност њеног лица истакнута је масли-
сл. 43, 44, 45, 46 настим сенкама, а њена јако забачена глава већ открива несумњиви запад-
њачки утицај. То више није строго и фронтално постављена Богородица, тако
уобичајена на престоним иконама, уместо статичности сликар је испољио
тежњу да подвуче живи покрет фигуре. Да би то остварио, он је и Христу
насликао подигнуту руку, а тај широки гест одише духом барокне патетике.
Само још златна основа и Богородичин црвени мафорион и маслинаста ха-
љина подсећају на стари иконописачки манир. Тај начин још је присутан и

на икони Богородичиног Успења, нарочито га одаје она наивно и грубо сликана архитектура у позадини сцене. На икони преовлађује мрко-топли тон, а ликови апостола који присуствују Богородичиној смрти рађени су у духу оне руске уметности која је била блиска мајсторима царске оружане палате. Извесна наивност јавља се у пејсажу са камилама на икони св. Јована, на којој преовлађује мрки тон. Пада у очи да је светитељево лице сликано са наглашеном тежњом да се постигну пластични ефекти.

Без сумње, дух западњачке, барокне уметности осећа се и на престоној икони Христа. Христ обучен у црвену доњу и маслинасту горњу хаљину, у једној руци држи крст, док другом придржава велики глобус. Католичка иконографија његовог лица подвучена је и тежњом ка некој идеалној лепоти. Као и код Богородице, престо на којем седи Христос једва се види. Цео лик, сем главе, сликан је доста површно, небрижљиво, скоро аљкаво. Сва је сликарева пажња усмерена на лице и оно је рађено са маслинастом широком сенком и окерима који су неком посебном топлином озарили целу фигуру.

Руским, највероватније московским радионицама припада већ споменута
сл 47 икона св. Саве, коју је 1739. године даровао Матеј Владиславич, дело у којем
сл. 65 се, нарочито у ентеријеру, већ јасно виде утицаји западноевропског барока.

Најзад, Савина чува и јединствен портрет младог цара Петра Великог[170] који веома подсећа на цареву политичку присутност у овим крајевима. На жалост, нема ближих података о томе, на који је начин ова слика доспела у Савину. Међутим, с обзиром на све оне живе везе које су током XVIII века постојале између Русије и Савине, сасвим је могуће претпоставка да је тај царски дар послат као знак посебне владарске милости. Можда иза овог даривања стоје и они наши људи, пуковник Милорадович, или гроф Сава Владиславич на пример, који су својим радом у руској служби непрестано усмеравали царску политику на проблеме балканских хришћана. За примање и чување оваквог дара манастир Савина је био најпогодније место. Расправљајући о овом портрету Павле Васић је сасвим разумљиво, поставио и питање његовог аутора. Имајући у виду младалачко доба Петрово на портрету у обзир је узео Швеђанина Гека, Немца Г. Е. Грубеа из Данцига и, можда, Г. Кнелера из Либека. Сасвим тачно, Васић је уочио да се царев портрет из Савине одликује „изразито реалистичким схватањем модела и акцесорија (оклопа, одела и владарских инсигнија), па би било оправдано гледати у њему дело неког мајстора са севера, јер су они претпостављали снажан и непосредан начин сликарског изражавања конвенционалним формулама већине дворских портретиста тога доба“.[171]

Ови трострукo изукрштани културни утицаји, домаћи, левантински и руски, посведочени су у манастиру Савини не само у делима која припадају црквеном сликарству. Присутни су ови утицаји и на многим предметима примењених уметности, посебно на сасудима и на црквеним утварима и текстилу. Не улазећи у исцрпне каталошке описе свих ових предмета, могуће је рећи да збирка манастира Савине пружа јединствена сведочанства како су овде била интензивна укрштања разних култура. Доиста, можемо рећи да је братство манастира Савине одувек побеђивало даљине.

170. Упореди: Павле Васић, *Доба барока*, Београд 1971.
171. Исто

Закључак

Велики аустро-турски и венецијанско-турски ратови крајем XVII века одиграли су пресудну улогу у српској историји новијег доба. Од тог тренутка из основа се мења веома сложени друштвени и политички положај српског народа, и то како оног који је остао у Турској Империји, тако и оног који се обрео на историјском простору Угарске Краљевине, која се тада налазила у државно-правној подређености према аустријској царевини. Не мање одразиле су се те промене и код оног дела српског народа који је остао у склопу Млетачке Републике. Другим речима, стиче се утисак да од 1690, на свим странама и у разним државним оквирима, отпочиње процес за правно утврђивање српског положаја, а борба за привилегије у многоме ће обележити и добар део наше друштвене и политичке делатности у XVIII веку. Отуда није никаква случајност што су сви државни инструменти империјалне Аустрије, као и Млетачке Републике, морали да воде рачуна о црквеној организацији српског народа, чије је правно деловање строго омеђила и утврдила Отоманска Империја још у временима када је 1557. дозволила обнову Пећке патријаршије. Десила се крајем XVII века на Балкану јединствена појава, да се један народ стално расипао из својих средишних области, да је, у својим бројним сеобама, прелазио и границе разних држава и да је ипак, захваљујући цркви, сачувао свест о своме јединству. И не само то. Већ од друге половине XVI века ницаће на разним странама већа или мања жаришта антитурских буна и отпора, а у том патријархално-сељачком и племенском друштву издвајаће се и један борбени слој народних старешина, увек спремних да се упусте у смеле, понекад и сасвим фантастичне комбинације о коначном ослобођењу балканских хришћана. Сасвим јасно, у том непрекидном борењу и честим подстицајима свих оних сила које су рачунале са српским војничким услугама, стално се изоштравало и национално биће нашега народа. Све су се те борбе почетком XVIII века још више замрсиле, нарочито кад је и Руска Империја под Петром Великим јасно испољила своју тежњу да као заштитница турских хришћана постане присутни учесник балканске политике. Од тог тренутка, агонија Турске државе у Европи престаје да буде проблем који треба да реше само њени западни суседи, а источно питање постаје прилика за изазов свих великих сила Европе.

За разумевање српских прилика после 1690. од основног је значења она духовна баштина са којом су се масе српских бегунаца појавиле на територији западних сила, Аустрије и Венеције. Без сумње, ово је наслеђе развијено у организационом склопу Пећке патријаршије и оно носи црквено обележје. Недвосмислена припадност ортодоксији јасно је ослоњена на традицију ишчезле српске средњовековне државе, а у том циљу служе и сви они култови светородне лозе Немањића и њихових легитимних наследника. Живо народно предање такође је било у служби тих идеја, сачувавши у време турског ропства и своју визију многих етичких постулата српског феудалног друштва. То усмено предање постепено се увлачило и у веома занимљиву ренесансно-барокну

историографију неговану у приморским комунама, или на подручју Дубровачке Републике, од образованих хуманиста. И целокупна уметност тога периода надмоћно је обележена позновизантијским стилским обележјима. Префињеност, спиритуалност и теолошка ученост те високе уметности, у временима турске окупације, постепено је примала схематичне, ретардиране облике, који су јасно сведочили да је давно прошло златно време њихове првобитне, изворне снаге и цветања. Везаност за традицију претворена је на крају у немоћно епигонство, у зографско делање са наслеђеним сликарским приручником у руци, који је разјашњавао само основне задатке и иконографске дилеме. Иза те уметности више нису стајале образоване мецене, већ простосрдачно, сељачко друштво, у којем се поново издвојио танки слој хришћанских спахија или бератских кнезова, укључених на маргини у развој турског феудалног система. Живот те уметности, и такве каква је била, осигуравала је политичка вештина архијереја да се одрже на често несигурном пећком трону, неизвесном као и онај цариградски, а оба зависна од ћудљиве воље турских султана и њихових везира. Па ипак, упркос многим супротностима, за православне хришћане Балкана, без обзира на народност, била је битна та њихова припадност свету источно-православне ортодоксије, која се распростирала широм Леванта, а допирала је и до саме Венеције. У њеном систему делује и целокупна монашка традиција Атоса и Свете Земље, а ти неуморни калуђерски путници премрежили су то огромно подручје као најпостојанији заступници старе, ортодоксне чистоте.

Са таквом духовном баштином обрео се српски народ после 1690. где год је стигао. Преображаји и новине у српској духовности, а добрим делом и у уметности, посебно у сликарству, потекли су током XVIII века са нових јужноруских источника. Другим речима, српска духовност отада је најтешње повезана са Кијевом и Москвом, великим центрима у којима је после мучних црквено-политичких распри, коначно победила нова, барокна теологија, вешта симбиоза источног православља и западњачке, католичке, контрареформацијске мисли. Царско православље је тада умело да мисионарску оштрину борбених језуита, који су наступали из Пољске према Украјини, спремно окрене у обратном правцу и да Кијев претвори у праву тврђаву православних мисија. Тада су се и међу Србима појавили ти нови украјински учитељи и они су били главни носиоци оне духовне помоћи коју су српски јерарси упорно тражили од руске државе. Заједно са њима долазили су и продавци књига као и путујући сликари. Од двадесетих до шездесетих година XVIII века траје и суверено влада јужноруски културни утицај на подручју Карловачке митрополије. Међу Србима на територији Млетачке Републике задржаће се тај утицај и кроз цео XVIII век. За разлику од Аустрије, Венеција није имала довољно моћи да тај утицај одлучније сузбије и спречи. Баш пример манастира Савине доказ је колико су те везе биле дубоке и трајне.

Судбина и каснији живот Савине показује да је тај манастир тек у XVIII веку, од мало познате монашке заједнице, израстао у прворазредно духовно средиште српскога народа. Никако случајно, Савине се сетио и Доситеј Обрадовић одредивши да се четири примерка његових *Собранија* разделе манастирима Крупи, Крки, Драговићу и Савини.[172] По нашем мишљењу овакав значај је

172. В.: превод Доситејевих дела у књизи: *Из историје српске књижевности*, Нови Сад 1974. 91.

постигнут највише зато јер је манастир Савина сачувао своју трајну повезаност са бунтовним херцеговачким залеђем, одакле су црпени и сви битни подстицаји за ону мисију која је постепено сазревала међу савинским калуђерима. Протеривање из угледног манастира Тврдоша и збег у тескобној и мало познатој Савини они су примили као део оне сталне и незакључене борбе са Турцима у којој се монаси нису мирили са разарањем и гашењем старих духовних средишта, на чије су се развалине враћали неком ратничком снагом. Од првих дана свога обновљеног живота, манастир Савина је био испуњен старинама од велике вредности које су некада припадале манастиру Милешеви, а касније Тврдошу. Већ сама та чињеница била је довољна да овој новој монашкој заједници прибави велико поштовање и углед. Доиста, те старе реликвије стално су Савину повезивале са овим старим српским манастирима, претварајући је у неку врсту њиховог духовног филијала. Такав значај одмах је давао манастиру и одговарајућу важност, а имало је примера у нашој историји да је то брзо успевало неким једва познатим манастирима, какав је током XVI и XVII века била Савина, чији се пуни процват одиграо тек у другој деценији бурног XVIII века. Стиче се утисак да је окретање ка Савини и њеној духовној ризници уследило тек онда када се већ увелико развило српско национално осећање, везано за коначно ослобођење од Турака. Свакако да је томе допринела и чињеница да је млетачка влада својом одлуком од 12. маја 1718. признала црногорском митрополиту Данилу јурисдикцију над целом Боком Которском, а тим њеним чином у суштини је поништена још једна препрека која је стајала на путу чвршћем повезивању Савине са својим природним залеђем. Истовремено, ово повезивање спречило је и сваку могућу изолацију манастира Савине, а духовно јединство са црногорским митрополитом обавезивало је млетачку владу на толерантнију политику према цркви и православном становништву Боке. Ово се стање најлакше уочава ако се проучи млетачко поступање према Србима у северној Далмацији, где су провидури, извршавајући инструкције своје власти, православном становништву често ометали потпуно сређивање црквеног живота. Толеранција према Боки омогућила је и оно стално отварање према утицајима са разних страна, што је Боку Которску, а особито манастир Савину, претворило у јединствено средиште једне посебне православне цивилизације. Овакву испреплетану духовну климу вешто су искористили монаси манастира Савине. У њој се тада родио и дух једног изузетног историзма који је посведочен не само уметничким делима са стране, већ и оним која су настала у манастиру. Сигурно највиши израз те привржености традицији исказан је и ангажовањем сликара из породице Лазовића, којима је поверено да иконама украсе тек довршену манастирску цркву. Одступање од строгих начела источно-православне уметности извршено је тек у архитектури нове цркве, иако се и у њеном великом кубету лако уочава веза са византијским градитељством. И док је на подручју Карловачке митрополије већ у првим годинама после Велике сеобе прихваћена нова, барокна архитектура, у Савини је дошло до преузимања и стапања средњовековних стилова, романике и готике, док су бабарокни утицаји сведени на споредне грађевинске детаље. У Боки је тада створен образац чији се поједини делови појављују и на другим црквама овога подручја.

*
* *

Својом занимљивом историјом, изузетним драгоценостима које су овде сабране кроз два века, својим јединственим градитељским облицима и вредним

сликарством, манастир Савина заузима угледно место у развоју српске културе. Због тога, она је далеко прерасла значај једног локалног светилишта, поставши у многочему узбудљиво сведочанство стваралачке моћи наших предака. Јер, не треба никад заборавити да је Савина свој нови живот крајем XVII века започела као збег и привремено станиште, и да тај страдални почетак није био препрека за касније духовне узлете њенога братства. Штавише, стиче се утисак да су се ти жилави монаси, са неким непогрешивим осећањем, поистоветили са свим оним борбеним, ослободилачким стремљењима народа из којег су поникли. У свим бурним данима његове ратничке прошлости они су мудро градили и чували народно поштовање и свој тешко стечени углед.

Дејан Медаковић

У Дубровнику, 31. августа 1976

Resumee

GESCHICHTE

Dem wissenschaftlichen Arbeitsplan des Kunsthistorischen Instituts der Philosophischen Fakultät in Beograd entsprechend, wurde die Monographie des Klosters Savina in zwei Bänden konzipiert. Der erste Band ist der sogenannten »Kleinen« Kirche, einem Bau aus dem XV. Jahrhundert, dessen Wandmalerei Meister Lovro Dobričević aus Kotor schuf, gewidmet, während der zweite Band die Existenz des Klosters ab Ende des XVII. Jahrhunderts umfasst, eine Zeitspanne, also, in der die sogenannte »Grosse« Kirche errichtet wurde und der Klosterkomplex sein definitives Aussehen erhalten hatte.

Die Frage nach dem Alter des Klosters Savina ist noch immer nicht mit Bestimmtheit gelöst worden. Bis vor kurzem glaubte man, auf Grund einer Inschrift aus dem Jahre 1831, dass die Kirche sogar schon im Jahre 1030 erbaut worden sei, doch leider bestehen keine sicheren Angaben, welche diese Überlieferung bestätigen könnten. Unter verschiedenen Umständen und manchenorts sahen sich die serbischen Mönche — aus ganz praktischen Gründen — genötigt, das Alter ihres Klosters einfach zu ersinnen. Meistens aus dem Grunde, weil die türkischen Machthaber nach der Wiederherstellung des Patriarchats von Peć, im Jahre 1557, die Renovierung nur jener Klöster bewilligten, für welche die Bittsteller den Beweis erbringen konnten, dass dieselben noch aus den Zeiten vor der totalen Unterwerfung unter die ottomanische Herrschaft stammen. Ja sogar nach der grossen serbischen Auswanderung im Jahre 1690 hatten auch die neuen, österreichischen, Obrigkeiten selbst eine solche türkische Stellungnahme übernommen, indem sie die Bewilligung zum Ausbau von Kirchen durch deren Alter bedingten. Desgleichen bestehen Dokumente, die bezeugen, dass auch die venezianischen Behörden in Dalmatien der Errichtung neuer orthodoxen Kirchen in diesem Gebiet nicht immer dasselbe konsequente Wohlwollen entgegenbrachten, was meistens von den allgemeinen politischen Verhältnissen an dieser ihrer oft unruhigen Grenze mit der Türkei abhängig war. Unter solchen rechtlich unsicheren Bedingungen konnte das graue Alter eines Klosters oder einer Kirche nur nutzbringend sein, und es ist durchaus nicht ausgeschlossen, dass man auch den Ursprung der Überlieferung vom Bestehen des Klosters Savina bereits im frühen Mittelalter gerade in dieser althergebrachten mönchischen Verteidigungsweise suchen dürfte, nämlich im Bestreben, die gefährdete Klosterbrüderschaft vor irgendwelchen Bedrängnissen zu bewahren. Doch ungeachtet des unbestimmten Alters des Klosters Savina, haben die neuesten Forschungen des Prof. Vojislav J. Đurić die sichere Grenze dessen Bestehens bedeutend weiter in die Vergangenheit gerückt. Jetzt ist es ganz gewiss, dass die kleinen — dem hl. Sava und der Koimesis (Mariä Himmelfahrt) geweihten — Kirchen im Klosterkomplex um die Mitte des XV. Jahrhunderts errichtet waren »und beide zum meistverbreiteten und einfachsten Typus der Sakralbauten gehören, wie sie die Orthodoxen und Katholiken in den Städten und Dörfern im südlichen Küstenland am häufiusten zu bauen pflegten. Meistens findet man solche in Dubrovnik und dessen Umgebung, in der

Bucht von Kotor, in Spič und an den Abhängen des Rumija—Gebirges«. Das Alter einer derselben, der kleinen Himmelfahrtskirche, bestätigten auch die unlängst aufgedeckten Fresken gotischen Stils, die Prof. Đurić dem Schaffen des Kotorer Malers Lovro Dobričević zuschrieb, eines Meisters der zwischen 1448 und 1478 der Malerei in Kotor und Dubrovnik einen besonderen Stempel aufgedrückt hatte. Diese neuen Entdeckungen und die genaue Datierung der Himmelfahrtskirche haben Prof. Đurić auch zur Voraussetzung geleitet, dass der Stifter von Savina der Herzog Stefan Vukčić, Neffe des Grosswoïwoden Sandalj Hranić, gewesen sein dürfte.

Seit der Mitte des XV. Jahrhunderts und bis 1565, als die ersten zuversichtlichen Angaben über Savina in einer Inschrift oberhalb des Eingangs in die Himmelfahrtskirche vermerkt erscheinen, ist das Leben des Klosters Savina in einen Schleier voller Ungewissheit gehüllt. Das waren jene verhängnisvollen Jahre in denen unter der Türkenherrschaft auch die letzten, auf den Trümmern des bosnischen und des serbischen Staates entstandenen feudalen Widerstandspunkte endgültig verstummten, als die ersten grossen Schwierigkeiten einer Anpassung an die neue Türkenherrschaft zum Vorschein kamen, als die serbische Kirchenorganisation ebenfalls zerstört und schliesslich das grosse Werk deren Wiederherstellung im Jahre 1557 vollbracht wurde. Was konnte in jenen dramatischen Jahren verhängnisvoller Gescheh nisse das Schicksal des Klosters Savina sein? Höchstwahrscheinlich war es damals verödet und teilte somit das unheilvolle Los so vieler Klöster der serbischen Kirche. Die Inschrift aus dem Jahre 1565 bezeugt bereits, dass in Savina — höchstwahrscheinlich dank Fürsorge des Hieromonachus Pajsije — neue Ausbesserungen am Kirchengebäude vorgenommen wurden und, auf Kosten einer grösseren Anzahl von Spendern, man auch zum Ausmalen der Innenwände schreiten konnte. Mit anderen Worten: in Savina wird eine Art von kollektivem Stiftertum in Erscheinung treten — eine Spendungsform, die im wiederhergestellten Patriarchat von Peć sehr bezeichnend war. Und — was noch bedeutsamer ist — die damals gemalten Fresken offenbaren eine stilistische Verbindung mit der Malerei die in jenen Zeiten im Patriarchat von Peć selbst gepflegt wurde, wo man versuchte — ohne grösserem Erfolg, natürlich — den Geist der serbischen Kunst aus der Kaiserzeit nachzuahmen. Wenn man die Erneuerung der serbischen Klöster nach 1557 aufmerksam verfolgt, so kann man mit Leichtigkeit innewerden, dass diese Fresken keineswegs zufällig entstanden sind, ja man kann sogar folgern, dass sie sich genau in ein sinnvolles System einfügen, das der Stärkung und Festigung der Organisation der serbischen Kirche untergeordnet erscheint, deren Urheber Hohepriester aus dem angesehenen Geschlecht der Sokolović waren. Die Tatsache, dass die Sokolović aus Alt-Herzegowina stammen ist ebenfalls nicht belanglos, denn gerade dieses Land hat eine Reihe von Männern geliefert, die sich mutig in alle jene politischen Aktionen mischten, welche das Abendland mit der Absicht unternahm, auf dem Balkan eine Bewegung der Christen gegen die ottomanische Herrschaft zu stiften. Einer unter ihnen, Admiral Don Peter von Ivelja Ohmučević, hat bereits um 1584, seine adlige Abstammung nachweisend, die illyrische Heraldik begründet, welche für die von den christlichen Westmächten — im Rahmen der anti-türkischen Vorhaben — in ihre Dienste übernommenen Nachkommen der alten Familien so wichtig war. »In diesen Gärungen leben allerorts Erinnerungen an die alten Kaiserreiche, an die klassischen Namen von Mazedonien und Illyrien wieder auf, Urkunden werden mit gefälschten Petschaften der einstigen Königreiche versiegelt, es erscheinen die erhaltenen Chroniken alter Herrscher: der Komnenen, des Crnojević, des Duka-

đanin, der Nachkommen des Herzogs Kosača«. An Hand von erdachten Wappen führte man im Westen den Beweis, dass die Balkan-Christen ihr Imperium Illyricum hatten, das Mazedonien, Illyrien, Bosnien, Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bulgarien, Serbien, Raška und das Küstenland umfasste, und dass die Vertreter der Balkanvölker, mit denen der Vizekönig von Neapel verhandelte, keineswegs Bauern, noch einfache Bürger, sondern Edelleute, Nachkommen von «principum, ducum, marchiorum, vicecomitum equitum et nobilium totius Illyriae« sind. Auf diesem unruhigen Gebiet der Herzegowina trafen jene ideologischen Komponente zusammen, auf deren Grundlage Aufruhr erhoben und Widerstand geleistet wurde. Man gewinnt den Eindruck, dass seit der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts Alt-Herzegowina am stärksten herangereift war, Erbe der ersten Pläne zur Wiederherstellung des serbischen Staates zu werden, worin das Kloster Mileševa mit dem Kult des hl. Sava, den es allseitig ausstrahlte, eine ganz hervorragende Rolle gespielt hat. Schliesslich haben auf diesem Gebiet, neben den angesehenen Familien der Herzegowina, deren etliche Sprösslinge sich sogar im russischen Dienst einfinden werden, auch zahlreiche Scharen der Freiheitskämpfer (Haiducken) erfolgreiche Streifzüge unternommen, wobei sie unter der christlichen Bevölkerung beständig eine anti-türkische Gesinnung verbreiteten. Gleichzeitig bildeten gerade diese Krieger eine ständige Quelle für die Regrutierung von Söldlingen im Dienste der Republik Venedig; die Tapferkeit dieser Kämpfer wurde auch noch durch die Aussicht angespornt, dass sie die Grenze leicht überschreiten und auf dem Gebiet der Republik Grund und Boden bekommen werden können. Indem sie diese Flüchtlinge vor den Türken aufnahmen, haben die Venetianer auf rascheste Weise, mittels Verteilung der ehemals türkischen Grundbesitze, einerseits eine erfolgreiche Kolonisierung ihres Gebiets durchgeführt, während sie anderseits zu relativ billigen Streitkräften — zuverlässigen Leuten für die es keine Rückkehr in die Türkei mehr gab — kamen. Besonders nachdem Venedig im Moreischen Krieg, 1687, Herceg-Novi erobert hatte, übersiedelten zahlreiche Herzegowiner in die Bucht von Kotor, wo Herceg-Novi und Umgebung Hauptpunkte ihrer Ansiedlung wurden. Die Priorität bei der Teilung der einst türkischen Besitze wurde auch diesmal den Haiduckenfamilien gewährt. Eine so beschleunigte, immer zahlreichere Einwanderung der herzegowiner Bevölkerung in das Gebiet der Bucht von Kotor nötigte die Venetianer schon sehr bald, irgendwie gegen 1689, die erste Agrarreform in diesen Gegenden zu unternehmen, wobei der Oberschicht, den Bischöfen, Priestern, Fürsten und Woïwoden, durch welche die Erlauchte Republik ihre Politik in der Herzegowina und in Montenegro betrieb, besondere Aufmerksamkeit gewidmet wurde. In der Herzegowina als Sieger auftretend, haben die Venetianer diese ihre militärischen Erfolge schleunigst durch Bodenreform gesichert, weswegen auch die entfernteren herzegowiner Stämme deren Herrschaft willig akzeptierten. Mittels Aufteilung dieser türkischen Besitztümer wurde das türkische Feudalsystem am erfolgreichsten zersprengt. Die kriegerische Bevölkerung der Herzegowina, aber, als venezianische Verbündete in so manchen militärischen Unternehmungen, erwartete mit Recht, dass auch der Friedensvertrag den neuentstandenen Zustand bestätigen werde.

Indessen, wie schon so oft, haben sich solche hoffnungsvollen Erwartungen nicht erfüllt. Das Protokoll der Abgrenzung in Dalmatien und der Bucht von Kotor, unterzeichnet am 14. Februar 1701, nötigte Venedig, den Eroberungen in der Herzegowina zu entsagen, worauf es zu neuen, fast panischen Migrationen der getäuschten Bevölkerung in die Bucht von Kotor gekommen ist. Es war dies »eine der massenhaftesten Auswanderungen aus der Herzegowina in die Bucht von Kotor, keineswegs

im Kriege, sondern nach dem Kriege vollbracht«. Auch diese neuen Flüchtlinge wurden damals in der Umgebung von Novi und Risan untergebracht, während die angesehenen Volksführer lebenslängliche Pension und je 20 »Kamp« Boden zur Nutzniessung, mit Übertragungsrecht auf die Nachkommen, als Entschädigung erhielten. Nach dieser Migration hat der venezianische Generalproveditore am 1. April 1701 eine Proklamation erlassen, womit die Aufnahme türkischer Untertanen in Dalmatien verboten war. Die enttäuschten herzegowiner Volksführer, nun voller Zweifel an die Republik Venedig und deren Macht, alle ihre Erwartungen zu erfüllen, werden in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, auf der Suche nach einem mächtigeren Beschützer, neue Wege betreten. Sehr bald werden sie sich, durch Vermittlung des Obersten Miloradović, mit Russland verbinden, und am 30. Mai 1738 ihre treuen Dienste auch dem österreichischen Kaiser Karl VI anbieten.

Bis zu den stürmischen Zeiten des Moreischen Krieges gibt es keine sicheren Angaben über das Kloster Savina, oder genauer: über das Koimesis-Kloster. Man weiss nur, dass im Jahre 1652 der Goldschmied Neško aus Požarevac für diese Kirche ein silbernes Messgefäss auf Kosten des Mönches Evgenije verfertigte. Es klingt fast paradoxal, aber die eigentliche, kontinuierte Geschichte des Klosters Savina beginnt erst im Jahre 1693, als in den Kämpfen um Trebinje das Kloster Tvrdoš, der alte Sitz der herzegowiner Metropoliten und eines der angesehensten Klöster in diesen Gegenden, zerstört wurde. Damit es nicht in die Hände der Türken falle und so deren militärischer Stützpunkt werde, haben die Venetianer es in die Luft gesprengt, doch den Mönchen, mit Metropolit Savatije Ljubibratić an der Spitze, den Übergang auf venezianisches Gebiet ermöglicht. Die Mönche von Tvrdoš haben auf ihrer Flucht viele Kostbarkeiten der Kirche mitgenommen und sich in der Ansiedlung Topla, sowie im kleinen Kloster Koimesis (Mariä Himmelfahrt) bei Herceg-Novi niedergelassen. Von diesem Augenblick an sind die beiden Klosterbrüderschaften in eine neue Brüderschaft vereinigt, und damit beginnt auch für das Kloster ein neues, stürmisches Leben, das seinen Höhepunkt in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts erreichen wird. Bereits am 9. September 1693 hat Proveditore Daniel Dolfini die Frage deren Ansiedlung schriftlich geregelt, wobei er hervorhob, dass sie Tvrdoš »mit den ergiebigen Einnahmen, die dieser gottergebene Ort im Türkenland genoss« verlassen mussten. Zur weiteren Begründung seines Standpunkts betonte der Proveditore die Notwendigkeit »jene Geistlichen mit Kirche und Haus zu versehen, damit sie sich in der Nähe dieser Stadt niederlassen vermögen, und bestimmte für sie, bei aller Beschränktheit des bereits unter so vielen neuen Untertanen verteilten Bodens, irgendein Grundstück, damit es eine so grosse Anzahl von Priestern teilweise aushalten könne. Damals beschloss er, dass den Mönchen an erster Stelle die Kirche der hl. Gottesmutter auf Meljine, in der Nähe dieser Stadt, zugeteilt werde, denn da sie gerade eine Kirche ihres Volkes ist, werden sie dort Gottesdienst und die heiligen Riten abhalten können und dabei zum Allmächtigen um das Wohl der erlauchten Obrigkeit, sowie den Fortschritt der christlichen Waffen beten«.

Aus allen diesen Urkunden geht der Schluss klar hervor, dass die venezianische Obrigkeit ziemlich ernsthaft bemüht war, den zu ihr geflüchteten Mönchen möglichst schnell und wirksam zu helfen und ihnen schon beim ersten Schritt die Mühsalen der Flüchtlingsexistenz zu erleichtern. Es wiederholte sich, jedoch, auch diesmal jene ausserordentliche Hartnäckigkeit, mit welcher die serbischen Mönche auch weiterhin auf ihr altes Kloster bedacht waren und nach der ersten Gelegenheit

spähten dahin zurückzukehren und dessen Erneuerung wieder zu versuchen. Mit Beschluss vom 12. Oktober 1695 hat Proveditore Dolfino die nach Savina geflüchteten Mönche von Tvrdoš wieder in den Besitz ihres alten Klosters gesetzt und ihnen ausserdem auch die umliegenden Felder zugewiesen, da nach dem Fall von Čitluk die Grenze abermals weitergerückt war und das Volk neuerdings begonnen hatte, sich in der Gegend von Trebinje ansässig zu machen. Die Erlaubnis des Proveditors bezog sich auf 30 Mönche, Priester und Zöglinge, die im Jahre 1693 aus dem Kloster geflüchtet waren. Damals, im Jahre 1695, hat der demutsvolle Hegumen Arsenije, mit der Brüderschaft, ein Rundschreiben unterzeichnet und mit der Petschaft des Himmelfahrtsklosters von Trebinje bekräftigt, worin er alle kirchlichen und weltlichen Ältesten, Kaufleute, Handwerker und Ackerbauern um Spenden zur Erneuerung ihres alten Klosters bat.

Der Venezianisch-türkische Krieg von 1715—1718 sollte noch einmal, aber nur auf kurze Zeit, die Bevölkerung der Bucht von Kotor beunruhigen. Obwohl dieser Zusammenstoss ohne sichtbare Resultate endete, hat er der Bucht von Kotor doch eine längere Unterbrechung des Friedens und deren neuen und zahlreichen Bewohnern die Möglichkeit gebracht, sich an die venezianische Herrschaft zu gewöhnen. Dieses ganze Gebiet, und selbst das herzegowiner Hinterland, jedoch, sieht sich nun bereits auch den russischen imperialen Zielen auf dem Balkan gegenübergestellt; diese expansive kaiserliche Politik aus der Epoche von Peter dem Grossen hat Alt-Herzegowina und Montenegro — durchaus nicht zufällig — zu ihrem Hauptstützpunkt erkoren. In diesen breit angelegten Plänen wird sich noch einmal die ganze Wichtigkeit der Volksführer offenbaren, unter denen viele auch Verwandte besassen, die im russischen Dienst zu hohen, angesehenen Stellungen gelangt waren. Die Vladlslavić, Stratimirović, Ljubibratić, Vlastelinović und Miloradović haben auf verschiedene Art und Weise mit ihren reicheren und mächtigeren Familienangehörigen in Russland die Verbindung angeknüpft und somit dieses ganze Gebiet mit Russland verbunden. Dank ihnen war das kaiserliche Russland nun von den illyrischen Ideen, dem Bestreben nach Wiederherstellung des serbischen Staates bereits unterrichtet. Davon zeugt auch die russische Übersetzung des Orbinischen Werks »Königreich der Slawen«, welches Graf Sava Vladislavić im Jahre 1721 veröffentlichte — dieselbe Persönlichkeit, die sich inbezug auf die orthodoxen Kirchen in der Bucht von Kotor ganz besonders freigiebig erweisen wird. Durch das ganze XVIII. Jahrhundert hindurch wird diese Gegend ihre ständigen Verbindungen mit Russland fast ohne Unterbrechung aufrechterhalten. Und während die Serben in Österreich, zusammen mit ihrer Kirchenorganisation, dem Erzbistum von Karlovci, bereits in den 60-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts gezwungen waren ihre Verbindungen mit Russland zu schwächen und sogar zu unterbrechen, wird es im Bereich der Republik Venedig zu solchen Erscheinungen nicht kommen. Ja gerade seit der zweiten Häflte des XVIII. Jahrhunderts gingen serbische Mönche aus Dalmatien unter venezianischer Herrschaft nach Russland, von wo sie mit reichen Spenden, gesammelt auch unter den Mitgliedern jener Familien, die in der alten Heimat Verwandte hatten, zurückkehrten. Dank eben diesen Verbindungen wird mit neuer Kraft auch das Kloster Savina wiederaufleben. In dieser Zeitspanne soll Savina ihr heutiges Aussehen gewinnen und ihre Schatzkammer vermehren. Durch das ganze XVIII. Jahrhundert hindurch steigt das Ansehen des Klosters Savina immer höher empor. Das bezeugen nicht nur die Spenden aus dem fernen Russland, sondern auch die zahlreichen Beiträge der einheimischen Bevölkerung. Man gewinnt den Eindruck, dass die serbischen Flüchtlinge sehr bald die volle Bedeutung eines

solchen Klostermittelpunkts erfasst haben, in welchem so viele kostbare Reliquien, die ständig an das geistige Leben der Serben im Mittelalter mahnten, gehütet wurden. Man glaubte, dass das neue Kloster, der allgemein gefestigten Überzeugung nach an das frühe Mittelalter anknüpfend, auch die Tradition des hl. Sava legal fortsetzt. Diese Tradition wurde hier in Savina auch durch alle jene Gegenstände vermehrt, die einst der Schatzkammer des Klosters Mileševa angehörten. Daher ist es schwer ein entsprechendes Beispiel dafür herauszufinden, dass ein Kloster so rasch in eine grosse und allgemein verehrte Heiligenstätte verwandelt werden konnte, der das Volk durch seine Spenden die materielle Existenz sicherte.

Von der orthodoxen Bevölkerung der Bucht von Kotor aufgenommen, hat das Kloster nicht nur sehr allmählich aber sicher seine materielle Lage gefestigt, sondern auch unter der Brüderschaft das Bestreben aufkommen lassen, die empfindliche Frage der kirchlichen Jurisdiktion offiziell zu lösen. Dieser Zustand war nicht bis zu Ende geklärt, noch kanonisch geregelt. Aus durchaus politischen Gründen, im Bestreben die Geneigtheit des Metropoliten von Cetinje als Verbündeten zu gewinnen, haben die Venetianer seine Jurisdiktion über die orthodoxe Bevölkerung der Bucht von Kotor und des südlichen Küstenlandes toleriert, und der Metropolit pflegte auch selbst aus den montenegrinischen Bergen in das venezianische Gebiet hinabzusteigen. Trotz zeitweiligen Zwistigkeiten haben die Mönche von Savina den Cetinjer Metropoliten doch Gehorsam geleistet. Eine solche Haltung ihrerseits wird sich auch dann offenbaren, als sie den Entschluss fassten die neue Kirche zu errichten und von dieser Absicht den Metropoliten in Kenntnis setzten. Er antwortete ihnen am 15. März 1777 aus dem Kloster Stanjević: im Briefe gab er seiner Freude Ausdruck und wünschte ihnen, dass sie das beabsichtigte Werk erfolgreich beendigen mögen. Die venezianischen Behörden haben damals gewisse andere Pläne der Mönche von Savina, wonach die Frage der kirchlichen Jurisdiktion im Bereich Venedigs durch deren Übertragung auf den Metropoliten von Karlovci gelöst werden sollte, offenbar nicht genehmigt.

Die erstarkte und stabilisierte Brüderschaft des Klosters Savina versucht auf verschiedene Art und Weise das geistige Leben der Serben in Dalmatien zu beeinflussen. In den russischen Archiven ist ein Bittgesuch des Hieromonachus von Savina, Simeon Marković, vom 14. Juni 1762 an die Synode erhalten, worin er anführt, dass er anlässlich seines Aufenthalts in Kiew, für die Predigt der Worte Gottes dem orthodoxen Volk in Dalmatien, »als tüchtigen und des Kiewosophieschen Katheders würidgen Mönch Jefrem Đakovski« gefunden und anerkannt hat, der einwilligte nach Dalmatien zu kommen. Daher bittet er die Synode, seine Reisespesen zu bezahlen. Die Synode hat sehr rasch, bereits am 17. VI. 1762 beschlossen, für den Mönch Jefrem an den Kiewer Metropoliten zu schreiben, dass ihn, wenn er tatsächlich nach Dalmatien zu gehen wünscht, das Auswärtige Kollegium senden solle. Auf der Suche nach geistigem Beistand schlugen die Saviner Mönche den gleichen Weg ein wie die Metropoliten von Beograd—Karlovci in den Neunzigerjahren des XVIII. Jahrhunderts, als sie Lehrern aus der Ukraine die Organisierung des gesamten geistigen Lebens, vor allem des Unterrichtswesens, anvertrauten. Indessen, wie bereits hervorgehoben, wurde die Wendung zu Russland bei den Saviner Mönchen durch Vermittlung der angesehenen Serben im Dienste des Zaren verwirklicht und die nun einmal angebahnten Wege wurden niemals unterbrochen, so dass die russische Hilfe ständig in dieses Kloster zugeflossen kam und sogar zur Bildung einer besonderen Variante der serbischen barocken Kultur beitrug. Weltliche Fürsprecher

einer solchen russischen Haltung gab es genug, während unter den geistlichen Persönlichkeiten sich für die Serben unter venezianischer Verwaltung auch Simeon Končarević, der aus seiner Diözese vertriebene, in Russland lebende (und dort auch gestorbene) Bischof von Dalmatien besonders verwendete und kümmerte. Seinerseits hat Simeon Končarević der Synode auch die Mission des Saviner Mönchs Simeon Marković schriftlich anempfohlen, mit dem Vermerk, dass derselbe mit einer gemeinschaftlichen Bittschrift des Volkes, bekräftigt durch die anfgedrückten Petschaften der dalmatinischen orthodoxen Klöster, nach Russland gekommen sei. Die Mission dieses unternehmenden Mönchs wurde im Jahre 1762 beschlossen, als sich die Saviner entschlossen hatten, ihre neue, grosse Kirche zu bauen. Diese Aufgabe war sehr schwierig und erforderte lange und sorgfältige Vorbereitungen. Der üblichen Regel bei den Mönchen gemäss hat Simeon Marković nach seiner Ankunft in St. Petersburg das Synodikbuch gekauft. Volle 12 Jahre blieb Mönch Simeon Marković in Russland, wo er unermüdlich Almosen für sein Kloster sammelte. Im erhaltenen Synodik findet man schöne Beispiele seiner Beharrlichkeit, doch gleichzeitig auch bedeutsame Zeugnisse von den nach Russland ausgewanderten serbischen Familien, ihren verwandtschaftlichen Beziehungen, ihrer unerlöschten Aufmerksamkeit für die alte Heimat. Jenen Namen nach zu urteilen, hat Simeon Marković unter den angesehenen russischen Familien seine Mission erfolgreich vollbracht. Auch in seinem Vermächtnis vom 30. Januar 1773, das er als »geistlich« bezeichnete, lieferte Simeon Marković kostbare Angaben über sich selbst und über die Spenden, die er während des langen Ausbleibens aus seinem Kloster — in das er nimmermehr zurückkehren sollte — gesammelt hatte.

Inzwischen wurden die Vorbereitungen zum Bau der grossen Kirche in Savina auch weiterhin fortgesetzt. Es ist ganz klar, dass für ein so gewichtiges Unternehmen die Erlaubnis des Dogen von Venedig unumgänglich war. Aus diesem Grunde haben die Mönche von Savina auf ihrer Versammlung am 26. Januar 1775 den Beschluss gefasst, dass Archimandrit Danilo Joanorajović und Hegumen Nikanor Bogetić sich nach Venedig begeben sollen um »Hilfe und Schutz« zu erbetteln; den mitgegebenen Brief unterzeichneten alle Mönche. Hauptanreger dieser Idee war Archimandrit Danilo Joanorajović, gebürtig aus Trebinje, der nach dem Ableben des Klostervorstands Archimandrit Nikanor Ljubibratić, am 24. Mai 1768, ans Steuer gekommen ist. Es ist ihm wirklich gelungen vom Dogen Alois Mocenigo die Bauerlaubnis auszuwirken. Die Urkunde wurde am 25. Juli 1776 ausgefertigt. Allerdings ist es auffallend, dass darin ausdrücklich »Erneuerung und Erweiterung«, aber nicht der Bau einer neuen Kirche erwähnt wird. Bereits am 17. November 1776 liess Archimandrit Danilo bei den Behörden in Kotor eine verbürgte Abschrift der Urkunde verfertigen. Nachdem die Erlaubnis des Dogen erteilt war, dankte die Klosterversammlung am 4. Dezember 1776 dem Proveditore—durch den Archimandriten Danilo — für diese Gnadenbezeigung. Auf diese Weise ist es, wie auch unter der Türkenherrschaft, zu derselben Diskrepanz zwischen dem Bittgesuch, der Erlaubnis und der Verwirklichung des Bauens gekommen. Die Mönche von Savina begehren Erneuerung und Erweiterung der Kirche, und als ihnen dies bewilligt wird, geben sie dieser Erlaubnis eine Auslegung auf ihre Weise und bauen eine neue, grosse Kirche. Es ist durchaus interessant, dass im Falle des Klosters Savina dieser Schwindel der Mönche keine grösseren Folgen hatte. Die Angaben über die Beschenkung des Proveditors von Venedig könnten darauf schliessen lassen, dass die Behörden bewusst durch die Finger schauten, als sie eine solche eigenwillige Auslegung der sonst unzweideutigen Bestimmungen der Dogenurkunde gestatteten. Einzig und

allein die Mär von der Absicht eines gewissen Kapitäns namens Đerman, die Kirche mit Schiffskanonen in Trümmer zu schlagen, könnte als eine vage Erinnerung an gewisse Unannehmlichkeiten, oder beabsichtigte Vergeltungsmassregeln seitens der venezianischen Obrigkeiten gedeutet werden, aber auch diese Geschichte wurde schliesslich in eine Legende umgebildet und mit einem wundertätigen Heiligenbild der Gottesmutter verbunden, das mit der Zeit auch die Hauptkultikone des Klosters Savina geworden ist.

Seit den 70-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts ist die gesamte Aufmerksamkeit der Klosterbrüderschaft auf den Bau der grossen Kirche gerichtet. Bereits im Jahre 1774 schickten die Saviner ihren Bruder Arsenije auf Almosenbettelei, ja selbst der Archimandrit Danilo Joanorajović hat bis zu seinem Tode in Pula, am 23. November 1798, unermüdlich Spenden für den Bau der Kirche gesammelt. Taktvoll und klug, wusste er überall dem Kloster Savina wohlwollende Freunde zu sichern; er erwarb sie auch indem er sie mit Kirchenbüchern beschenkte.

Das ambitiöse Vorhaben und die langsam zufliessenden Mittel waren jedenfalls die hauptsächliche Ursache, dass das Bauen der grossen Kirche im Klosterkomplex von Savina nicht schneller fortschreiten konnte. Mit dem Graben des Fundaments begann man am 16. Januar 1777, aber der lockere Boden verursachte auch die ersten bautechnischen Schwierigkeiten. Man baute ein Jahr lang, dann wurde die Arbeit 1778 eingestellt und 1779 wieder fortgesetzt. Das Fundament für den Glockenturm wurde 1780-81 gebaut, aber schon im Jahre 1782 mussten die Arbeiten wegen Geldmangel unterbrochen werden. Der Aufbau der Kirchenmauer war 1783 unterbrochen, aber es wurde auch 1784 daran gearbeitet. Wiederum aus materiellen Gründen konnte man 1784-86 nicht bauen. Da haben sich die Mönche von Savina nochmals auf Reisen zwecks Almosenbettelei begeben. Nachdem sie etwas Geld zusammengebracht hatten, wurde das Bauen der Kirche 1788 fortgesetzt, so dass es im Jahre 1799 endlich beendet war.

Beim aufmerksamen Beschauen des Lebenslaufs von Savina im XVIII. Jahrhundert fällt der Umstand ins Auge, dass dieses Kloster kein Mittelpunkt eines künstlerischen oder literarischen Schaffens geworden ist. In einem wesentlichen Moment der serbischen Geschichte ist Savina als Flüchtlingslager und Zufluchtsort entstanden. Anfangs waren die Augen der Mönche unablässig auf ihr altes Nest — das Kloster Tvrdoš — geheftet, aus welchem sie vertrieben waren. Erst nach 1718 gewöhnten sie sich schliesslich an ihre neue Wohnstätte. In diesem Anpassungsprozess haben auch die zahlreichen — zuerst aus Mileševa nach Tvrdoš und von dort nach Savina gebrachten — Reliquien eine wichtige Rolle gespielt. Diese Reliquien aus Mileševa waren überall sehr gesucht, sie mahnten allerseits an die Einigkeit der serbischen Kirche, indem sie auch den Kult des hl. Sava verbreiteten. Ausserdem darf man nicht vergessen, dass Savina als Kloster eigentlich nach den grossen Kriegen mit den Türken erstarkte und aufblühte, dass diese Kriege auch grosse Massen der serbischen Bevölkerung, mit angesehenen Volksführern an ihrer Spitze aktiviert hatten und dass gerade diese Gesellschaftsschicht das Kloster als ihren starken Stützpunkt aufnahm. Sogar im fernen Russland hat sich die Erinnerung an Savina erhalten und auch dort erwarb sich das Kloster leicht Spender und Beschützer.

Die Verdienste des Hieromonachs Simeon Marković, der für das Kloster 12 Jahre lang Almosen sammelte, wurden bereits hervorgehoben. Sein vielleicht grösster

Erfolg, jedoch, bestand darin, dass er während seines Aufenthalts in Russland das Kloster Savina mit den zahlreichen serbischen Familien, die dort lebten, in Verbindung gebracht hat. Allerdings waren die Wege die er einschlug schon angebahnt, denn einzelne Mitglieder dieser Familien unterhielten bereits Beziehunger zur alten Heimat. Bezeichnend ist das Beispiel des Grafen Sava Vladislavić und seiner Verwandten, die den Klöstern und Kirchen in der alten Heimat freigiebig halfen. So hat Graf Jovan Vladislavić in seinem im Jahre 1748 geschriebenen Testament dem Kloster Savina 16 Sarandars und 12 Zecchine vermacht, und als Spende für den Bau der Kirche 14 Zecchine beigesteuert. Sehr charakteristisch ist die Gabe des Matija Pavlov Vladislavić, ebenfalls eines Verwandten des Grafen Sava. Er sandte in die alte Heimat eine Ikone des hl. Sava in Bischofsgewand, mit Insignien der weltlichen Macht, die auf einem Tischchen neben ihm abgelegt erscheinen. In der barocken Kartousche ist eine gekürzte Biographie des hl. Sava wiedergegeben, die besagt, dass die, nach der Verbrennung seiner Gebeine seitens der Türken, erhalten gebliebene Hand des Heiligen sich im Kloster zu Peć befindet. Ausserdem ist auf der Vorderseite des Tisches ein breites Wappenschild dargestellt, dessen Felder mit heraldischen, Orbini's Werk »Königreich der Slawen« entnommenen Zeichen ausgefüllt sind. Beim Kopieren der Wappen hatte der Maler auch die Buchstaben beibehalten, mit denen Orbini den Lesern einen Hinweis auf die Legende geben wollte. Diese gekürzte Biographie des hl. Sava ist wahrscheinlich mit der Herzegowina, vielleicht mit dem Kloster Mileševa selbst in Verbindung zu bringen, wo die Überlieferung von den erhaltenen Teilen der Gebeine des hl. Sava besonders gepflegt wurde. Diese kurze Biographie auf der Ikone — und eine ähnliche bestand angeblich auch im Kloster Dobričevo — erwähnt, dass die ganze Hand des hl. Sava in Peć erhalten ist. Es ist bezeichnend, dass gerade ein Mönch aus Mileševa den Reliquienschrein für den in Peć aufbewahrten Finger des hl. Sava geschmiedet hat. Er hiess Nektarije und verfertigte den Schrein, wie die Inschrift besagt, im Jahre 1680. So war dem Kloster Savina eine Ikone gespendet worden, die genau jene kirchlichen Bestrebungen von Alt-Herzegowina widerspiegelt welche danach trachteten, den Kult des hl. Sava zu aktivieren und in die breiteren Rahmen jener orthodoxen Bevölkerung einzufügen, welche sich bereits ganz offen an die russische Zaren-Politik gebunden fühlte.

Das Ansehen, das Savina unter der orthodoxen Bevölkerung in der Bucht von Kotor genoss befestigten auch hervorragende Mönche, die das Kloster geleitet oder an anderen Orten hohe Priesterämter bekleidet haben. Neben den Bischöfen Savatije und Stevan Ljubibratić soll, zweifellos, Archimandrit Leontije Avramović genannt werden. Zusammen mit dem Hieromonachus Nikanor Rajević, vertrat Avramović am 28. Juni 1731 die Bucht von Kotor auf der Versammlung in Benkovac, welche nach der Vertreibung des Bischofs Stevan Ljubibratić aus Dalmatien im Jahre 1722 den neuen Bischof wählen sollte. Etwas später, im Jahre 1735, verlangen die Serben aus Dalmatien, dass zum Bischof der Archimandrit von Savina, Leontije Avramović, ernannt werde. Dieser Wahl widersetzte sich der katholische Bischof von Zadar, Vikentije Zmajević; in seiner Eingabe an die venezianische Obrigkeit schreibt er, dass an den Mönch Avramović nicht zu denken sei, »der zweimal in Russland weilte, der von der russischen Regierung Spenden und Kirchenbücher, dort auch Gelder für sich selbst erhielt, und der für seine Verdienste in Russland auch die Archimandritenwürde bekam«. Noch ein Mönch aus Savina war unprädeterminierter Kandidat für den Bischofsstuhl von Dalmatien. Als die venezianischen Behörden den Bischof Simeon Končarević endgültig aus ihrem Bereich vertrieben ha-

ben, baten die Serben in Dalmatien, am 20. November 1754, dass an dessen Stelle Dionisije Novaković, seit 1749 Bischof der Diözese in Ofen (Buda), erwählt werde. Novaković war für seine Zeiten ein gelehrter, in Kiew geschulter Mönch, der unter die Serben in Ungarn mit offenkundiger theologischen Ambition zurückgekehrt ist. Aus der Notiz in einem Manuskript erfahren wir, dass Weihbischof Partenije Pavlović, am 10. September 1750, alle seine Priesterämter, die er im Laufe der Jahre bekleidete, verzeichnet hat. Ein angesehener Mönch von Savina war Nektarije Ljubibratić, der als Vorsteher dieses Klosters am 24. Mai 1768 verstorben ist. Auch dessen Namen finden wir in mehreren Kirchenbüchern verzeichnet. In hohem Ansehen stand auch der am 14. Dezember 1754 hingeschiedene Archimandrit Arsenije Milutinović. Aus Trebinje gebürtig, hat auch er als Vorstand des Klosters grosse Gewandtheit offenbart. Es steht verzeichnet, dass er mit dem Bischof von Montenegro Sava Petrović-Njegoš korrespondierte, und 1745 den dalmatinischen Klöstern Krka, Kupa und Dragović mit einem Betrag von 350 venezianischer Zecchinen zu Hilfe kam. Neben den bereits erwähnten Mönchen: Simeon Marković-Draguličić, Danilo Joanorajović, Sofronije Vidaković, der im Jahre 1771, gemeinsam mit der Brüderschaft, ein Messgewand auffrischen und 1759, als Hieromonachus, die Hand der Kaiserin Helena einfassen liess, hat sich im Leben des Klosters Savina auch Archimandrit Inokentije Dabović, aus Kruševac gebürtig, hervorgetan, der ebenfalls Spenden für den Bau der neuen Kirche sammelte.

Das Ende der venezianischen Herrschaft in Dalmatien erlebte das Kloster Savina als geistiger Mittelpunkt des serbischen Volkes in der Bucht von Kotor, der nun schon ein ganzes Jahrhundert eines emsigen und erfolgreichen Ausbaus hinter sich hatte. Nach dem Untergang von Venedig und mit dem Erscheinen der neuen, österreichischen, Obrigkeit in Dalmatien und der Bucht, 1797—1805, hat die orthodoxe Bevölkerung keine wesentlichen Veränderungen ihrer Lage verspürt. Österreich hat von der venezianischen Regierung den bestätigten Generalvikar Gerasim Zelić und den erwählten, doch nicht bestätigten Bischof Simeon Ivković als Erbe übernommen. Aber erst während der kurzen Zeitspanne der französischen Verwaltung waren die Orthodoxen von allen jenen listig erdachten Verfolgungen und Zugeständnissen befreit, welche früher auf Verlangen der agressiven katholischen Prälate getätigt wurden, damit die orthodoxen Schismatiker in die Union mit der römischen Kirche überführt und solcherweise endgültig vom Patriarchenthron von Peć getrennt würden. Da er die orthodoxe Kirche in Dalmatien, ihres Oberhaupts beraubt, kopflos antraf, beeilte sich der neue Statthalter Vicenzo Dandolo, seinen liberalen Auffassungen getreu, das schwere Erbe der früheren venezianischen und österreichischen Verwaltung zu ordnen und zu mildern. Statthalter Dandolo machte am 15. März 1807 Napoleon den Vorschlag, dass die Kirche in Dalmatien ihren eigenen Bischof bekomme, und bereits am 19. September 1808 wurde durch kaiserlichen Beschluss gestattet, dass in Dalmatien ein orthodoxer Bischof gewählt werde. Mit der Wahl des Venedikt Kraljević war auch diese Frage endlich gelöst, aber damals konnte niemand auch nur ahnen, welchen Schaden dieser Prälat in der Zukunft bringen wird. Mittels Dekret vom 31. Oktober 1810 wurden der geistlichen Jurisdiktion auch die Kirchengemeinden in Pula und Peroj unterstellt und der dalmatinischen Diözese angeschlossen, die sich demnach damals auf alle orthodoxen Kirchen in Dalmatien, Istrien und der Bucht von Kotor erstreckte. Als Bischof Kraljević selbst, im Jahre 1828, schliesslich alle Bande mit seinem Bistum in Dalmatien zerriss, wurde durch kaiserlichen Erlass vom 29. XII. 1828 dieses Gebiet, desgleichen wie die Kirche in der Bukowina, der Jurisdiktion des Erzbistums von

Karlovci unterstellt. Gleichzeitig war zum Bischof von Dalmatien der Archimandrit des Klosters Gomirje, Josif Rajačić, ernannt worden. Im Dezember 1834 ist in Dalmatien der neue Bischof Pantelejmon Živković angekommen, und als dieser im Jahre 1835 in die Diözese von Ofen versetzt wurde, hinterliess er als Verwalter des Bistums den Titulararchimandrit des Klosters Krupa, Simeon Trkulja. Volle acht Jahre währte das interregnum episcopale und erst am 8. Juni 1842 kam nach Dalmatien als Verwalter des Bistums der Archimandrit von Kloster Hodoš, Stevan Kragujević, der im nächsten Jahr zum Bischof gewählt wurde, aber binnen kurzem Dalmatien verliess. An seine Stelle ist im selben Jahr, 1843, der Archimandrit von Grgeteg, Jerotej Mitrović gekommen. Schliesslich, mit der Gründung der Diözese für die Bucht von Kotor, Dubrovnik, und Spič, am 6. November 1872, war die Kirchenorganisation der orthodoxen Bevölkerung der Bucht stabilisiert. In diesen Zeiten hat Savina auch ihren Klosterbruder Nikanor Njeguš hergegeben, der zum Metropoliten von Cetinje ernannt war, aber durch Beschluss des Fürsten Nikola vom 3/15 August 1860 abgesetzt wurde.

Im XIX. Jahrhundert haben sich im Kloster Savina viele bedeutsame Geschehnisse ereignet, die das ursprüngliche Aussehen des Klosterkomplexes im weitesten Sinne vielfach veränderten. Zuerst hat das Kloster, am 21. Oktober 1807, durch Feuerbrunst schweren Schaden erlitten. Laut Aussage des Protosyncelus Kirilo Cvetković verbrannten damals viele goldgewirkten Messgewänder, beschlagene Kreuze, sehr wertvolle Bücher, sowie viele silberne Öllämpchen. 1810—1845 befindet sich im Kloster Savina der Sitz des bischöflichen Provikars, während erst nach dem Amtsantritt des Bischofs Petranović hier auch seine Sommerresidenz eingerichtet ward. Zu seiner Zeit erfuhr der Nordflügel des Klostergebäudes eine Erweiterung. Durch die Statthalterei von Dalmatien sandte Kaiser Franz Josf I im Jahre 1876 eine Spende von 3000 Gulden. In einem Auslagebuch des Klosters ist vermerkt, dass dieser Betrag für den Bau des nördlichen, neuen Flügels nicht ausreichte und das Kloster noch zusätzliche 1500 Gulden verausgabte. Vor Gerasim Petranović hatte der Sachwalter Gerasim Rapovac viel zur Förderung von Savina beigetragen.

Erst Bischof Gerasim Petranović, jedoch, hat das Kloster Savina wesentlich umgestaltet. Nachdem er Savina zu seiner Sommerresidenz gewählt hatte, unternahm Petranović, vorwiegend auf eigene Kosten, eine ganze Reihe von sichtbaren Interventionen. Gewissenhaft hat er manchmal auch die kleinsten Beschädigungen ausgebessert. Eigenhändig notierte er alle Ausgaben, die er persönlich für das Kloster bestreitete, als er jene veredelte Form dem ganzen Komplex verlieh. Dank auch diesem sorgsamen Bischof, sind Angaben über die Bewaldung mit edlen Gewächssorten erhalten. Natürlich hat er keineswegs unterlassen, die Angabe über das russische kaiserliche Geschenk ebenfalls zu vermerken. Mit Brief des montenegrinischen Metropoliten Mitrofan Ban, der auch selbst in Savina lernte und die Mönchskutte nahm, wurde Bischof Gerasim am 31. August 1901 verständigt, dass Zar Nikolaus II, auf Vorschlag der hl. russischen Synode, dem Kloster Savina gnädigerweise eine jährliche Hilfe von 150 Rubel, ab 1902, bestimmt hat.

ARCHITEKTUR

Der Bau der Grossen Kirche des Klosters Savina — geweiht der Koimesis (Mariä Himmelfahrt) — wurde am 16. Januar 1777 begonnen, aber infolge der häufigen Unterbrechungen erst im Jahre 1799 beendet.

Der Korčulaner Baumeister Nikola Foretić mit seinen zahlreichen Mitarbeitern hatte das Gebäude einschiffig, mit stark hervortretender, oktogonaler, auf Pendentiven ruhender Kuppel entworfen. Die Apsis der Kirche ist hoch, halbkreisförmig, 23,5 m lang, 8,5 m breit und cca 10,5 m hoch. Für diesen dalmatinischen, in der langen Tradition der Romanik erzogenen Baumeister, musste das Bauen einer orthodoxen Kirche zweifellos eine ganze Reihe von Konstruktionsproblemen hervorrufen, die aus der Forderung des Auftraggebers hervorgingen, dass der Bau, wie üblich, von einer hohen Kuppel überragt werde. Daher gewinnt man den Eindruck, dass der Aufbau der Kirche bis zum Dachgesims ohne besondere konstruktive Probleme und auf die bei den romanischen Bauten in dieser Gegend gewohnte Weise vonstatten ging. Die Unebenheit des Terrains, besonders an der Westseite, konnte leicht mittels Einfügung eines stufenförmigen Zugangs behoben werden, der durch den offenen Glockenturm hindurch zum Haupteingang in die Kirche führt. Erst in der Höhe oberhalb des Dachgesims hat Meister Nikola Foretić alle Fähigkeiten eines gewandten Baumeisters bekundet. Im Raum unter der Kuppel konstruierte er stufenartig vorgelagerte, anlehnende Bögen, welche die Traglast aufnehmen. Den einschiffigen Innenraum teilte er in drei Joche, in denen er das System der angelehnten Bögen variierte. Das Westjoch hat solche Bögen in zwei Stufen, desgleichen das Ostjoch, während des mittlere Joch sie in drei Stufen aufweist. Interessant ist es, dass er im Ostjoch Wandpfeiler anwandte, die sich auf Konsolen stützen und die Bögen unterfangen, während er dies im Westjoch auf Winkelpfeilern konstruierte. Ausserdem erscheint in diesem Joch auch ein gotisches Rippengewölbe, während das Gewölbe im Ostjoch barock ist, doch fallen seine Scheitel nicht mit den Bogenscheiteln zusammen. Überdies erscheinen im Ostjoch, im Altarraum, auch die in die Wandmasse eingeschnittenen Nischen des Vorbereitungsraums und des Diakonikons, von einem, auf kleinen Säulen ruhenden Baldachin überragt. Die Vermischung konstruktiver Elemente von verschiedenen Stilarten ist demnach auch in der Lösungsweise der Probleme des Innenraums der Kirche sichtbar. Dieser Innenraum wirkt etwas beengt, vorwiegend aus dem Grunde weil Foretić keine seitlichen Apsiden ausgebaut hatte. Offenbar hat die ihm gestellte Aufgabe, auf diesen einschiffigen Bau eine grosse Kuppel anzubringen, seine ganze Aufmerksamkeit gefesselt. Und tatsächlich, die auf einem würfelförmigen Postament ruhende Kuppel in Savina bildet in mancher Beziehung ein einzigartiges Exemplar. Mit ihren wuchtigen Massen überragt sie das ganze Gebäude und läuft in eine hexagonale Pyramide aus. Jedes Feld der Kuppel hat am Rande je eine kleine, freistehende Säule, mit dem formierten Bogenfeld darüber. In der Achse der Bogenscheitel, in jedem der acht Felder des Tambours, ist je ein bogenförmig auslaufendes Fenster durchbrochen. Man bemerkte bereits, dass die Säulchen, welche die Bögen an den Seiten der Kuppel tragen und von ihr abgesondert sind, an die im romanischen Stil geschaffenen Kuppeln in Süditalien, besonders an die Kuppeln etlicher normannischen Kirchen erinnern. Desgleichen wurde vermerkt, dass die gleichen Elemente, noch vor Savina, bereits an den Kuppeln gewisser Klöster und Kirchen der Fruška Gora aus dem XVI. und XVIII. Jahrhundert erschienen, zum Beispiel bei den Kirchen der Klöster Hopovo, Pribina Glava und der Nikolauskirche in Irig. Leider bleibt es auch weiterhin vollkommen ungewiss, woher dieser Einfluss gekommen ist, ob die ferne Fruška Gora auf den Wunsch der Auftraggeber einwirken vermochte, dass Meister Nikola Foretić ihnen auf ähnliche Weise die Kuppel ihrer Klosterkirche lösen solle. Aus jenen Zeiten sind keinerlei Angaben über wesentlichere Beziehungen zwischen Savina und der Fruška Gora erhalten. Das Problem ist desto komplizierter da auch die Frage der Kuppel von Hopovo noch immer nicht

gelöst werden konnte, an dieser Kuppel aber bei uns, soviel man weiss, die Aufstellung eines Kranzes von freistehenden Säulen, die den Tambour umgürten, erstmalig angewandt wurde. Doch abgesehen vom Ursprung dieser freistehenden Säulchen an der Kuppel der Klosterkirche in Savina, Tatsache ist, dass Meister Nikola Foretić seine Fähigkeit bewies, auch solche komplizierte bautechnische Aufgaben zu lösen wie dies die grosse Kuppel in Savina erforderte. Es zeigte sich, dass byzantinische Kuppeln durch Anwendung von Bausystemen, die den Stilarten abendländischen Ursprungs entlehnt wurden, gesichert werden können. Von Westen betrachtet, macht die Kirche von Savina den Eindruck eines romanischen Baus mit Satteldach. Dieser romanische Charakter des Baus wird auch durch den hohen rechteckigen Glockenturm hervorgehoben, der mittels einfach profilierte Gesimse in Stockwerke geteilt ist. Im Erdgeschoss, dessen Konstruktion auf zwei freistehenden und zwei angelehnten Pfeilern ruht, ist er offen und durch ihn hindurch kommt man zum Haupteingang der Kirche. Der zweite und dritte Stock des Glockenturms hat volle Vermauerung. Am zweiten Stock ist die Mauer von einer Rosette und einem barocken ovalen Okulus durchbrochen, welche eine vorwiegend dekorative Rolle spielen. An den drei Seiten, vorne, rechts und links, sind rechteckige Flächen für Inschriften die der Errichtung des Kirchenbaus gedenken. Der dritte Stock des Glockenturms hat an der Vorderseite ein profiliertes Feld für die Uhr, während an beiden Seiten hohe, halbkreisförmig auslaufende Fensteröffnungen bestehen. Jedenfalls ist mit grösster Sorgfalt der Bau des letzten, vierten, Stockwerks ausgeführt. An den Erfahrungen der dalmatinischen Meister der Romanik belehrt, hat Nikola Foretić diesen letzten Stock des Glockenturms mit der augenscheinlichen Absicht projektiert, ihn allerseits offen zu belassen und dadurch statisch zu erleichtern. Dieses letzte Stockwerk errichtete er über einem schön profilierten Gesims. Vorne und an beiden Seiten hat er je ein Biforium angebracht, dessen profilierte Bögen sich in der Mitte auf einen freistehenden Pfeiler stützen, während der ganze offene Raum mit einer barock profilierten Balustrade eingefasst ist. Wie auch an den anderen Stockwerken des Glockenturms ist die Profilierung der Fenster und des Durchganges im Erdgeschoss mittels scharf eingeschnittenen Riefen vollbracht worden, deren betont lineare Ausführung dem ganzen Bau den Stempel äusserster Einfachheit und der Renaissance eigenen Strenge aufdrückt. Endlich, als Abschluss des Glockenturms hat Foretić eine barocke Kuppel angebracht, die sich — dem abschliessenden Tragwerk, das sie bedeckt, folgend — in den mittleren Segmenten fortsetzt, welche unter der apfelförmigen Unterlage des Kreuzes zusammentreffen. Die vorwiegend romanische Silhouette des gesamten Baus wahrend, hat sich Foretić nicht an die architektonischen Erfahrungen seiner Epoche gehalten, in der die Gepflogenheiten des späten venezianischen Barocks überzeugend vorherrschten. In diesem strengen Geiste sind, neben dem Hauptportal, auch die beiden seitlichen, nördlich und südlich, sowie die Profilierung der drei seitlichen Fensteröffnungen ausgeführt. Daher sind von allen Stilarten in Savina die barocken Lösungen am wenigsten anwesend, sie kommen insgesamt in zwei barocken Okuli, in der barocken Balustrade, sowie auch im Konstruktionssystem des Ostjochs zum Ausdruck. Alle übrigen bautechnischen Lösungen sind der Architektur aus vergangenen Zeiten entnommen. An der Westseite des Glockenturms wird ein solcher Historismus noch durch die grosse Rosette hervorgehoben — ein Element der Baukunst, das die Gotik bis zur grössten Vollkommenheit entwickelt hatte. Die Gewandtheit der Korčulaner Steinmetze ist hier zum vollen Ausdruck gekommen, so dass diese Öffnung mit einem ausgesprochenen Sinn für sorgfältige, fast minutiöse Steinmetzarbeit ausgeführt wurde. Auf die gleiche Weise verfuhren

die Steinmetze auch bei der Bearbeitung des hauptsächlichen dekorativen Elements am gesamten Bau, als sie unter dem Dachgesims des Kirchenschiffs, unter dem Gesims der Apsis und des Tambours der Kuppel einen Fries der auf kleine Konsolen gestützten Blindarkaden ausführten, unter deren Bögen sie stilisierte Muscheln anbrachten — ein Motiv, das von den gotischen Baumeistern ebenfalls angewandt wurde. Dadurch hat der archaische Charakter der Klosterkirche von Savina seine höchste und jedenfalls vollste Betonung erhalten. Beendigt war da ein Werk von unaufdringlicher, stiller Monumentalität, das mit seinen schön ersonnenen und miteinander harmonisierenden Proportionen eine starke Wirkung ausübt. Jegliche barocke Unruhe und alles leer Dekorative wurde in Savina mittels Anwendung des geschlossenen Volumens überwältigt. Die dekorativen Elemente, insofern es solche überhaupt gibt, sind diskret und unaufdringlich in die festen Baumassen eingetaucht, die lange angesammelten Erfahrungen haben das freie Spiel der Phantasie gebändigt und in Fesseln geschlagen. Daher ist in Savina auf jedem Schritt und Tritt, im Ganzen sowie in den Einzelheiten, das Bestreben gegenwärtig, die verschiedenen Stile in ein einheitliches Ganzes zusammenzufügen.

Leider ist, bis jetzt wenigstens, der schriftlich abgefasste Vertrag, den die Mönche von Savina mit Baumeister Nikola Foretić abgeschlossen hatten, unbekannt geblieben. Es ist nicht bekannt, ob sie vom Baumeister verlangten, dass er ihre Kirche im Geiste des Eklektizismus erbaue, welche der Tradition des Westens näher war als derjenigen des Ostens. Waren sie es, die ausdrücklich forderten, dass wenigstens die Kuppel ihrer Kirche einzigartig in diesen Gegenden dastehe? Wenn auch bis zum heutigen Tag schriftliche Urkunden mit dem besonders betonten Wunsch der Mönche in diesem Sinne nicht aufgefunden wurden, so ist es doch gewiss, dass sie dem Foretić beim Projektieren die gewünschte Richtung angegeben haben, damit er versuche, im Gebäude mit der Kuppel den Geist der orthodoxen Kunst zum Ausdruck zu bringen. Sobald dies erreicht war, konnte die sonstige Struktur des Gebäudes von verschiedenen Seiten entlehnt sein.

Solcherweise repräsentiert die Kirche des Klosters Savina ein ganz eigenartiges Kunstdenkmal in der Geschichte der serbischer Architektur des XVIII. Jahrhunderts. Während auf dem Gebiet des Erzbistums von Karlovci die Ideen des Historismus in der Architektur stets an die mittelalterliche serbische Tradition, meistens an die Morava-Schule und deren späten Widerhall im XVI. Jahrhundert anknüpfen, hier in der Bucht von Kotor ist dieser Geist des Historismus dem Western zugekehrt und schöpft aus den Werken der Romanik und Gotik. Obwohl zur Zeit der Errichtung der Grossen Kirche von Savina die Bucht von Kotor ihre bedeutendsten Barockbauten bereits erhalten hatte, fand die pompöse Üppigkeit ihrer Formen in Savina keinen Anklang. Dies ist in Savina so stark ausgedrückt, dass uns die Behauptung gestattet erscheint, es handle sich da um eine wahrhaftig abstossende Haltung dem Barock gegenüber. Als ob in Savina und um sie herum eine der Vergangenheit und der bewährten Schönheit der Formen aus fernen Zeiten zugewandte Oase entstanden wäre. Obwohl sie von allen Seiten her Spenden empfingen, unter denen sich auch Gegenstände des Kunstgewerbes, ausgeführt im Geiste des russischen und levantinischen Barocks befanden, haben die Mönche von Savina, als sie selbst über das Aussehen ihrer neuen Kirche entscheiden sollten, sich doch für die Vergangenheit entschlossen. Bescheiden, sparsam und misstrauisch, haben sie dann Nikola Foretić und seine Genossen gefunden — einen Meister gleicherweise gebunden an die dalmatinische Bautradition, in der jahrhundertelang auch das

höchste Pripzip der Architektur gepflegt wurde, dass die Monumentalität eines Gebäudes nicht von dessen Grösse abhängig ist. Gerade dieses Prizip triumphiert in der Klosterkirche von Savina, die Foretić in die Landschaft glänzend hineingefügt hat.

DIE MALEREI

Die Arbeiten am Bau der Grossen Kirche zu Ende führend, beschlossen die Mönche des Klosters Savina dieselbe auch mit der unentbehrlichen Wandmalerei zu schmücken. Und so wurde schon am 2. Juli 1795 der Vertrag zwischen Archimandrit Milentije Dabović, mit der Klosterbründerschaft, und dem Maler Pope Simeon Lazović und dessen Sohn Aleksije abgeschlossen.

Vor kurzem hat Dušanka Sijerković-Moškov, in ihrer Abhandlung über das Kloster Savina, mit besonderer Sorfgalt auch die Ikonenwand der Grossen Kirche eingehend bearbeitet. Sie konstatierte ganz richtig, dass »zum Unterschiede von der Architektur der Kirche, die eine Synthese der vorhergehenden Stile umfasst, aber zeitlich dem Barock angehört, ist die Ikonenward sowohl stilistisch als auch thematisch dem Geist der Zeit in der sie entstand angehörig«. Genauer gesagt: die Ikonenwand in der Grossen Kirche von Savina ist als Ergebnis der beschränkten, konservativen Malkenntnisse des Zographen Sımeon Lazović entstanden, worin man den Werdegang eines traditiongebundenen Zographen klar verfolgen kann, wie er sich anschliessen möchte und die herrschenden Errungenschaften der abendländischen Barockkunst spontan aber naiv aufnimmt.

Der Anordnung nach gehört die Ikonenwand zum Typus der hohen Ikonenwände, die sich seit Mitte des XVIII. Jahrhunderts auf dem Gebiet des Erzbistums Karlovci herausgebildet haben. Obwohl auf eine solche Struktur der Ikonenwand auch die aus der Ukraine hergelangenden Anregungen stark einwirkten, darf man nicht vergessen, dass ihr Ausbau, in der Richtung einer thematischen Gliederung, auch im breiteren Gebiet der Levante bereits Aufnahme gefunden hatte. Und von dort, besonders vom Athos, über Nordgriechenland, Albanien und Mazedonien, drang der Typus der hohen Ikonenwand bis in das Innere des Balkans vor. Überall verbreitete sich der Gebrauch, die früher auf die hauptsächlichen, Thronikonen und die Deesis reduzierten orthodoxen Ikonenwände mit jenen Themen zu bereichern und zu erweitern, die gewöhnlich an den Wänden unserer mittelalterlichen Kirchen dargestellt wurden. Den Themenkreis von den Kirchenwänden übernehmend und neue Themen der barocken theologischen Gelehrtheit hinzufügend, haben sich die orthodoxen Ikonenwände allmählich in eine hohe Schranke verwandelt, die mit ihrem weitläufigen narrativen Inhalt ein Bestandteil der barocken Andacht geworden ist, indem sie die oft malerische Sprache unserer — bereits im Geiste der ukrainischen Theologie geschulten — barocken Prediger illustrierte. Der Geist der sie erfüllte verbreitete sich übrigens auch durch den gut organisierten russisch-serbischen Buchhandel und mittels Spenden von Büchern, wofür gerade die reiche Bibliothek des Klosters Savina einen glänzenden Beweis bietet. Dušanka Sijerković hat auch die Anwesenheit einer grösseren Anzahl von Szenen aus dem Leben der Gottesmutter, deren Himmelfahrt die Grosse Kirche geweiht ist, richtig vermerkt. Doch diese Ansicht soll durch die Konstatierung ergänzt werden, dass sich auch in der serbischen Kunst des XVIII. Jahrhunderts — jedenfalls unter dem Einfluss des typisch barocken Marienkults im Western — eine besondere Verehrung der Gottesmutter entwickelt hatte. Damals wurden auch einige, sogar ausgesprochen katholische Themen übernommen und in die Thematik unserer Ikonenwände eingefügt, wie

z. B: Immaculata Conceptio, Maria als Verlobte des hl. Geistes, Maria mit dem Schwert in der Brust. Unter diesem Einfluss wurde auch das Thema der Beschneidung Christi dargestellt. Schliesslich diente diesem Marienkultus auch das Vorbild jener Heldinnen aus dem Alten Testament, wie z. B. die Esther oder die Judith, die als eine prefiguratio Mariae auf die künftigen Opfer der Gottesmutter hinweisen. In Savina hat Lazović, neben dem, auf der Ikonenwand üblichen, Themenkreis zu Ehren der Gottesmutter, an der linken Altartür auch die Szene, wo Erzengel Gabriel der hl. Anna verkündet, dass sie Maria gebären wird, angebracht. Ausser Mariae Verkündigung auf der Altarhaupttür in der Ikonenwand, geweiht sind der Gottesmutter auch die Ikonen: Mariä Himmelfahrt in der Reihe der Thronikonen, sodann die Verkündigung und Himmelfahrt, Geburt der Gottesmutter und Aufbahrung in der Reihe der Feiertagsikonen, sowie die kleine Szene oberhalb der linken Altartür, welche den Beginn des 10. Ikos des Lobgesangs illustriert, was darauf schliessen lässt, dass der Maler von den Mönchen in Savina ein genau ausgearbeitetes Programm erhalten hat, nach welchem er die Malarbeiten auch ausführte. Andere ikonographische Besonderheiten weist die Ikonenwand in Savina nicht auf. Sogar einige Themen aus dem Leben Christi, z. B. Gebet auf dem Ölberg, am Sockel der Ikonenwand, Christus lehrt im Tempel, unterhalb der linken Altartür, Der ungläubige Thomas, unterhalb der Thronikone Christi, Das ewig wache Auge, neben der Hauptaltartür, Nolli me tangere unterhalb der Thronikone der Gottesmutter, repräsentieren typische Themen wie sie an den Ikonenwänden des XVIII. Jahrhunderts im Bereich des Erzbistums Karlovci dargestellt erscheinen, und das bedeutet, dass in diesem ihren Vorbild die barocke Tradition geehrt wurde. Es soll noch bemerkt werden, dass die vier grossen Thronikonen: hl. Johannes, Mutter Gottes, Christius und Mariä Himmelfahrt, nicht einen Bestandteil der ursprünglichen Ikonenwand darstellen, sondern nachträglich eingefügte gute Werke aus dem XIX. Jahrhundert sind. Es ist allerdings auffallend, dass Simeon Lazović mit seinem Sohn Aleksije keine einzige Thronikone gemalt hat. Offenbar aus dem Grunde, weil Savina bereits vier Thronikonen besass, welche etwas früher, 1788, Mitglieder der Familie Stratimirović gespendet hatten. Aus unbekannten Gründen wurden diese russischen Ikonen später auf die Ikonenwand der Kleinen Kirche von Savina übertragen und an ihre Stelle die auch heute noch dastehenden russischen Ikonen aus dem XIX. Jahrhundert angebracht.

Als er sich in den 90-ger Jahren des XVIII. Jahrhunderts, samt Familie, im Küstenland niederliess, hatte Simeon Lazović bereits eine fruchtbare Malertätigkeit hinter sich. Alles sprach dafür, dass ihn die Saviner Mönche ebenfalls als einen Meister aufnehmen werden, dem sie die Ausführung der Ikonenwand für ihre neue Kirche anvertrauen können. Die Mönche haben sich also jedenfalls bewusst für den richtigen Meister und eine wahre Grösse der patriarchalen Gegenden, denen er entstammte, entschieden, für einen Maler, dessen gesamtes Schaffen versprach, dass er an den Traditionalismus und das feste Erbe der Zographen gebunden sein wird. Wenn sie sich demnach bewusst gegen die Möglichkeit verwahrt haben, für ihre Kirche einen moderneren Meister zu engagieren, so haben die Saviner mit der Wahl des Simeon Lazović ihre Absicht tatsächlich verwirklicht. Denn trotz Vorrat an Vorbildern abendländischer Herkunft, war Simeon Lazović ein Maler von konservativer Auffassung. Abgesehen von einer gewissen handwerklichen Ausbildung und aller Ehrfurcht vor Zeichnung und Gestaltung, sind Simeon Lazović und sein Sohn Aleksije — ähnlich wie die Rafajlović-Dimitrijević aus Risan — durch die Anforderungen ihrer bescheidenen Klientel, die sie nötigte, bei den traditionellen Formen zu beharren,

gehemmt geblieben. Beide nähern sich in stilistischer Hinsicht jenen zweifellos barockisierten Zographen, die um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts im Bereich des Erzbistums Karlovci tätig waren und bei denen man oft auch Einflüsse aus der Ukraine erkennt, — bald wieder will es scheinen als ob sie von den spätbarocken levantinischen Ikonenmalern angezogen seien, die für die Bedürfnisse der orthodoxen Bevölkerung im Küstenland arbeiteten. Zu diesen Einflüssen soll schliesslich der Einfluss der serbischen Graphik des XVIII. Jahrhunderts hinzugefügt werden, an erster Stelle des Hristofor Žefarović und Zaharija Orfelin. Im Lichte dieser Einflüsse entstand dann die Lazović'sche bescheidene, vom Eklektizismus gekennzeichnete Variante. Auf diese Weise steht die Malerei der beiden Lazović, als Ganzes genommen, als ein ziemlich vereinsamtes Zeugnis von einem künstlerischen Geschmack, der sich auf dem weiten Gebiet im Innern des Balkans erhalten hatte, von einem Stil, der mit seiner Bildsprache schliesslich bis ins Küstenland vorgedrungen ist, indem er sich, neben dem Import aus der Levante, auch als getreuer Ausdruck der Orthodoxie aufdrängte. Ohne Zweifel hat sich deren Traditionalismus auf Grund der besonderen gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse herausgebildet, in denen sich die Orthodoxie dort befand. In diesen Grenzgebieten der Orthodoxie stellte der Bruch mit der Tradition seit jeher auch ein besonderes Phänomen der bildenden Künste dar, die langjährigen, retardierten Formen der späten byzantinischen Kunst aber galten als Beweis der geistigen Zugehörigkeit zu jener Welt, die von allen Seiten dem Druck des Proselitismus ausgesetzt war. Schliesslich wurde der langanhaltende Aufenthalt der griechischen Meister-Ikonenmaler im Küstenland, ihre umfangreiche und fleissige Tätigkeit für die serbischen Kirchengemeinden und Klöster — durchaus natürlich — als Masstab für die Reinheit des Stils jener Auffassung angenommen, die sich zu den bildnerischen Aussagen der westeuropäischen Kunst bedächtig und misstrauisch verhielt. Und solcherweise, als sich die Lazović im Küstenland niederliessen, hat sich vor ihnen die Welt der abendländischen, barocken Kunst nicht spontan aufgeschlossen und es tauchte nicht sofort das Dilemma auf, wie sie die morgenländisch-orthodoxe Ikone in ein Barockbild verwandeln sollen. Die Auftraggeber, die in Venedig den Dogenerlass über die Freiheit ihrer Konfession angstvoll erwarteten — die Serenissima erteilte, indessen, solche Dekrete der Glaubensfreiheit keineswegs freigiebig und ohne Hintergedanken — bestellten nur solche Werke, welche sich, als Fortsetzung der Tradition, in die festen Rahmen, die ihr rechtgläubiges geistiges Erbe eingrenzten, hineinfügen werden.

Indessen, auch trotz der Traditiongebundenheit der Zographen, wirkt die Ikonenwand der Grossen Kirche von Savina, vor allem, als ein Ganzes, als einheitliche koloristische und, selbstverständlich, dekorative Fläche, die sich dem flachgeschnitzten Holzrahmen gut angepasst hat. Allerdings ist es auffallend, dass diese Holzschnittarbeit nicht jene Durchsichtigkeit verwirklichte, wie dies die Barock-Meister aus dem Donaugebiet zu erreichen wussten. Das Ornament ist sozusagen wie an die Holzpilaster angelehnt und nirgends wurde, bezeichnenderweise, ein volles Säulchen herausgebildet. Zwar flankieren zwei Säulchen die Ikone der hl. Dreifaltigkeit, aber beide wirken ganz verkümmert — ohne konstruktive Aufgabe, haben sie eine ausschliesslich dekorative Rolle. Der dekorative Charakter dieser Altarschranke ist auch noch durch einen Fries von 11 Engelköpfchen betont, welche eine Art von Kranz oberhalb der Szenen mit den grossen Feiertagen bilden. Bezeichnend ist das Traubenmotiv an den Rahmen der Propheten. Dieses alte eucharistische Motiv, bekannt auch an den holzgeschnitzten Ikonenwänden aus dem XVII. und XVIII. Jahrhundert auf dem Athosberg und in den südlichen Gegenden

des Balkans, erscheint gleicherweise an den Seitentüren, — je zwei Trauben unterhalb jeder Figur. Die Querbalken, welche die einzelnen Zonen trennen, sind ganz einfach und zeichnen sich durch keine reichere Profilierung aus. Der Architrav der ersten Zone, sowie auch der dritten, zeigt etwas betontere Vorsprünge, während auch hier das Bestreben zur flächenhaften Bearbeitung spürbar ist. Das Holz ist vergoldet, und diese Vergoldung macht hauptsächlich den Eindruck von Pracht, obwohl alle Zwischenflächen des Ornaments blau und rot gefärbt sind. Diese Abwechslung von Gold und Farbe verstärkt den allgemeinen dekorativen Charakter der ganzen Schranke. Der Linienreichtum und deren barocke Gliederung sind hier ruhiger; ein Zug ins Rationelle durchdringt die ganze Ikonenwand. Offensichtlich ist das Unvermögen der Phantasie sich kraftvoll, durch reiche Verflechtungen, durch die Vollheit der Form, die eine innere Gespanntheit und Dynamik widerspiegelt, auszudrücken. Auch das heitere Spiel der Floralmotive — mit soviel Erfolg an den holzgeschnitzten Ikonenwänden des Erzbistums von Kavlovci ausgeführt — wird hier entbehrt. Der Pastellton von Lazović's Bildern und sein Insistieren auf Gold, haben ihnen jede Plastizität genommen, so dass sie sich mit ihrem Holzrahmen vollkommen verschmelzten und dadurch den allgemeinen Eindruck einer Ganzheit verstärkten. Wie die Malerei, hat auch dieser holzgeschnitzte Rahmen, dessen dekorative Hauptelemente ineinandergeflochtene Weinranken, Trauben, verdoppelte Rosenblüten und Säulchen mit korinthischen Kapitelln sind, in der Ausführungsweise eine gewisse rustische Herbheit behalten.

Aus den erhaltenen Urkunden ist es nicht ersichtlich, wer der Meister der holzgeschnitzen Ikonenwand im Kloster Savina gewesen ist. Einer mündlichen Überlieferung zufolge soll diese Arbeit der Dubrovniker Meister Pavle Paskvali beendigt haben.

Gleichzeitig mit der Tätigkeit des Simeon Lazović und dessen Sohn Aleksije schliesst auch das wichtige Kapitel im Leben des Klosters Savina, der Beendigung und Ausschmückung der Grossen Kirche gewidmet. In diesem Zeitabschnitt, ungeachtet aller mühevollen Tage, und besonders trotz Geldmangel, weswegen die Arbeiten oft unterbrochen werden mussten, bewiesen die Mönche von Savina eine unglaublich hartnäckige Standhaftigkeit auszudauern und das begonnene Werk zu beenden. Man gewinnt den Eindruck, als ob damals das ganze Leben im Kloster dieser grossen Aufgabe untergeordnet war, die an der Neige des XVIII. Jahrhunderts vollendet wurde. In jenen Zeiten war dies eine der grössten Bauunternehmungen in der gesamten serbischen Kunst. Wegen ihr haben hier jahrzehntelang so viele Kultureinflüsse zusammengewirkt. Man brachte Gegenstände aus dem fernen Russland, aus dem weiten Gebiet der Levante, aus Venedig, aus den patriarchalen Gegenden im Inneren der Balkanhalbinsel, und dieses Zusammentreffen verschiedener Kultureinflüsse wurde in Savina auf eine Weise ausgeglichen, die keinen Zweifel an der unverbrüchlichen Treue gegen die Welt der Orthodoxie aufkommen lässt. Dies bezeugt am schönsten auch die erhaltene Schatzkammer des Klosters Savina.

DIE SCHATZKAMMER

Es wurde schon hervorgehoben, dass die Schatzkammer des Klosters Savina aus drei grösseren Ganzheiten besteht, die sich jahrhundertelang formierten. Erstens ist hier eine Reihe von Gegenständen aus der einstigen Schatzkammer des Klosters Mileševa erhalten geblieben. Die zweite Schicht stammt aus dem alten Kloster Tvrdoš. Beide vereint, wurden sie im Jahre 1695 nach Savina gebracht und daran

knüpft sich die dritte Schicht — die von Savina selbst. Kulturologisch betrachtet, widerspiegeln alle die im Laufe des XVIII. Jahrhunderts in Savina zusammengetragenen Kunstgegenstände genau die gesamten Verbindungen, die die Klosterbrüderschaft mit verschiedenen Weltgegenden unterhielt.

Diese dreifach gekreuzten Einflüsse — einhemische, levantinische, russische — sind im Kloster Savina nicht nur in den zur Kirchenmalerei gehörenden Werken bezeugt worden. Diese Einflüsse sind auch an zahlreichen Gegenständen des Kunstgewerbes, besonders den Messgefässen, Kirchengeräten und am Textil spürbar. Ohne sich in ausführliche katalogische Beschreibungen aller dieser Gegenstände einzulassen, kann man sagen, dass die Sammlung des Klosters Savina einzigartige Beweise für die hier stattgefundene intensive Kreuzung verschiedener Kulturen bietet. Man kann wahrhaftig sagen, dass die Klosterbrüderschaft von Savina vonjeher alle Entfernungen bewältigte.

Übersetzung: Vera Stojić

Инвентар рукописа манастира Савине

ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ

Збирка старих рукописа манастира Савине до сада није описана. Преглед који је Никанор Ружичић дао 1894. године у Старинару (XI, књ. 1 и 2, стр. 100—128), далеко је од тога да пружи било какав увид у стање ове збирке. Књиге су наведене само по наслову и броју примерака, ретко са годином писања или неким другим податком. Нешто одређенијих обавештења има у извештају руског научника П. А. Сиркуа: *Краткий отчет о занятиях за границей доцента имп. С.-Петербургского университета П. А. Сырку в летние месяцы 1893 и 1894 г.*, Известия имп. Академии наук, т. II, Спб 1895, №5, стр. CLXXXVIII-CCXV. Између два светска рата, велике празнине у знањима о савинској библиотеци настоји да попуни Саво Накићеновић. Његово дело *Србуље у Боки*, Весник Српске цркве 29 (Београд 1924) 529-55, садржи већ и такве податке који се могу поредити са данашњим стањем. Последњи, савременији увид у збирку дају Ђ. Сп. Радојичић-Н. Радојичић, *Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига као и других старина*, Историски часопис 2 (Београд 1951) 338—348. Ђорђе Радојичић, међутим, скреће пажњу само на осам савинских рукописа — Хронограф из Требиња, од 1654 (сада бр. 16), Зборник из 1687/88 (бр. 26), Октоих петогласник из XVI в. (бр. 5), Типик јерусалимски из 1674 (бр. 14), Архијерејски чиновник „македонско-бугарски" одн. влашки, из XVI в. (бр. 6), Зборник апокрифа с почетка XV в. (бр. 29), Шестодневник Никона Јерусалимца из 1439/40 (бр. 21) и Савинску крмчију из средине XVI в. (бр. 15). Радојичић у обради савинских рукописа први примењује филиграндолошки метод, па су му и датирања, уз мање погрешке, углавном тачна. (На пример, бр. 29 није из почетка XV века већ око 1380).

Осим ових општих прегледа или извештаја, писало се и о појединим ретким савинским рукописима, нарочито о Савинској крмчији: Н. Милаш, *Савинска крмчија*, Задар 1884 (ту погрешно датирана 1602. годином); С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију* (*Номоканон с тумачењима*), Споменик САН 102 (Београд 1952) 51—59.

У току припреме Инвентара ћирилских рукописа у Југославији, према пројекту Одбора за историју књижевности САНУ, уочена је празнина у подацима о рукописној збирци манастира Савине. Упућен у Савину, прегледао сам од 20. до 26. јуна 1977. све рукописне књиге које се данас чувају у манастиру и израдио овај сажети *Инвентар рукописа манастира Савине*. Том приликом, рукописи су добили нову сигнатуру, пошто је између више старих бројева изгубљена скоро свака могућност сналажења у збирци. Стари су бројеви делимично отпали или су покривени новијим налепницама, а она сигнатура на коју

се понекад позива Саво Накићеновић потиче са таквог списка у коме су рукописи, очигледно, били измешани са другим, штампаним књигама савинске библиотеке. У *Инвентару* саопштавам и податак о тој старој сигнатури, јер је она у извесној мери ипак ушла у литературу. Из истог разлога прилажем и индекс старих сигнатура према новој.

Рукописе сам средио по врсти одн. садржају. Тако су у *Инвентару* најпре четворојеванђеља (2 књиге), октоиси (3) и служабници (2), па требници (3), акатисници, каноници и ирмологије (3), типик (1) и крмчија (1), хронограф (1), егзегетски и хомилетички списи светих отаца (4), зборници (8), посебно апокрифни зборници и молитвеници (4), и, најзад, остале манастирске књиге — поменици и слично (5). У збирци сада има свега 37 рукописа из временског раздобља од XIV до XVIII века. Известан број рукописа наведен у пописима Н. Ружичића и С. Накићеновића није могао бити идентификован и пронађен у манастиру.

Обрадом су обухваћени само неопходни елементи: наслов и време; материјал, број листова, димензије; стање рукописа; повез; писар, језичка редакција, правопис и писмо; орнаментика; садржај и регеста записа. Копирао сам близу стотину водених знакова, које је потом датирала Љупка Васиљев, виши кустос Археографског одељења Народне библиотеке Србије. Наше датирање заснива се, дакле, на филигранолошкој анализи, мада су узети у обзир и сви други, палеографско-кодиколошки и историјски моменти.

Циљ овог *Инвентара* је да омогући основни научни увид у збирку рукописа манастира Савине. Разуме се, тек опширан археографски опис, који је у плану Народне библиотеке Србије, даће исцрпне и до краја проверене податке о сваком елементу који би за науку могао да буде значајан.

1. *Четворојеванђеље*, трећа четвртина XIV века. Папир, 216 л. 207 × 135 mm. Повез кожни, XIV века. Српска редакција, рашки правопис; устав са елементима канцеларијског писма. Орнаментика скромна. Четворојеванђеље старијег типа; у месецослову нема српских светаца. На лл. 211'—212 запис писара, оштећен. (Стари бр. 128).

2. *Четворојеванђеље*, око 1375, са умецима из средине XV и почетка XVI века. Папир, 252 л. 265 × 195 mm. Конзервиран; повез нов, кожни. Српска редакција, рашки правопис; калиграфски устав. Мале заставице. Четворојеванђеље млађег типа, са Теофилактовим предговорима; у месецослову српски свеци. Запис на л. 251' о прилогу јеванђеља владики Симеону (XVIII век).

3. *Октоих*, крај XV века. Папир, 321 л. 195 × 143 mm. Конзервиран; повез нов кожни. Српска редакција, ресавски правопис; полуустав — више руку. Орнаментике нема. Октоих васкрсни и седмични. Записа нема.

4. *Октоих*, трећа четвртина XVI века. Папир, I + 156 л. 200 × 140 mm. Веома оштећен. Повез кожни, XVI века. Српска редакција, ресавски правопис са

доста посрбљавања; полуустав. Мала заставица на каснијем уметку. Октоих васкрсни 1—6. гласа (недостају 7. и 8). Записа нема. (Стари бр. 148).

5. *Окӣоих,* 1509. Папир, 330 л. 280 × 205 mm. Повез кожни, XVI века, оштећен. Писали у Требињском манастиру исте године, 1509, јеромонах Марко Требињац и јеромонах Марко Пивац, по налогу архијереја кир Висариона, за време архиепископа пећког Јована (први писар — први део до л. 155, а други — други део — од л. 156 до краја). Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав — две руке. Заставице и једноставни иницијали. Октоих петогласник. Записи обојице писара, првог — на л. 155, а другог на лл. 156, 201' и 329'. Година 7103, тј. 1595, налази се на касније убаченом л. 1 (л. 1'), и не односи се на рад писара. (Стари бр. 130).

6. *Архијерејски служабник*, крај XVI века. Папир, 101 л. 193 × 145 mm. Повез кожни, XVII—XVIII века. Влашка редакција; полуустав. Заставице и једноставни иницијали. Литургије Јована Златоустог и Василија Великог, са чиновима постављења одн. рукоположења. Записи из манастира Требиња 1618 (л. 62'), 1681 („херетунија владике захумског Симеона") и 1683 (владике захумског Саватија — оба последња записа на лл. 3—7). (Стари бр. 125).

7. *Архијерејски служабник*, око 1675. Папир, VI + 164 л. 210 × 145 mm. Повез кожни, XVII века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав. Орнаментика богата минијатурама, заставицама, иницијалима и литургијским представама. Све три литургије, чинови рукоположења одн. постављења, освећења храма и др. Запис на л. VI' из манастира Савине, 1836. (Стари бр. 126).

8. *Требник*, друга четвртина XVI века. Папир, 179 л. 210 × 155 mm. Конзервиран; повез нов, кожни. Српска редакција, ресавски двојеров правопис; полуустав — две руке. Орнаментике нема. Чинови требника са пасхалијом. Записи о обнављању књиге „ва великој нужде" 1663 (л. 177), из 1665 (л. 177') и други, мање значајни и недатирани записи.

9. *Требник,* трећа четвртина XVI, трећа четвртина XVII и почетак XVIII века. Папир, 93 л. 195 × 140 mm. Из три дела, измешан; изгубљен почетак. Повез кожни на картону. Српска редакција, ресавски правопис једнојеров и двојеров; полуустав — више руку. Заставице, иницијали. Чинови требника. Запис на л. 1 и даље, власника књиге, митрополита захумског Саватија, „отачаством от Пиве, а постригом манастира Требиња", из 1704, као и други запис — о великој глади 1717. (Стари бр. 122).

10. *Требник*, око 1575. Папир, 128 л. 200 × 155 mm. Изгубљене прве 4 тетраде, папир веома оштећен. Повез кожни, XVI века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис са посрбљавањем; полуустав. Заставице. Чинови требника са епитимијним правилима и неколико апокрифних молитава. Запис на задњој корици, да је то књига манастира Требиња. (Стари бр. 123).

11. *Акаӣисник,* последња четвртина XVI века. Папир, 152 л. 150 × 100 mm. Листови волантни, испретурани. Повез другог рукописа (Јеванђеља), у сребрном окову барокног типа. Српска редакција, ресавски правопис; полуустав

— више руку. Орнаментике нема. Седмични и други акатисти (Исусу, анђелима, Претечи, св. Николи, Гробу и васкрсењу Христовом, Богородици), канони (Богородици, анђелу, Спасу ва скрби и монашки за сваки дан) и разни други молитвени текстови. Записа нема.

12. *Каноник*, око 1635. Папир, 94 л. 145 × 110 mm. Без повеза, раскоричен. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис са посрбљавањем; полуустав. Орнаментике нема. Канони седмични (анђелу, Претечи, крсту, св. Николи, Богородици и др.) и молитве. Записи из манастира Требиња, 1688. и 1692. (Стари бр. 157).

13. *Ирмолоīија*, последња четвртина XVII века. Папир, 103 л. 189 × 130 mm. Повез кожни, XVIII века, оштећен. Српска редакција, ресавски правопис са доста посрбљавања; полуустав и брзопис. Заставице и разни флорални украси на маргини, концовке и др. Ирмоси и стихологије, псалми изабрани, припела, херувике, антифони и друге литургијске песме за приручну употребу у певници. На крају, Мали катихизис („Дидаскалија християнска“, л. 92). Запис на лл. 1—7, из 1764 (књига „Јермологија“), и други на лл. 13—17 (да је то књига Тома Накићеновића из Кута). Белешка епископа Герасима (Петрановића) о куповини књиге 1883. године. (Стари бр. 133).

14. *Тиūик јерусалимски*, 1674. Папир, 253 л. 315 × 202 mm. Повез кожни, XVII века. Писао јеромонах Антоније у Св. Ани на Светој Гори, 1674, по налогу јеромонаха Висариона и братства, за Рачу, манастир њихова пострига. Српска редакција, ресавски правопис; полуустав. Мала заставица. Типик јерусалимски. Осим записа писара на л. 253', белешка епископа Герасима о куповини књиге од наследника породице Накићеновић 1881 (на задњој корици), и Дионисија Миковића из 1896, да ју је описао за Шематизам (на предњој корици). (Стари бр. 155).

15. *Крмчија савинска*, средина XVI века. Папир, 396 л. 320 × 210 mm. Повез кожни, XVI века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав. Заставица. Светосавски номоканон — Крмчија, са таблицом „Степени сродства“ на л. 395. Више записа: о земљотресу, из 1568 (л. 395); власника, митрополита херцеговачког Силвестра, који овај „Законик“ даје у манастир Требиње 1602 (л. 395); белешке Нектарија Љубибратића, протосинђела савинског, из 1744. и 1745 (лл. I-I'); екслибрис манастира Требиња (л. I'). (Стари бр. 135).

16. *Хроноīраф ūребињски*, 1654. Папир, VI + 166 л. 200 × 143 mm. Повез кожни, поправљан у XVIII веку, веома оштећен. Писао монах Исаија у манастиру Требињу, 1654. Српска редакција, ресавски правопис са посрбљавањем; полуустав и брзопис. Орнаментике нема. Хронограф или „Тројадик“, „Цароставник“, са додацима О разуму и философији (л. 143'), поукама и митарствима (л. 148). Запис писара на л. 142 и више других: на л. VI, да је књига обновљена 1746. о трошку јеромонаха Симеона Марковића-Савинца; да је то „Хронограф“ свето-успенске савинске обитељи, белешка архимандрита Нектарија из 1761 (на предњој корици). Белешка епископа Герасима да је књига описана у СДМ 1867, потом нестала из Савине па враћена 1885. (Стари бр. 150).

17. *Тумачење йсалама,* средина XVII века. Папир, 268 л. 300 × 210 mm. Повез кожни, XVII века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав. Само цртежи заставице. Коментар псалтира, од Атанасија Александријског. Запис писара на л. 267', да је књигу приложио манастиру Требињу јеромонах Мардарије; тајнопис на предњој корици нисам успео да дешифрујем.

18. *Тумачење Матеја*, почетак XV века. Папир, II + 121 л. 285 × 200 mm. Изгубљен почетак и завршетак рукописа. Повез кожни, XV века. Српска редакција, рашки правопис; устав са елементима полуустава. Само једноставни иницијали. Коментар јеванђеља по Матеју, од Теофилакта Охридског. Потпис Михаила Влаисалића на л. 5. (Стари бр. 145).

19. *Синаксари ïриода*, 1562. Папир, I + 141 л. 210 × 150 mm. Повез кожни, јеромонаха Теофила из Милешеве, 1562. Књигу писао јеромонах Јоасаф у манастиру Милешеви те године, трудом јеромонаха Симеона, да буде приложена манастиру Требињу. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав. Мала заставица. Синаксари Никифора Калиста са стиховима („Стихоси") за недеље и одређене дане посног и цветног триода; од л. 118 полемички антилатински спис Михаила Синкела „Изложеније о правоверној вери". Записи писара на л. 139' (тајнопис) одн. на л. 140. (Стари бр. 141).

20. *Панаïирик*, последња четвртина XVI века. Папир, I + 367 л. 315 × 210 mm. Повез кожни, XVI века. Српска редакција, ресавски правопис; полуустав са елементима брзописа — више руку. Само цртежи заставица и једноставни иницијали. Слова на празнике, житија и мученија за фебруар — август. Запис на л. I' из манастира Требиња, 1662.

21. *Шесйодневник Никона Јерусалимца*, 1440. Папир, 399 л. 220 × 140 mm. Повез кожни. Писао делимично монах Никон Јерусалимац (писар и састављач Горичког зборника из 1442, у Архиву САНУ 446), 1440. године. Српска редакција, измењени рашки правопис; полуустав и брзопис са елементима грчког курзива, као и грчко писмо — више руку. Орнаментике нема. Зборник исихастичке садржине; осим класичног „Шестоднева" Василија Великог, састави Григорија Синаита, Дијадоха, Симеона Новог Богослова, Никите Ститата, Касијана, Исака, Лествичника, Максима, Калиста, Генадијев „Стоглав о вери" и др. Грчка конкорданца јеванђеља, од Јевсевија Кесаријског (Писмо Карпијану) и др. Запис Никона Јерусалимца на л. 382' и други: „Шестодневник" манастира Требиња (л. 399), који га добио од јеромонаха Дионисија (л. 1); на л. III' забелешка јеромонаха Мојсеја, да је то књига манастира Савине. (Стари бр. 139).

22. *Зборник*, око 1418. Папир, I + 292 л. 210 × 130 mm. Повез кожни, из XV века, обнављан почетком XVIII века. Српска редакција, рашки правопис са малим изменама; полуустав са доста елемената канцеларијског писма. Орнаментике нема. Зборник разних исихастичких састава (Доротеј, Исак, Јефрем, Антиох, Лествичник, Анастасије Синајски), изводи из патерика, Слово Илариона, митрополита кијевског („Брату стлпнику", л. 49), Поучне главе грчког цара Василија (л. 229), Књига Исуса сина Сирахова (л. 253') и преписка Силуана, вероватно српског књижевника из средине и друге половине XIV века („Епистолије кир Силуанове", л. 284 — без завршетка). Записа нема. (Стари бр. 138).

23. *Зборник*, крај XIV века. Папир, 294 л. 285 × 195 mm. Изгубљен почетак. Повез кожни, XIV-XV века. Писао Давид. Српска редакција, рашки правопис; полуустав. Мала заставица, једноставни иницијали. Поуке аве Доротеја, изводи из патерика и Житије Григорија Омиритског (ово од л. 127). Потпис писара на л. 294. (Стари бр. 131).

24. *Зборник*, почетак XVII века. Папир, 320 л. 210 × 150 mm. У два дела; изгубљен почетак. Повез кожни, XVII века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; полуустав. Иницијали једноставни и стилизовани маргинални украс. Полемички антилатински састави (Михаила Синкела „Изложење о православној вери"), апокрифи (Завети 12 патријараха, синова Јаковљевих — л. 158'; апокрифно тумачење литургије — л. 163' и др.), Палеја без тумачења (л. 174) и разни изводи из Јована Златоустог, Дамаскина и др. Записа нема. (Стари бр. 146).

25. *Зборник*, средина XVI века. Папир, 329 л. 172 × 110 mm. Оштећен. Повез кожни, XVI века, без предње корице. Српска редакција са русизмима (сигурно препис са руског предлошка), ресавски правопис; полуустав — две руке. Само једноставни иницијали. Исихастички (Исак Сирин) и полемички састави против Латина („Повест о Латинима" — л. 225, „О опресноцима" Никите Ститата — л. 259' и др.) и против Јевреја („Стезаније" — л. 295). Запис на л. 329, да је Саватије Требињац, родом из жупе Пиве, касније митрополит захумски, прочитао књигу 1679, и поново у Савини 1682. Белешка епископа Герасима. (Стари бр. 152).

26. *Зборник*, средина XVII века. Папир, 257 л. 185 × 141 mm. Повез кожни, XVII века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис; брзопис. Цртежи малих заставица. Житије Василија Новог с митарствима (л. 1), полемички састави против Јевреја (л. 46') и Латина (л. 57); одломак из Храброва списа „О писменех" (л. 204); Питања и одговори Атанасија Александријског (л. 204'). Запис да је то књига јереја Марка Мирковића (лл. 15—21) и други — из 1788 (л. 255) и 1793 (л. 260'). Белешка епископа Герасима о куповини књиге у Котору од Ђ. Срдића, из 1883. (Стари бр. 144).

27. *Зборник*, почетак XVII века. Папир, 293 л. 205 × 150 mm. Повез кожни, XVII века, без предње корице. Српска редакција, ресавски двојеров правопис; полуустав и брзопис. Мала заставица и обични црвени иницијали. „Лествица" Јована Лествичника, са речником (л. 1); „Сатнице" Максима Исповедника (л. 198) и Исихија Презвитера (л. 246). Записи, осим молитве и извињења анонимног писара на лл. 197', 198'—199, да је књигу купио 1622. године јеромонах Иларион Хиландарски од ђакона Михаила у Керасији (Св. Гора) и приложио манастиру Успенија у жупи Требиње (лл. 276'—277); да се утопио проигуман Исаија 1658 (л. 288') и да је умро духовник Данил Рупић у Котору 1728 (л. 287'). (Стари бр. 149).

28. „*Лествица*", 1688. Папир, 126 л. 142 × 95 mm. Повез кожни, XVII века. Српска редакција, ресавски једнојеров правопис са посрбљавањем; полуустав са елементима брзописа. Орнаментике нема осим илустрације лествице добродетељи и таблица астрономског и хронолошког карактера (нпр. схема помра-

чења Сунца и Месеца, заснована на хелиоцентричним схватањима, на л. 56). Књига под пуним насловом „Лествица о добродетељи и о митарствију и о седам самртних грехова и о степенех сродства" садржи све ове „лествице" и низ занимљивих таблица, схема и тумачења календарског, хронолошког и астрономског карактера (хронолошка таблица за раздобље 1688—1704, на л. 56'), одабрана слова светих отаца, литургијска тумачења (тумачење храма и богослужбених предмета — л. 96) и српски летопис (л. 101), који се завршава 1456. годином, У наставку, на лл. 119'—120 савремени запис из 1712. о боју на Цареву Лазу и Пржну. Остали записи: књига „Сабраније" протопопа кир Стијепа Владковића из Грбаља 1711 (л. 126') и други из 1737 (л. 125). Белешка еп. Герасима о куповини књиге из 1884. (Стари бр. 153).

29. *Зборник айокрифа,* око 1380. Папир, 199 л. 195 × 140 mm. Почетак изгубљен; од л. 199 мањи одерак. Повез кожни. Српска редакција, рашки правопис; немаран устав архаичних облика. Примитивни црвени иницијали. Апокрифна „слова" (о Адаму и Еви; праведног Аврама; за Мелхиседека; о Светој Тројици; за Исака; о смрти Аврамовој; Самуила пророка; како заче се самовила; Дејаније ап. Петра, „како прода Господа"; о 12 снова цара Шакиша; о успенију Богородице; о рођењу Богородице; „Похожденије по мукам" Богородице; поученије св. Настасије Чрноризице итд.). Записа нема. (Стари бр. 143).

30. *Зборник айокрифа,* друга четвртина XVIII века. Папир, 127 л. 140 × 100 mm. Веома оштећен. Повез само кожа. Српска редакција, посрбљени правопис; примитивни брзопис — више руку. Орнаментике нема. Апокрифни текстови (Трепетник, Гатарник, Громовник, Лекаруша, Виђење свете литургије итд.) и Прича о боју косовском („Повест житијом кнеза Лазара и војводе Милоша и остале господе српске иже бист на пољу Косову", л. 90). Разне белешке.

31. *Зборник айокрифа,* прва половина XVIII века. Папир, 40 л. 200 × 145 mm. Почетак изгубљен. Повеза нема. Српска редакција, посрбљени правопис; примитивни полуустав и брзопис. Обични црвени иницијали. Апокрифна слова и сказанија (о Адаму; о цркви; о грому и муњи; о утврженији земљи; от Аврама; о другом доласку Христовом, итд.). Записи из XVIII и XIX века: 1754. умро савински игуман јеромонах Арсеније Милутиновић (са кратком биографијом на л. 40); 1802. умро архимандрит савински Инокентије (л. 40); 1803. умрла старица Јефросинија (л. 39') итд.

32. *Айокрифни молишвеник*, XVIII-XIX век. Папир, 31 л. 98 × 70 mm. Веома оштећен, без почетка и завршетка; примитивно увезан, само кожа. Српска редакција, посрбљени правопис. Цртежи уз гатарске текстове. Апокрифни састави и молитве са „белезима" (од вештице, море и зазора, од злобе мушке, од злих чини и мађије и урока итд.). Безначајни записи.

33. *Мали кашихизис,* 1786. Папир, I + 56 л. 142 × 74 mm. Повез картонски. Преписао Андрија Петровић у Котору, 1786. Српски језик; брзопис. Примитивно цртане вињете. Мали катихизис („извађено из књиге Православнаго исповеданија свете вере христијанске"), а у додатку лекаруша. Запис преписивача на л. 38, исти као на насловној страни.

34. *Општи лист манастира Требиња*, XVIII век. Папир, 78 л. 215 × 160 mm. Повез кожни, XVIII века. Српска редакција, правопис ресавске традиције; полуустав са доста елемената брзописа. Ступци у аркадама. Општи лист („Читуља") за уписивање „светитеља, царева и православних хришћана" у храму Успенија у жупи Требиња на реци Требишњици. Мноштво записа, најстарији из 1711 (л. 44'). На л. 75' исписано Сказаније о 12 петака. (Стари бр. 154).

35. *Либро од венчаних манастира Савине*, XVIII-XIX век. Папир, 25 л. 212 × 160 mm. Српска и црквенословенска редакција, славеносрпски језик и правопис; грађански брзопис и курзив — више руку. Орнаментике нема. Уписи венчања од 1773. до 1847. Према запису, ова „читуља" припадала је викару Софронију Ћуцићу у манастиру Савини.

36. *Читуље савинске*, XVIII-XIX век. Под овом сигнатуром сада се налази 69 књижица малог формата одн. пресавијених листова (бр. 36/1—69). Конзервирано 7 таквих листова, са богатијим народним орнаментом. Читуље садрже имена појединих родова одн. породица из Боке, живих и мртвих, за помен у манастиру. Најстарија датирана је „Читуља савинска", коју је преписао ђакон Стефан Аврамовић 1758 (36/1), одн. читуља Ника и Лазара Радовића Радосављева из 1778 (36/7).

37. *Синодик манастира Савине*, 1762. Папир, I + 181 л. (више неисписаних листова и одерака после л. 180) 305 × 185 mm. Повез полукожа, новији. Црквенословенска редакција; типографско писмо. Допуне и каснији уписи обично српски, курзивом. Графика (листови са барокним илустрацијама, нумерисани од 1. до 38); стране за уписивање имена уоквирене, са једноставним флоралним елементима и медаљонима на маргини. Уписивана су имена српских и руских породица, приложника манастира Савине, XVIII и XIX века. Према колофону на лл. 1—2, књигу је купио у Санкт-Петербургу 14. марта 1762, приликом ступања на престо цара Петра Фјодоровича (Петра III, 1761—1762), Симеон Никшићевски, „јеромонах из Светоуспенског савинског манастира у венецијанској области близу Црне Горе, поред града Херцег Новог", за управе архимандрита Нектарија Љубибратића.

ИНДЕКС СИГНАТУРА (први број означава стару, а други нову сигнатуру)

122 : 9; *123* : 10; *125* : 6; *126* : 7; *128* : 1; *130* : 5; *131* : 23; *133* : 13; *135* : 15; *138* : 22; *139* : 21; *141* : 19; *143* : 29; *144* : 26; *145* : 18; *146* : 24; *148* : 4; *149* : 27; *150* : 16; *152* : 25; *153* : 28; *154* : 34; *155* : 14; *157* : 12.

Abbildungsverzeichnis

ZEICHNUNGEN

PHOTOGRAPHIEN

33. Ikonenwand mit den Darstellungen der Feiertage und Aposteln (s. 54, 58)
34. Ikonenwand mit den Darstellungen der Feiertage und Aposteln (s. 54, 58)
35. Chorbalustrade mit der Szene des Judaskusses (s. 59)
36. Chorbalustrade mit der Szene des hl. Abendmahls (s. 59)
37. Chorbalustrade mit der Szene Christus vor Kaïapha (s. 59)
38. Chorbalustrade mit der Szene Glorifikation Christi (s. 59)
39. Chorbalustrade mit der Szene Christus vor Pilatus (s. 59)
40. Chorbalustrade mit der Szene der Kreuztragung (s. 59)
41. Chorbalustrade mit der Szene der Fusswaschung
42. Totenliste des Kapitäns Sima Milutinov-Tomašević, gemalt vom Zographen Rafajlović--Dimitrijević, XVIII. Jahrhundert (Dimension 34×45,4) (s. 29, 62)
43. Ikone: Mariä Himmelfahrt, Spende von Grigorije Simeonov Laketič ot Stratiminović (Stratimirović) aus dem Jahre 1788 (Dimension 85×135,5) (s. 29, 63)
44. Ikone der Gottesmutter, Spende von Andreja und Jovan Nikolajevič ot Strctinovič, aus dem Jahre 1788 (Dimension 85,8×135.5) (s. 29, 63)
45. Ikone Christi, Spende des Andreja und Jovan ot Stratinovič aus dem Jahre 1788 (Dimension 85,8×135,5) (s. 29, 63)
46. Ikone des hl. Johannes, Spende des Antonije Jovanov ot Stratinovič aus dem Jahre 1788 Dimension 85,8×135,5)
47. Russische Ikone des hl. Sava, Spende des Matej Pavlov Vladislavič, gemalt in Moskau 1739 (Dimension 47,4×61,5) (s. 64)
48. Ikone des hl. Nikolaus, Spende des Hieromonachus Atanasije von Hilandar, aus dem Jahre 1785. (s. 61)
49. Gottesmutter mit Christus. Italo-kretische Arbeit, XVI. Jh. (Dim. 56×66)
50. Tafel mit der Darstellung vom ewig wachen Auge Gottes, der Gottesmutter und einem Engel, Arbeit des Zographen Rafajlović aus dem XVIII. Jahrhundert (Dimension 72,7×60,4) (s. 61)
51. Ikone mit den hl. Minodor, Mitrodor und Mitfodor. Italo-kretische Arbeit aus dem XVIII. Jahrhundert (Dimension 24×19,5)
52. Tafel mit der Deesis-Darstellung. Arbeit des Aleksije Lazović aus dem XVIII/XIX Jahrhundert (Dimension 83,6×64,7) (s. 60)
53. Thronikone Christi, von der Ikonenwand der Kleinen Kirche aus dem Jahre 1705, griechische Arbeit (Dimension 122,5×80)
54. Griechische Ikone der Gottesmutter mit Christus und den Hymnographen, gemalt im Jahre 1703 (Dimension 72×102,3) (s. 63)
55. Griechische Ikone der Gottesmutter mit Christus und dem Stifter Stefan Tomić, XVIII. Jahrhundert (Dimension 47,4×61,5) (s. 62)
56. Acheiropoietos. Russische Ikone aus dem XVIII. Jahrhundert (Dim. 39,5×50)
57. Gottesmutter mit Christus. Griechische Ikone, XVIII. Jh. (Dim. 56,5×123,8) (s. 63)
58. Ikone der Gottesmutter mit Christus. Russische Arbeit, XVIII. Jh. (Dim. 87,2×136)
59. Griechische Ikone. Gottesmutter mit Szenen aus dem Lobgesang, XVIII. Jh.? (Dim.68,7×70) (s. 39, 63)
60. Portatives Triptychon mit der Deesis-Szene. Russische Arbeit, XVIII. Jh. (Dim. 12×13,7)
61. Ikone der Himmelfahrt Mariä, Spende des Zographen Rafailo Dimitrijević aus dem Jahre 1750 (Dimension 59,5×106,5) (s. 62)
62. Ikone Christi als Fürsprecher der Sünder, XVIII/XIX Jh. Nach dem identischen Kupferstich von Zaharije Orfelin gemalt (Dim. 18×23,5)
63. Teil der Ikonenwand mit Apostelgestalten. Werk des Malers Rafajlović, XVIII. Jahrhundert
64. Gemaltes Kreuz von der Ikonenwand in der Kleinen Kirche. Rafajlović's Werk, XVIII. Jahrnundert
65. Bildnis des Zaren Peter dem Grossen, XVIII. Jh. (Dim. 105×570) (s. 63)
66. Altartür für das Kloster Tvrdoš aus dem Jahre 1703. (s. 61)
67. Omophor des Bischofs von Prizren Nikodim. Stickerei der Irina Stefano aus dem Jahre 1672.
68. Epitaphios — Aer, gestickt in Beograd 1695 von „Gottes Dienerin Despa"
69. Decke der Kelch Russische Stickerei. XVIII. Jahrhundert
70. Decke der Kelch Russische Stickerei. XVIII. Jahrhundert
71. Priestergewand der Familie Justiniani von der Insel Chios, gearbeitet 1400
72. Kristallkreuz des hl. Sava, XIII. Jahrhundert
73. Kreuz des Hieromonachus Georgije von Savina, geschmiedet 1706.
74. Kreuz. XVIII. Jahrhundert

75. Kreuz des Meisters Vujadin aus Trebinje, XVII. Jahrhundert
76. Thronkreuz. Schmiedete Meister Ivan, im Jahre 1656.
77. Reliquienschrein aus dem Kloster Tvrdoš, jetzt in Savina, 1615.
78. Weihrauchfässchen, Erste Hälfte des XVII. Jahrhunderts
79. Rhipis, verfertigt in Čajniče, im Jahre 1637.
80. Rhipis, verfertigt in Čajniče, im Jahre 1637.
81. Becher mit Stempel von Dubrovnik, XVII. Jahrhundert
82. Kelch des Hieromonachus Janijćije, verfertigt im Jahre 1650.
83. Messgefäss, Arbeit des Neško Prolimleković, XVII. Jahrhundert (s. 14)
84. Diptychon des Hieromonachus Arsenije Kaluđerović, XVII. Jahrhundert
85. Diptychon des Hieromonachus Arsenije Kaluđerović, Buchsbaumholz, XVII. Jahrhundert
86. Evangelienbuch. Beschlag aus dem XVII. Jahrhundert
87. Beschlag des Evangelienbuchs von Mihail Trebinjac aus 1657.
88. Evangelienbuch. Beschlag aus dem XVII. Jahrhundert
89. Beschlag eines Evangelienbuchs des Klosters Savina, XVII. Jahrhundert
90. Evangelienbuch. Beschlag aus dem XVII. Jahrhundert
91. Oktoechos, Manuskript des Marko Pivac und Marko Trebinjac, aus dem Jahre 1509 (Nr.5)
92. Ritual des Metropoliten Savatije Ljubibratić, XVI—XVII. Jahrh. (Nr. 9)
93. Missal des Erzbischofs, XVII. Jahrhundert, um 1675 (Nr. 7)
94. Synodikon des Klosters Savina aus dem Jahre 1762 (Nr. 37) (s. 21. 24)
95. Synodikon des Klosters Savina aus dem Jahre 1762 (Nr. 37) (s. 21, 24)
96. Chrysobulle des Kaisers Uroš, XVI. Jahrhundert
97. Urkunde des Despoten Stefan Lazarević, XV. Jahrhundert
98. Urkunde des walachischen Woïwoden Konstantin Basaraba, XVII. Jh.
99. Urkunde des walachischen Woïwoden Matija Basaraba, XVII. Jh.
100. Zirkular des Klosters Savina, betrifft Erneuerung, geschreiben 1695.
101. „Ducal" — Urkunde des Dogen Alois Mocenigo, erteilt den Mönchen von Savina am 25. Juli 1776 wegen Erneuerung und Erweiterung der Kirche (s. 23)
102. Zirkular des Paulusklosters auf dem Hl. Berg, worin die Klosterbruderschaft um Almosen bittet, wegen Schuldenzahlung (s. 61)
103. Archimandriten — Urkunde des Metropoliten Sava, ausgefertigt am 25. August 1775 dem Hieromonachus Danilo
104. „Gramata" (Urkunde) des Metropooliten von Montenegro Sava, aus dem Jahre 1770, erteilt dem Hieromonachus Nikanor Bogetić
105. „Gramata" des Metropoliten von Montenegro Petar Petrović, aus dem Jahre 1799, erteilt dem Mönch Josif Tropović
106. Brief des Metropoliten Sava Petrović an Archimandrit Danilo, vom 15. März 1777, worin der Bau der Grossen Kirche bewilligt wird (s. 20)
107. Brief des Metropoliten Sava an Igumen Arsenije, aus dem Jahre 1749 (s. 19)
108. Grabdenkmal des Bischofs Gerasim Petranović
109. Petschaft von der Urkunde des Despoten Stefan Lazarević aus dem Jahre 1402.

ИНДЕКС

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Р

С

св. Сергије и Вакх, црква у Подима, 18, 59

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

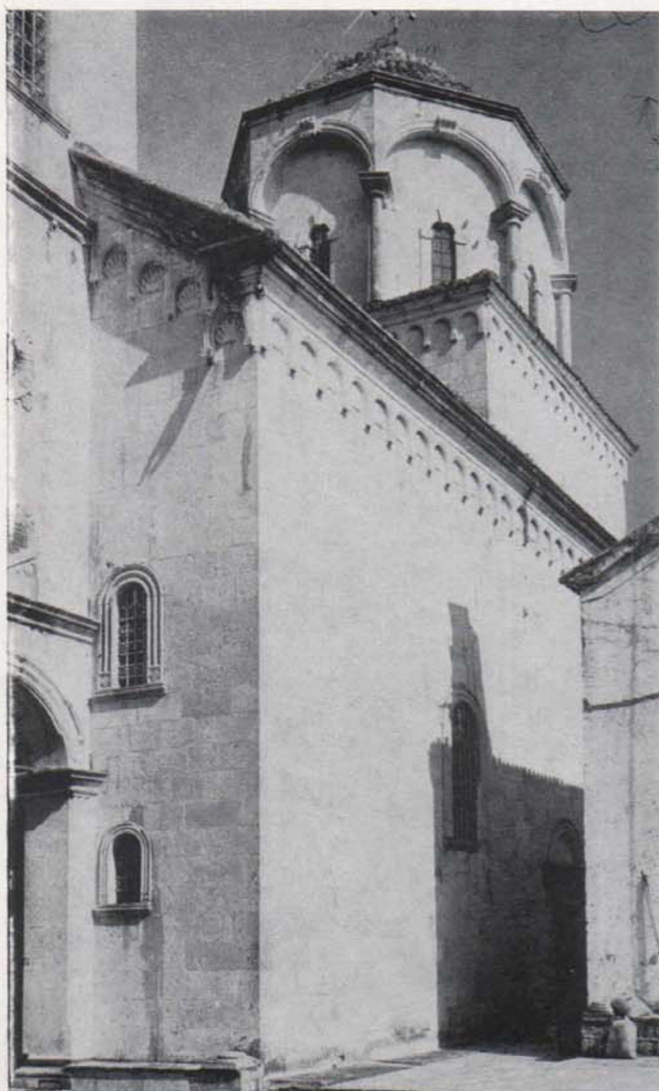
Џ

Ш

ФОТОГРАФИЈЕ

18. МАНАСТИР САВИНА,
СЕВЕРНА СТРАНА

19. МАНАСТИР САВИНА, ЈУЖНА СТРАНА

20. ОЛТАРСКА АПСИДА

21. МАНАСТИР САВИНА, ОПШТИ ИЗГЛЕД

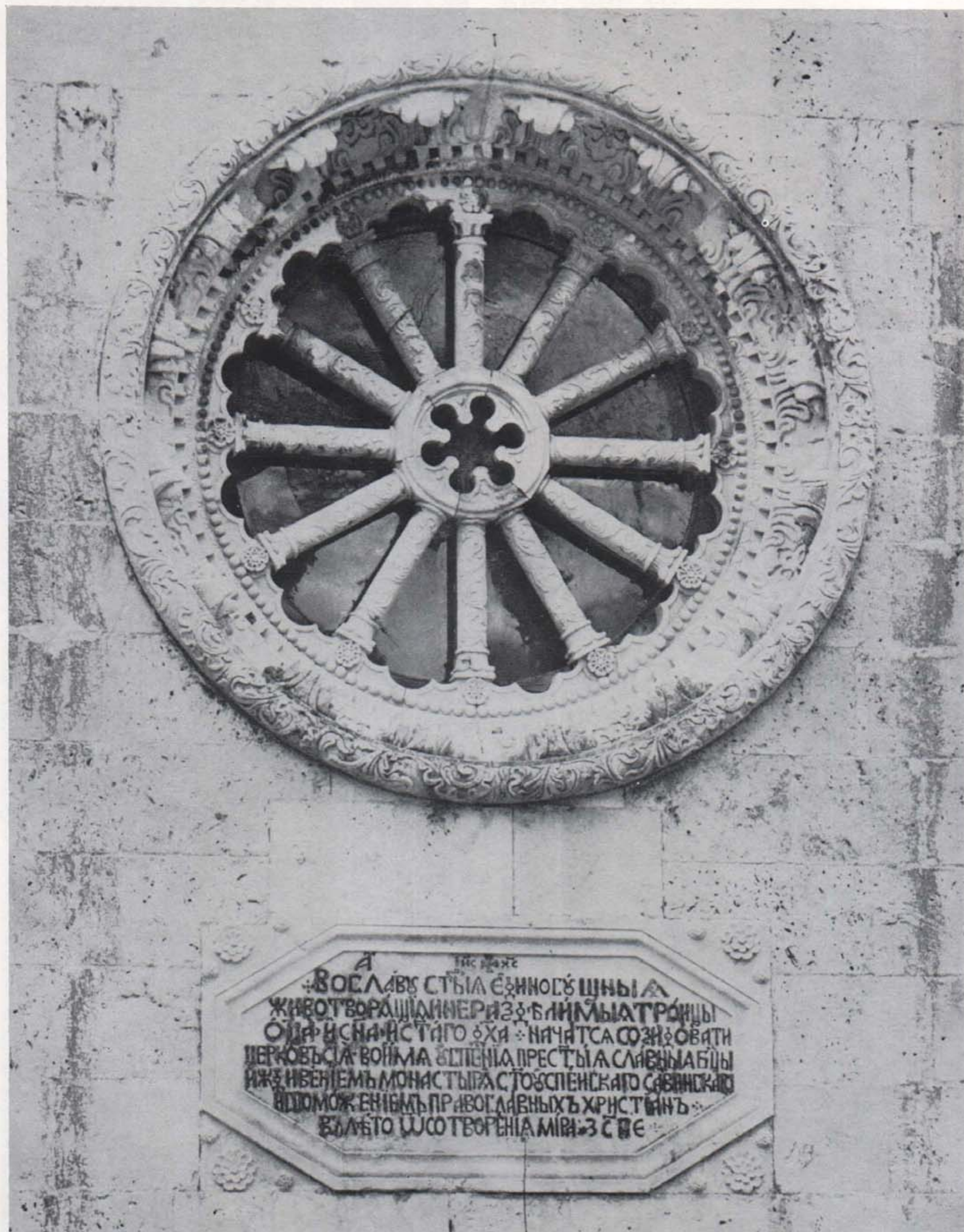

22. ЗАПАДНА СТРАНА, КРОВНИ ВЕНАЦ

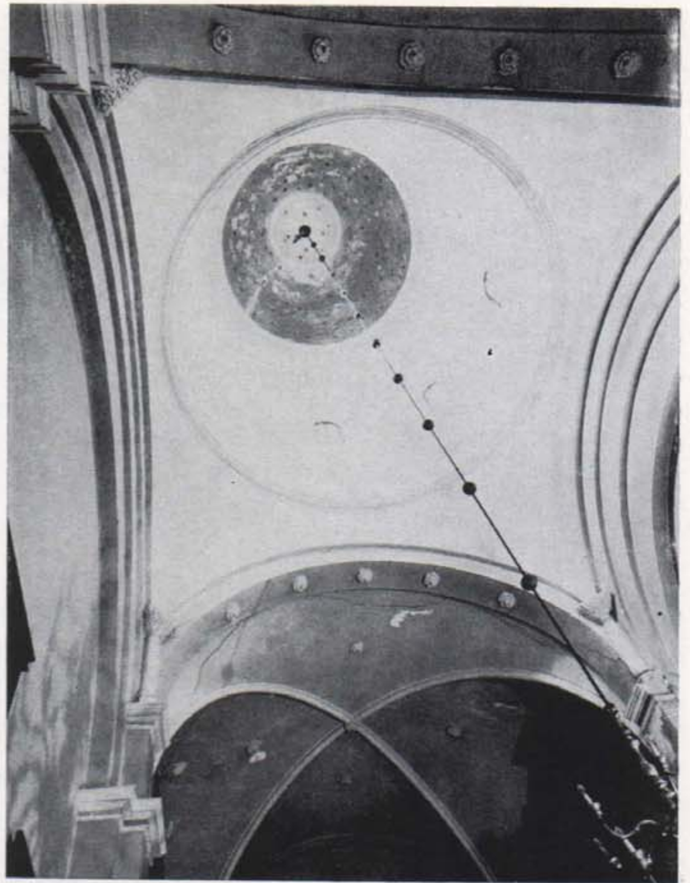
23. КУБЕ

24. УНУТРАШЊОСТ ЦРКВЕ, ХОР

25. ЗАПАДНА СТРАНА, РОЗЕТА СА НАТПИСОМ О ЗИДАЊУ ЦРКВЕ

26. УНУТРАШЊОСТ ЦРКВЕ. ПОТКУПОЛНИ ПРОСТОР

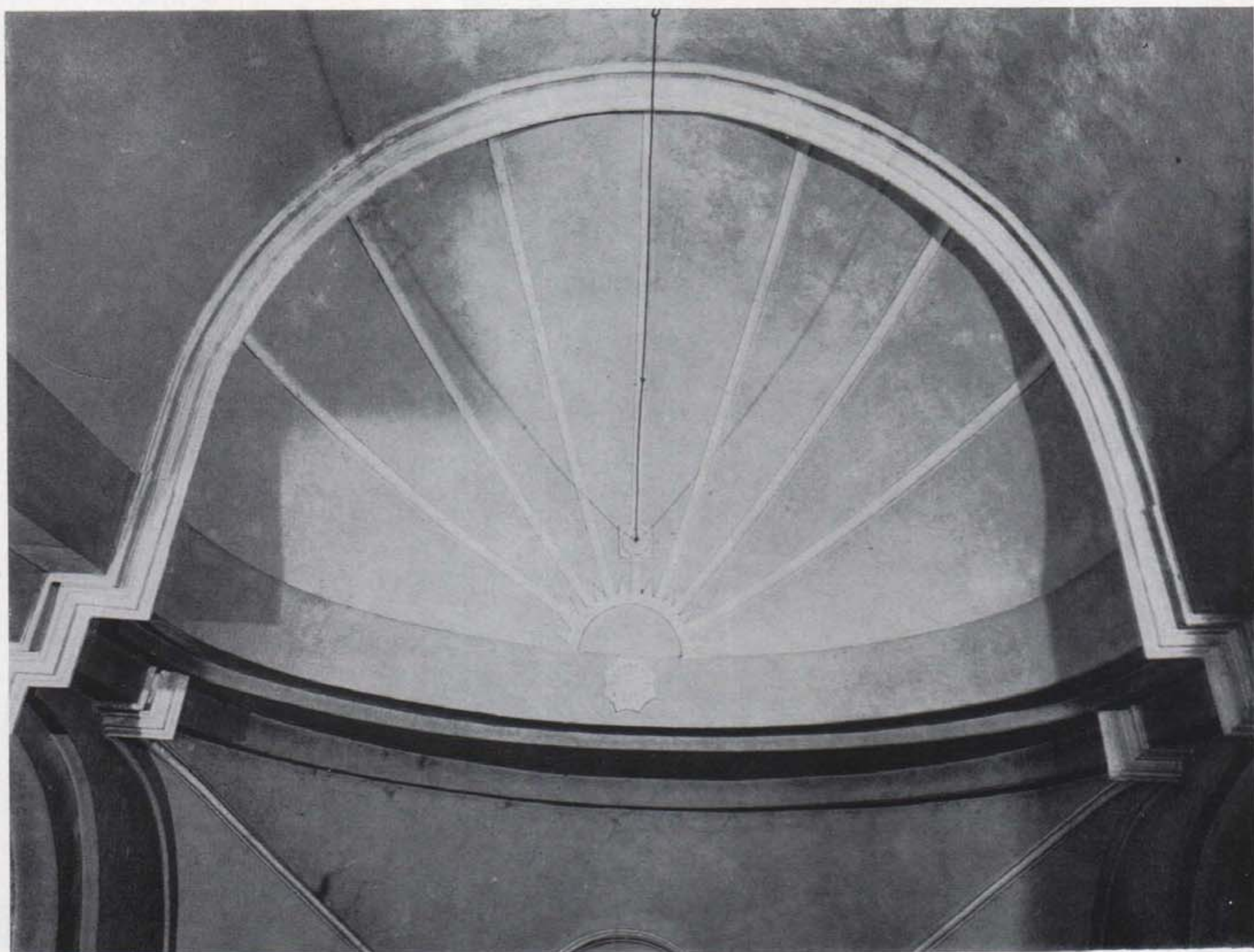

27. ОЛТАРСКИ ПРОСТОР СА ПРОСКОМИДИЈОМ

28. ОЛТАРСКИ ПРОСТОР СА ЂАКОНИКОНОМ

29. ОЛТАРСКИ ПРОСТОР, ПОЛУКАЛОТА АПСИДЕ

30. ИКОНОСТАС

31. ИКОНОСТАС СА ПРАЗНИЦИМА И АПОСТОЛИМА

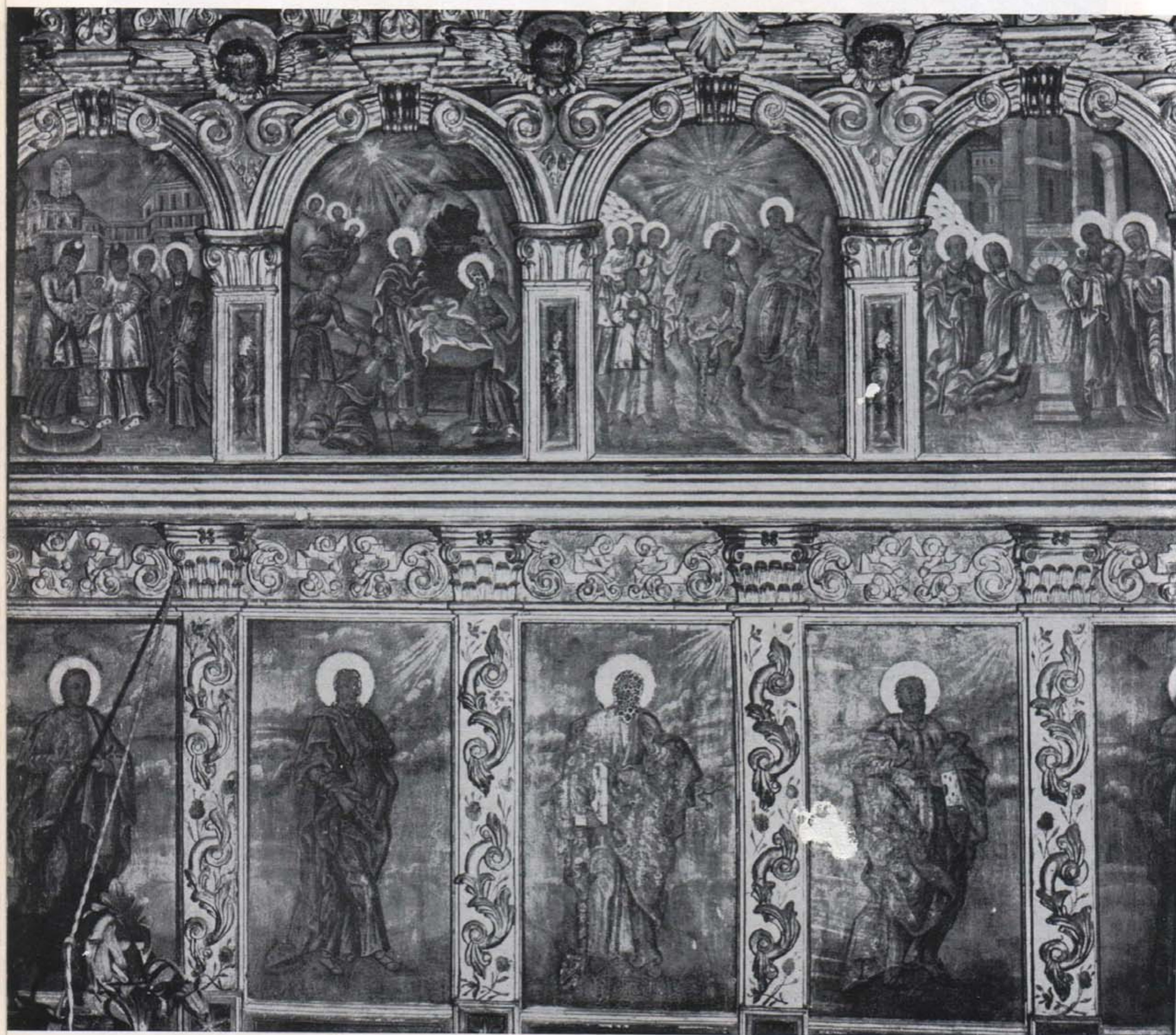

32. ИКОНОСТАС СА ПРАЗНИЦИМА И АПОСТОЛИМА

33. ИКОНОСТАС СА ПРАЗНИЦИМА И АПОСТОЛИМА

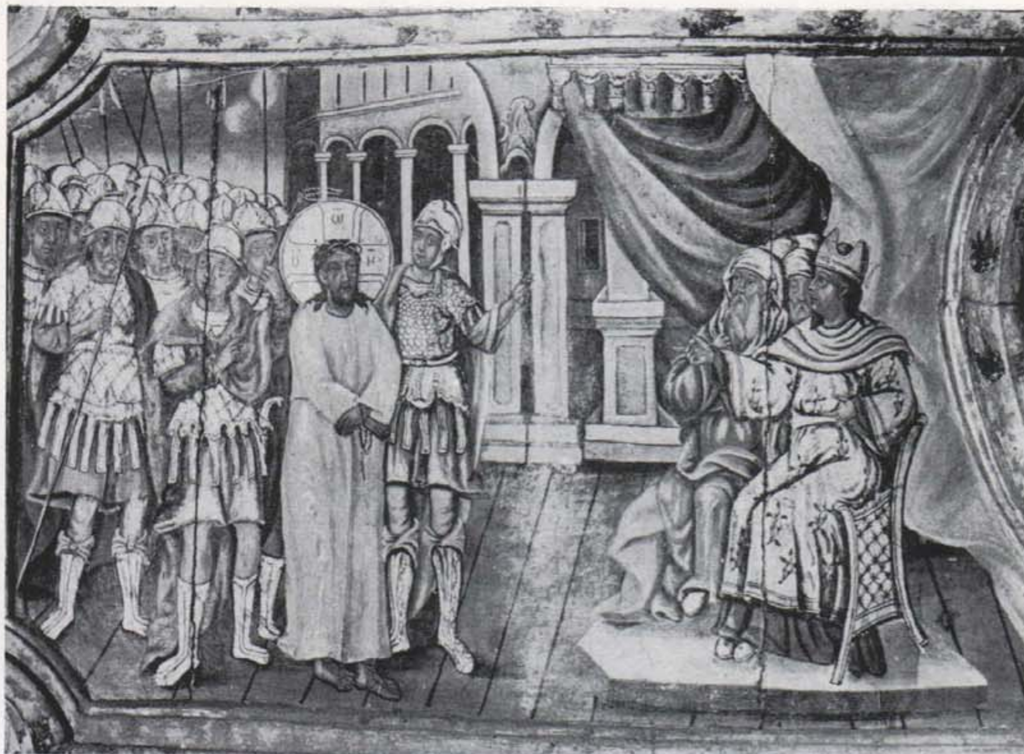
34. ИКОНОСТАС СА ПРАЗНИЦИМА И АПОСТОЛИМА

35. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ЈУДИНОГ ПОЉУПЦА

36. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ТАЈНЕ ВЕЧЕРЕ

37. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ХРИСТОС ПРЕД КАЈАФОМ

38. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ХРИСТОС У СЛАВИ

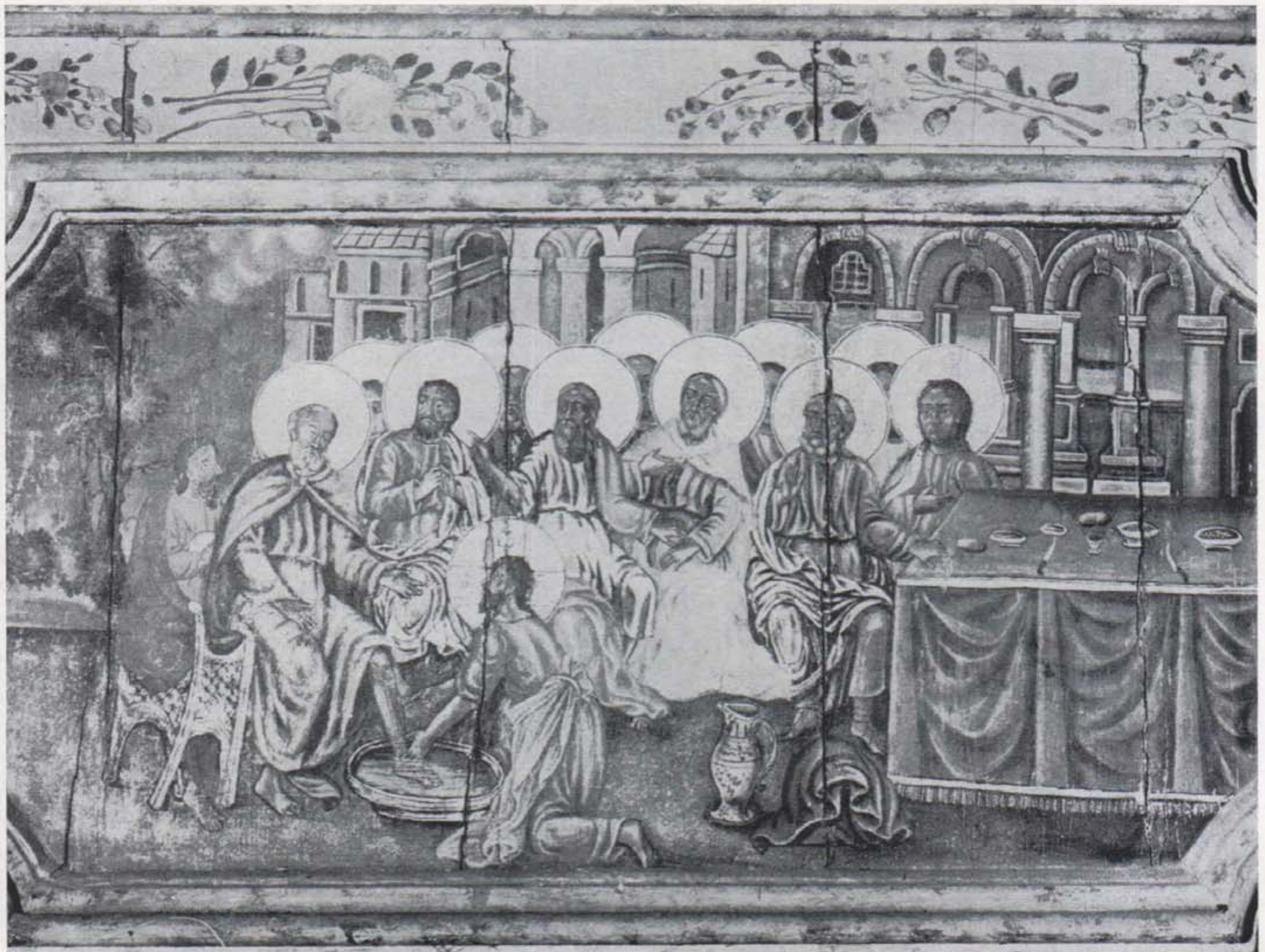
39. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ХРИСТОС ПРЕД ПИЛАТОМ

40. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ НОШЕЊА КРСТА

42. СЛИКАНА ЧИТУЉА КАПЕТАНА
СИМА МИЛУТИНОВИЋА-ТОМАШЕВИЋА,
РАД ЗОГРАФА ДИМИТРИЈЕВИЋА-РАФАЈЛОВИЋА,
XVIII, ВЕК (ДИМ. 34×45,4)

41. ХОРСКА БАЛУСТРА СА СЦЕНОМ ПРАЊА НОГУ

43. ИКОНА УСПЕЊА БОГОРОДИЦЕ, ДАР ГРИГОРИЈА СИМЕОНОВА ЛАКЕТИЧА ОТ СТРАТИНОВИЧА ИЗ 1788. ГОДИНЕ (ДИМ. 85,8 × 135,5)

44. ИКОНА БОГОРОДИЦЕ, ДАР АНДРЕЈА И ЈОВАНА НИКОЛАЈЕВИЧА ОТ СТРАТИНОВИЧА ИЗ 1788. ГОД. (ДИМ. 85,8 × 135,5)

45. ИКОНА ХРИСТА, ДАР АНДРЕЈЕ И ЈОВАНА ОТ СТРАТИНОВИЧА ИЗ 1788. ГОД. (ДИМ. 85,8 × 135,5)

46. ИКОНА СВ. ЈОВАНА, ДАР АНТОНИЈА ЈОВАНОВА ОТ СТРАТИНОВИЧА ИЗ 1788. ГОД. (ДИМ. 85,8 × 135,5)

47. РУСКА ИКОНА СВ. САВЕ, ПОКЛОН МАТЕЈА ПАВЛОВА ВЛАДИСЛАВИЧА, СЛИКАНА У МОСКВИ 1739. ГОД. (ДИМ. 47,4×61,5)

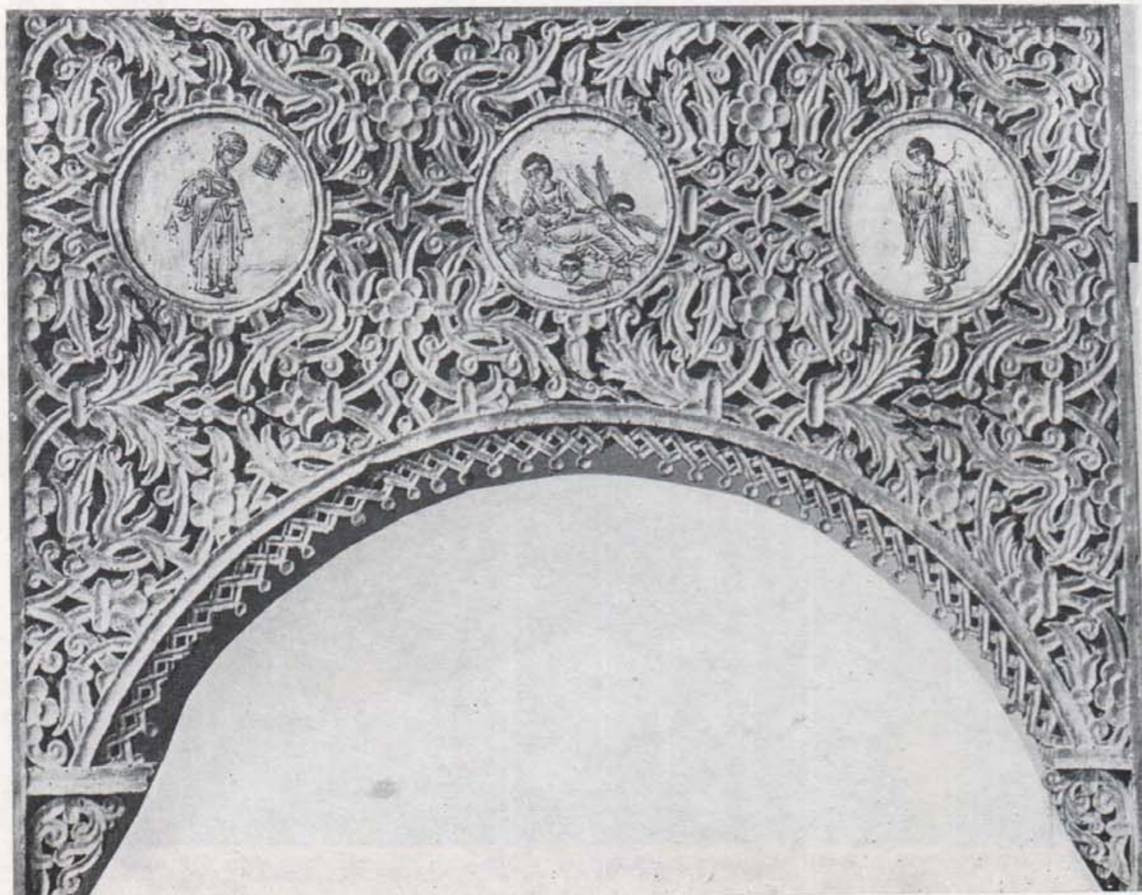

48. ИКОНА СВ. НИКОЛЕ, ДАР ЈЕРОМОНАХА АТАНАСИЈА ХИЛАНДАРЦА ИЗ 1735. ГОД.

49. БОГОРОДИЦА СА ХРИСТОМ, ИТАЛО-КРИТСКИ РАД, XVI ВЕК, (ДИМ. 56×66)

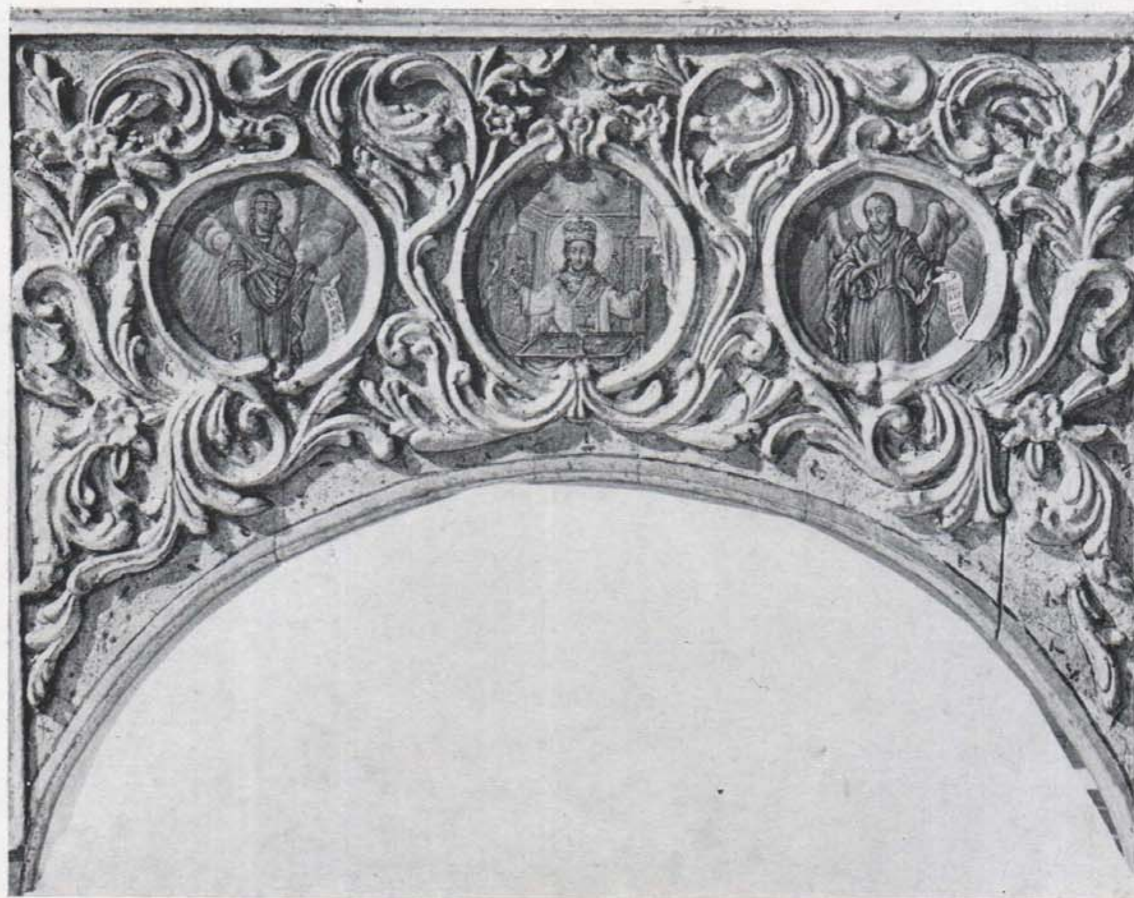
50. ПЛОЧА СА ПРЕДСТАВОМ НЕДРЕМАНОГ ОКА, БОГОРОДИЦОМ И АНЂЕЛОМ, РАД ЗОГРАФА РАФАЈЛОВИЋА, XVIII ВЕК, (ДИМ. 72,7×60,4)

51. ИКОНА СА ЛИКОВИМА СВ. МИНОДОРЕ, МИТРОДОРЕ И МИТФОДОРЕ. ИТАЛО-КРИТСКИ РАД, XVIII ВЕК, (ДИМ. 24×19,5)

52. ПЛОЧА СА ПРЕДСТАВОМ ДЕИЗИСА. РАД АЛЕКСИЈА ЛАЗОВИЋА, XVIII/XIX ВЕК, (ДИМ. 83,6×64,7)

53. ПРЕСТОНА ИКОНА ХРИСТА СА ИКОНОСТАСА МАЛЕ ЦРКВЕ ИЗ 1703. ГРЧКИ РАД. (ДИМ. 122,5 × 80)

54. ГРЧКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ И ХИМНОГРАФИМА, СЛИКАНА 1703, (ДИМ. 72×102,3)

55. ГРЧКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ И КТИТОРОМ СТЕФАНОМ ТОМИЂЕМ, XVIII ВЕК, (ДИМ. 47,4 × 61,5)

56. ОБРАЗ НЕРУКОТВОРЕНИ. РУСКА ИКОНА XVIII ВЕК, (ДИМ. 39,5 × 50)

57. ГРЧКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ XVIII ВЕК, (ДИМ. 56,5 × 123,8)

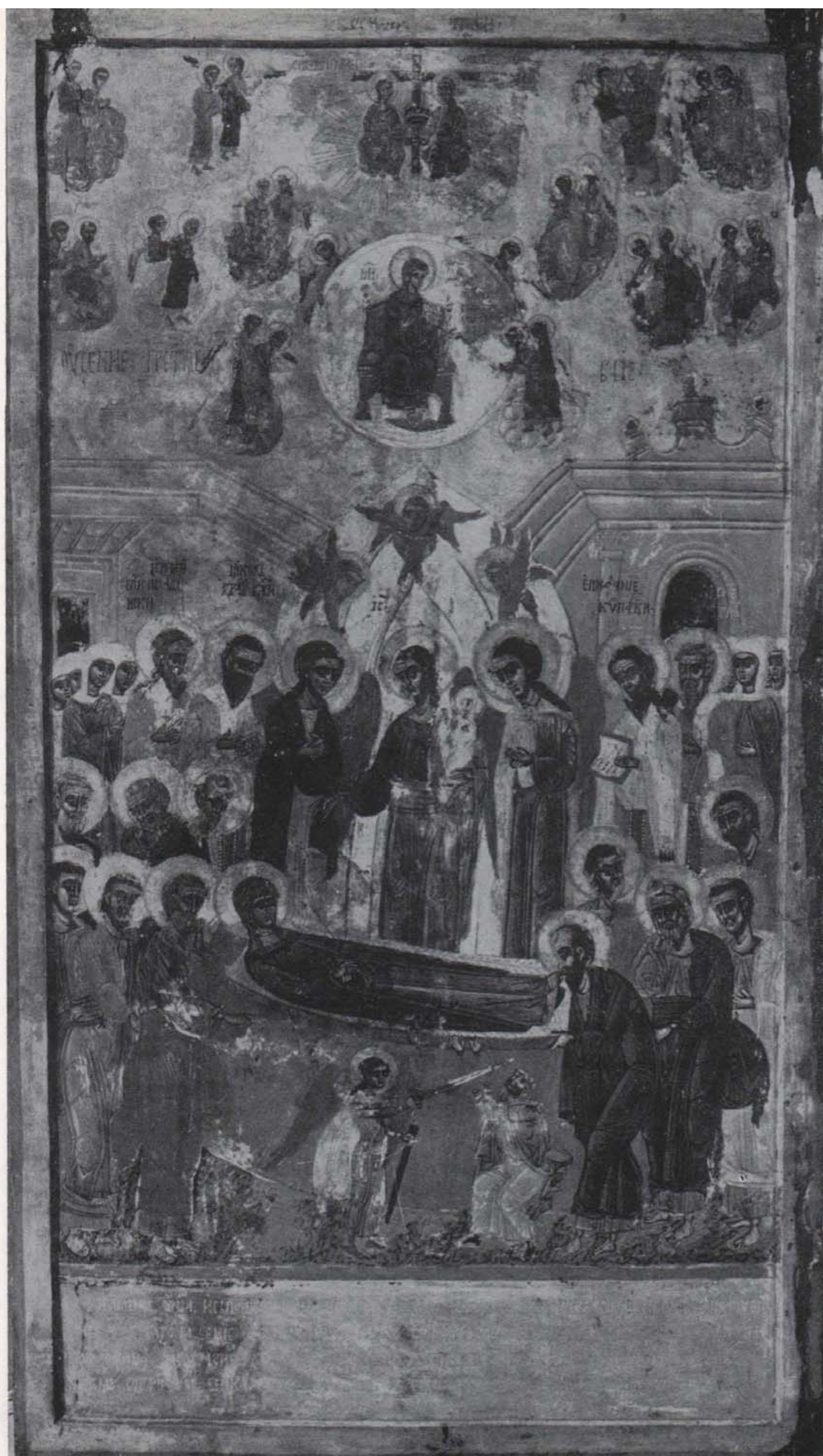
58. ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ. РУСКИ РАД XVIII ВЕК, (ДИМ. 87,2 × 136),

59. ВОГОРОДИЦА СА СЦЕНАМА ИЗ АКАТИСТА. ГРЧКА ИКОНА, XVIII ВЕК (ДИМ. 68,7 × 70),

60. ПОРТАТИВНИ ТРИПТИХ СА СЦЕНОМ ДЕИЗИСА. РУСКИ РАД, XVIII ВЕК, (ДИМ. 12 × 13,7)

61. ИКОНА УСПЕЊА БОГОРОДИЦЕ, ДАР ЗОГРАФА РАФАИЛА ДИМИТРИЈЕВИЧА ИЗ 1750. ГОДИНЕ, (ДИМ. 59,5 × 106,5)

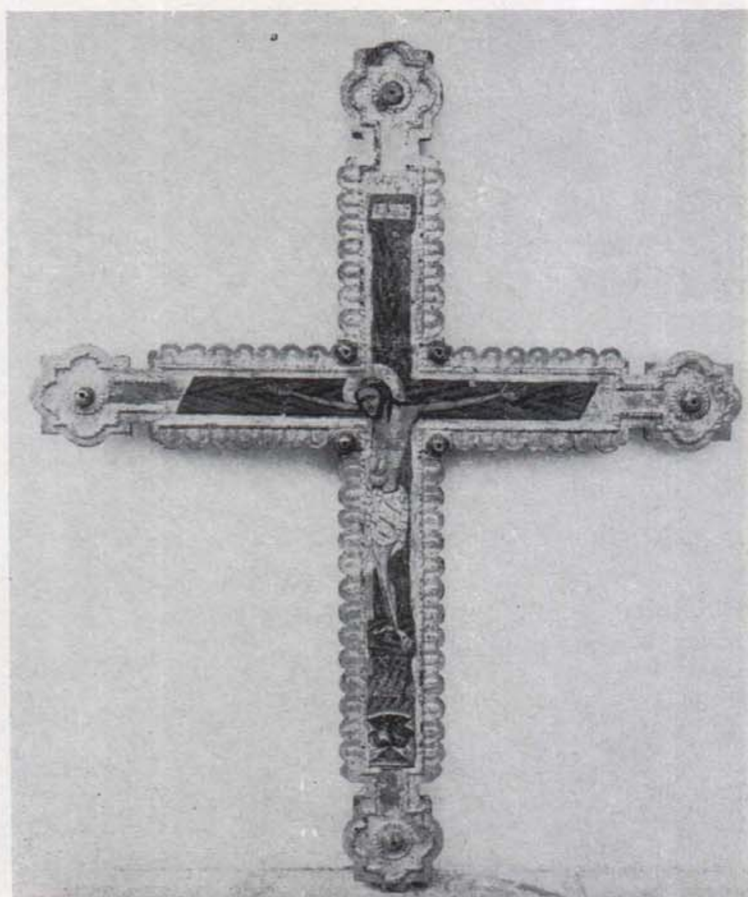
62. ИКОНА ХРИСТА ЗАСТУПНИКА ГРЕШНИКА, XVIII/XIX ВЕК. РАЂЕНА ПРЕМА ИСТОВЕТНОМ БАКРОРЕЗУ ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИНА, (ДИМ. 18×23,5)

63. ДЕО ИКОНОСТАСА СА ЛИКОВИМА АПОСТОЛА. РАД СЛИКАРА РАФАЈЛОВИЋА, XVIII ВЕК

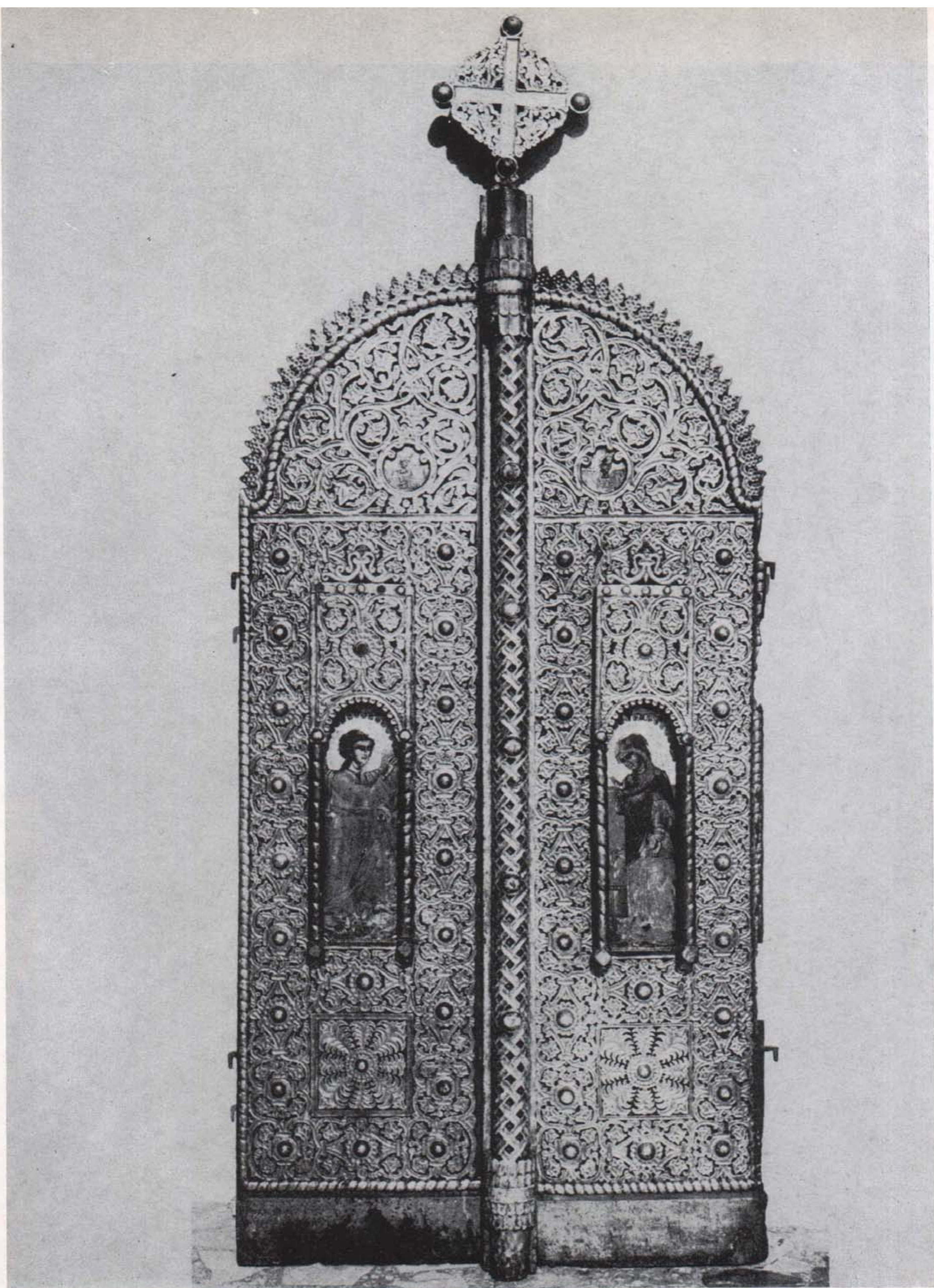
64. СЛИКАНИ КРСТ СА ИКОНОСТАСА У МАЛОЈ ЦРКВИ СЛИКАРА РАФАЈЛОВИЋА. XVIII ВЕК

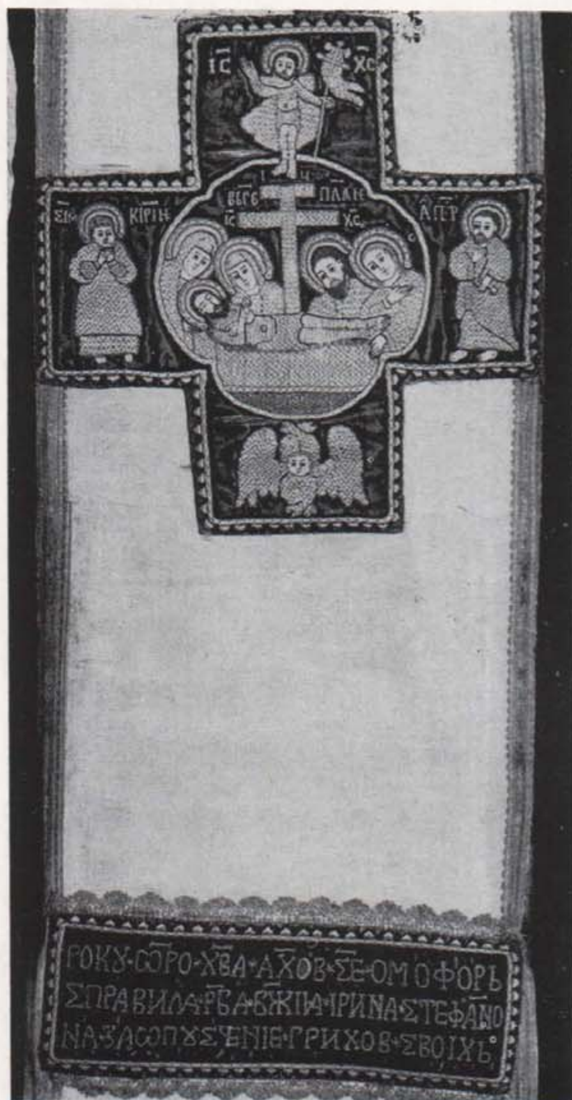

65. ПОРТРЕТ ЦАРА ПЕТРА ВЕЛИКОГ, XVIII ВЕК, (ДИМ. 105×70)

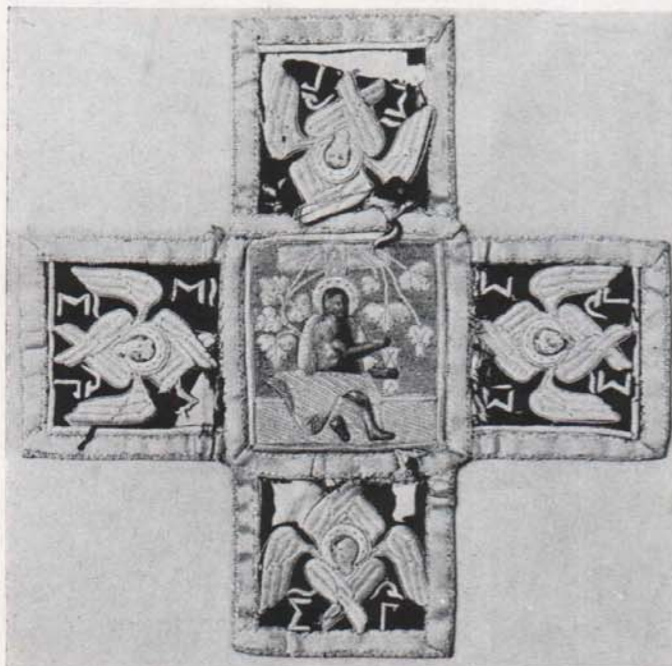
66. ДВЕРИ ЗА МАНАСТИР ТВРДОШ ИЗ 1703. ГОДИНЕ

67. ОМОФОР ПРИЗРЕНСКОГ ВЛАДИКЕ НИКОДИМА. ВЕЗ ИРИНЕ СТЕФАНОВНЕ ИЗ 1672. ГОДИНЕ.

68. ПЛАШТАНИЦА — АЕР, ВЕЗАНА У БЕОГРАДУ 1695. ОД „РАБЕ БОЖЈЕ ДЕСПЕ".

69. ПОКРОВАЦ. РУСКИ ВЕЗ, XVIII ВЕК

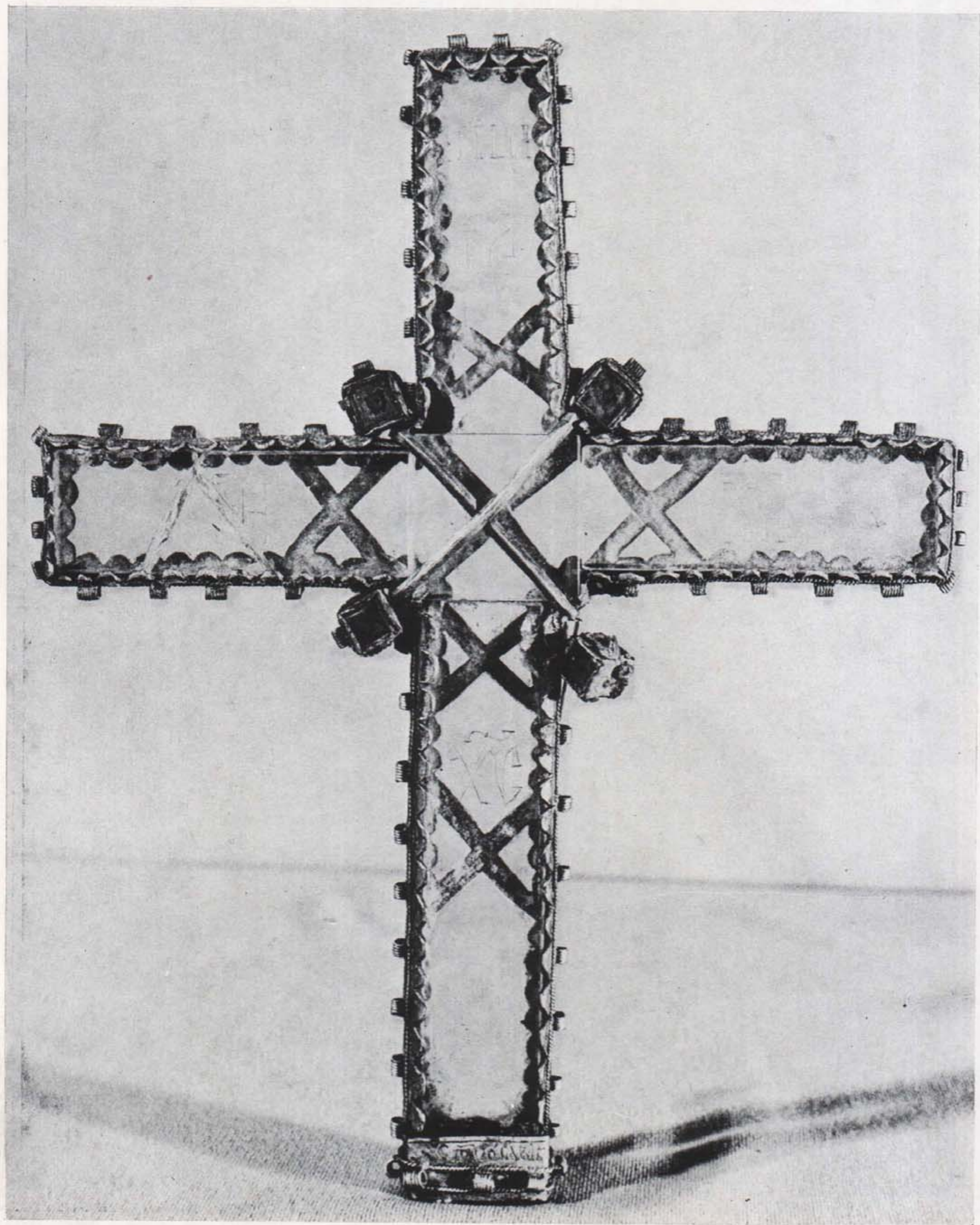

70. ПОКРОВАЦ. РУСКИ ВЕЗ, XVIII ВЕК

71. ЕПИТРАХИЉ ПОРОДИЦЕ ЈУСТИНИЈАНИ СА ОСТРВА ХИОСА, РАЂЕН 1400. ГОД.

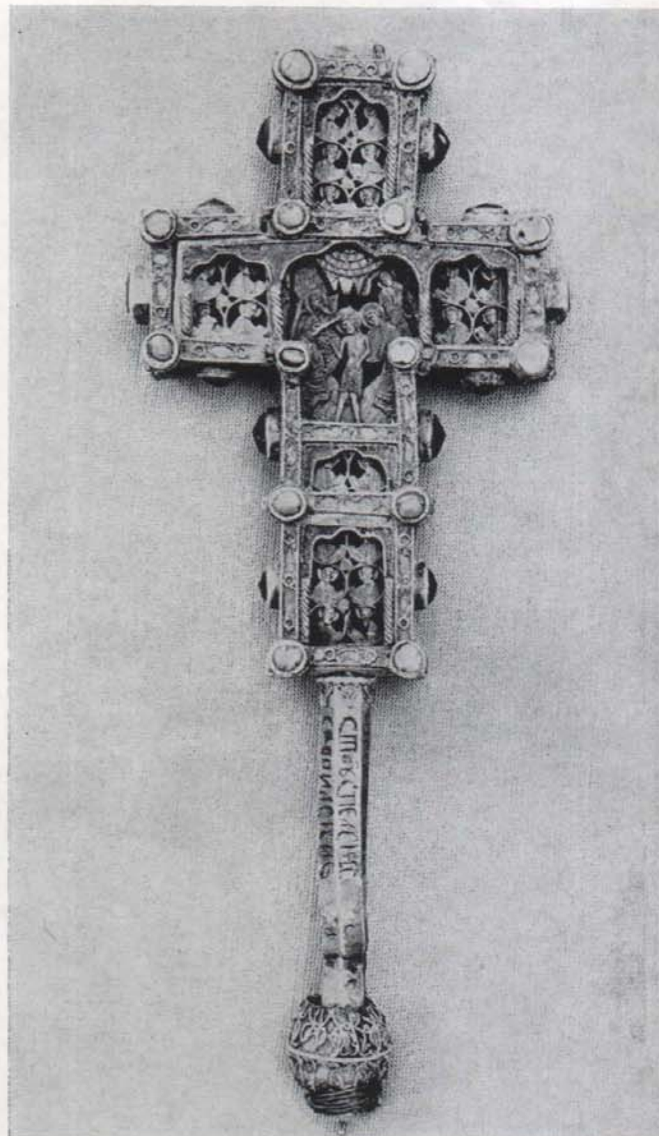
72. КРИСТАЛНИ КРСТ СВ. САВЕ, XIII ВЕК

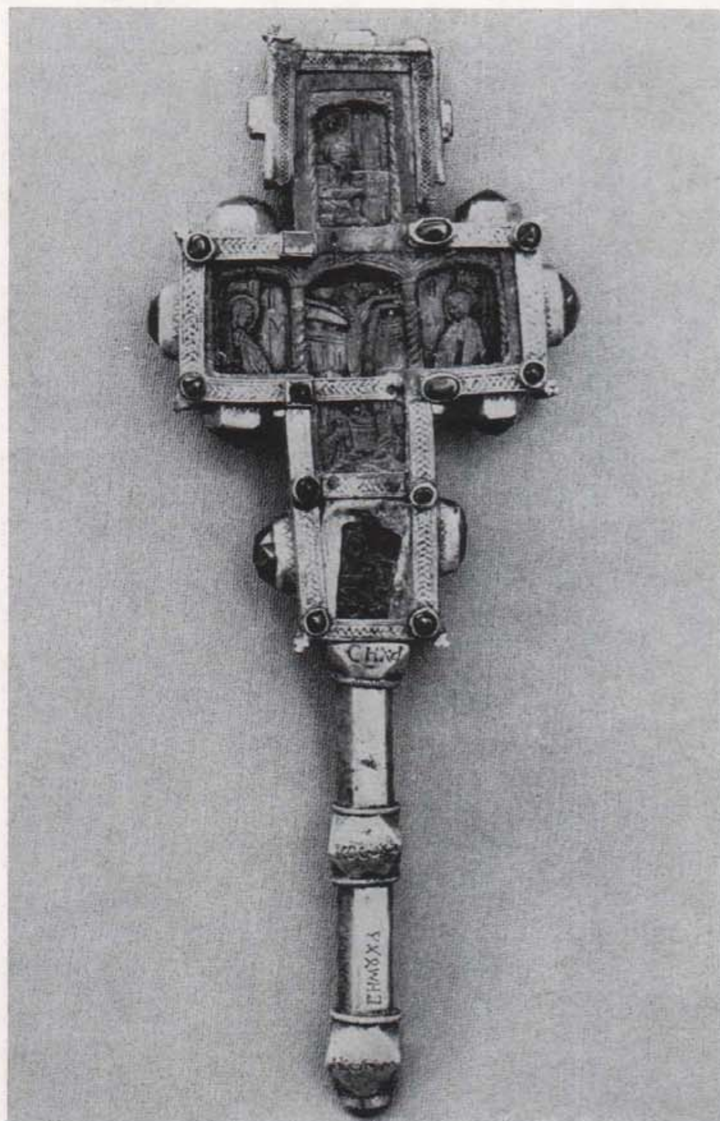
73. РУЧНИ КРСТ ЈЕРОМОНАХА ГЕОРГИЈА САВИНЦА, САКОВАН 1786. ГОД.

74. РУЧНИ КРСТ, XVIII ВЕК

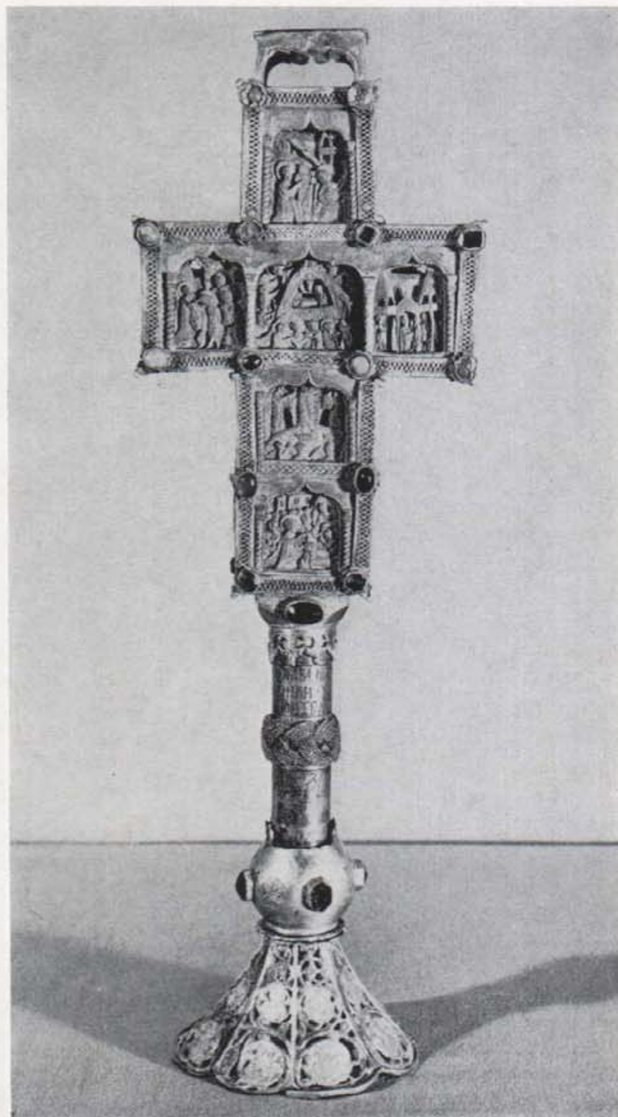

75. РУЧНИ КРСТ МАЈСТОРА ВУЈАДИНА ИЗ ТРЕБИЊА
XVII ВЕК

76. ПРЕСТОНИ КРСТ, ИСКОВАО ГА
МАЈСТОР ИВАН 1656. ГОД.

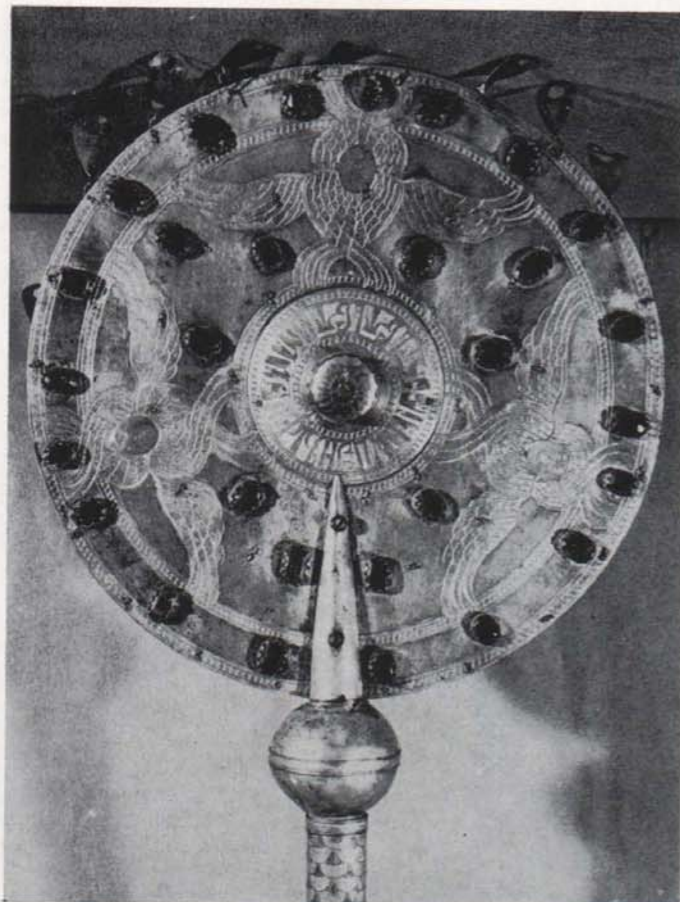

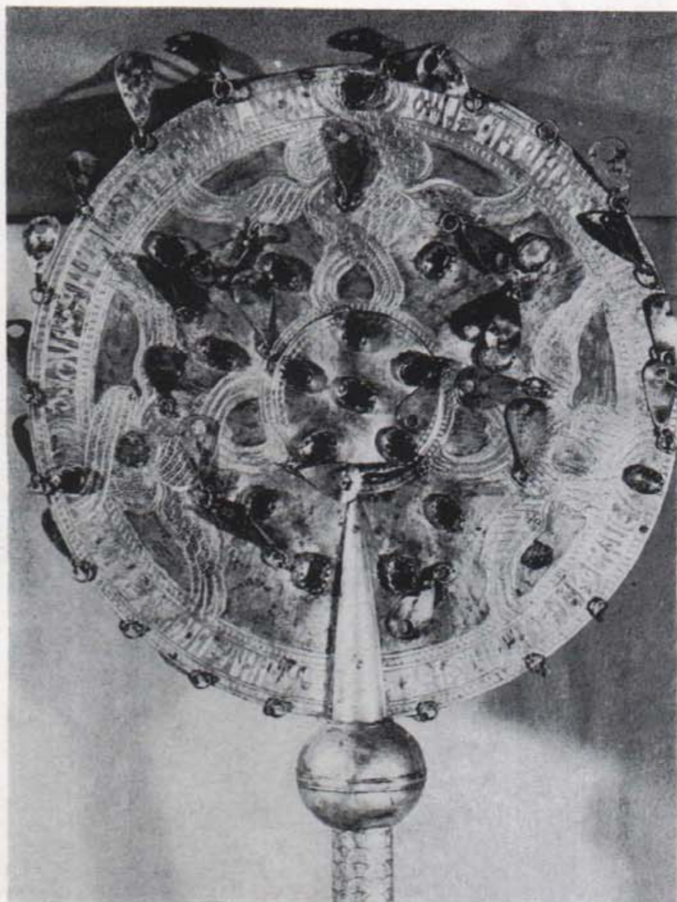
77. КИВОТ ИЗ ТВРДОША,
САДА У САВИНИ, 1615. ГОД.

78. РУЧНА КАДИОНИЦА.
ПРВА ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА.

79. РИПИДА, РАЂЕНА У ЧАЈНИЧУ
1637. ГОДИНЕ

80. РИПИДА, РАЂЕНА У ЧАЈНИЧУ
1637. ГОД.

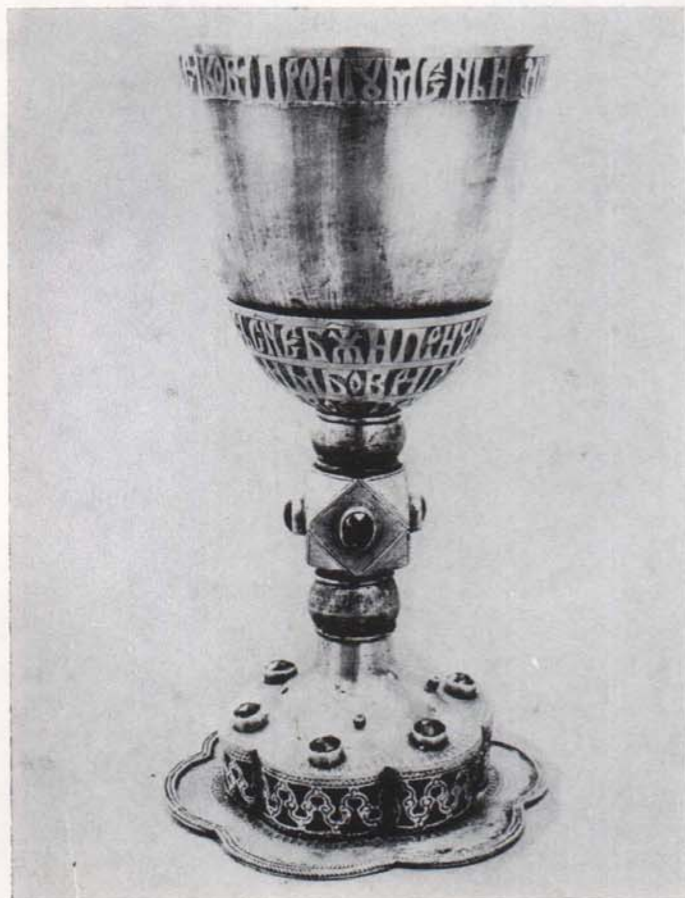

81. ЧАША СА ДУБРОВАЧКИМ ЖИГОМ, XVII ВЕК

82. ПУТИР ЈЕРОМОНАХА ЈАНИЋИЈА, САКОВАН 1650. ГОД.

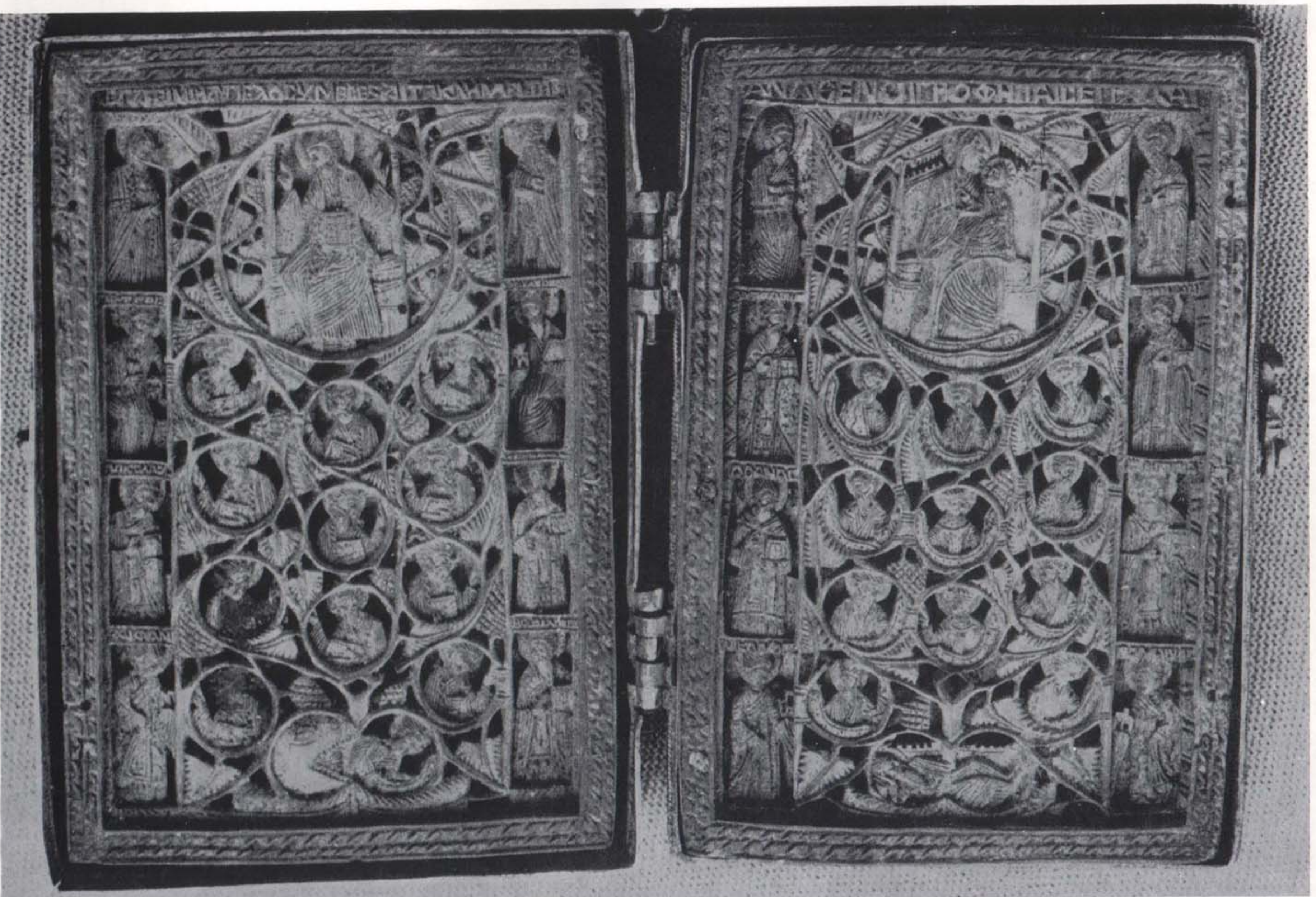
83. ПЕТОХЛЕБНИЦА, РАД НЕШКА ПРОЛИМЛЕКОВИЋА, XVII ВЕК

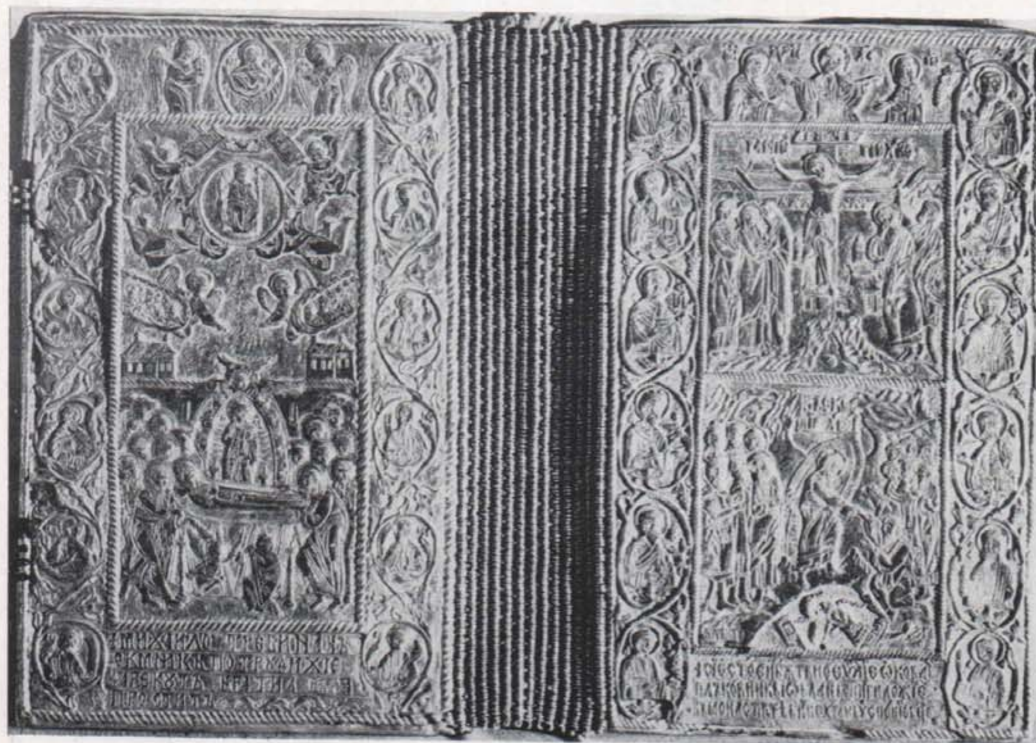
84. ДИПТИХ ЈЕРОМОНАХА АРСЕНИЈА КАЛУЂЕРОВИЋА, XVII ВЕК

85. ДИПТИХ ЈЕРОМОНАХА АРСЕНИЈА КАЛУЂЕРОВИЋА У ШИМШИРЕВОМ ДРВЕТУ, XVII ВЕК

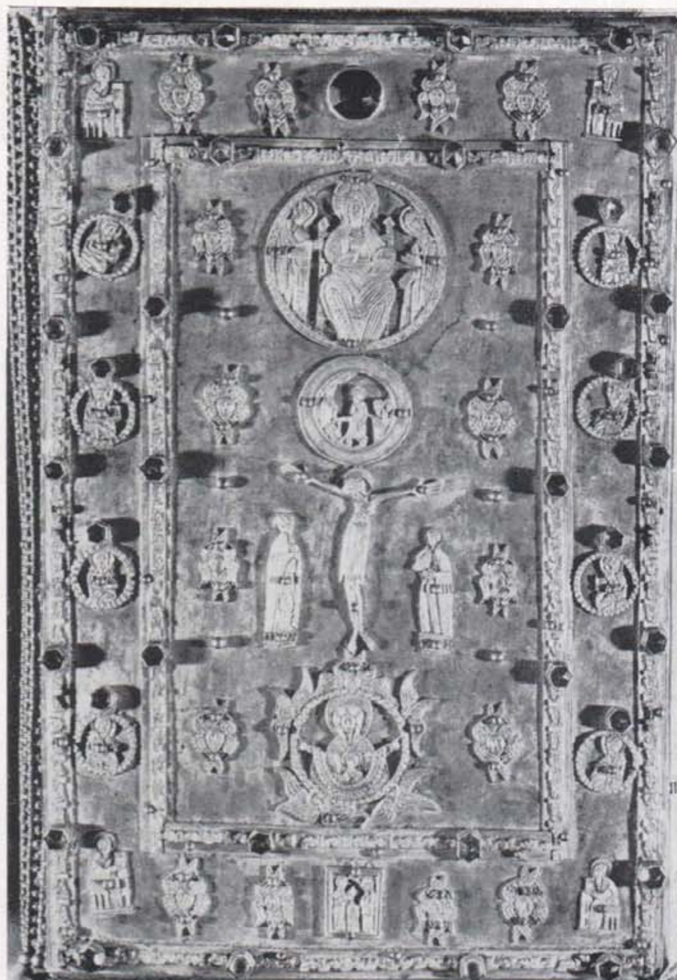
86. ЈЕВАНЂЕЉЕ. ОКОВ ИЗ XVII ВЕКА

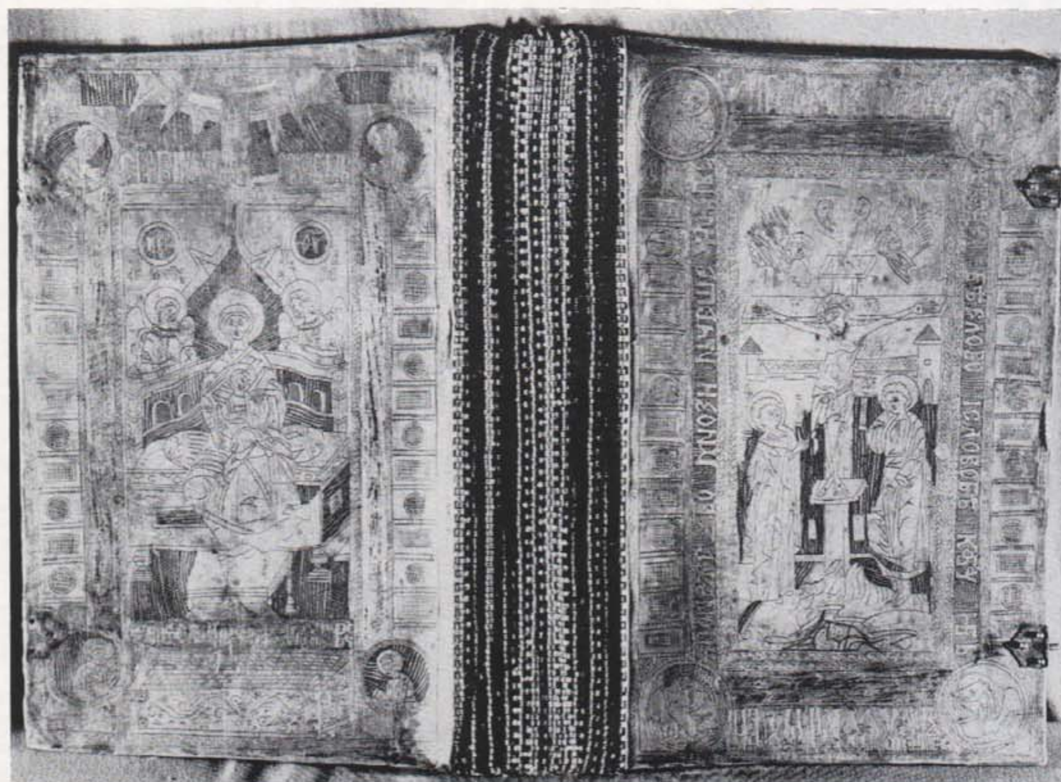
87. ОКОВ ЈЕВАНЂЕЉА МИХАИЛА ТРЕБИЊЦА ИЗ 1657. ГОД.

88. ЈЕВАНЂЕЉЕ. ОКОВ XVII ВЕКА.

89. ОКОВ ЈЕВАНЂЕЉА МАНАСТИРА САВИНЕ, XVII ВЕК

90. ЈЕВАНЂЕЉЕ.
ОКОВ XVII ВЕКА.

91. ОКТОИХ, РУКОПИС МАРКА ПИВЦА И МАРКА ТРЕБИЊЦА ИЗ 1509. Г. (БР. 5)

92. ТРЕБНИК МИТРОПОЛИТА САВАТИЈА ЉУБИБРАТИЋА, XVI/XVII ВЕК, (БР. 9)

нашего, Василїа великаго, архїепископа
Кесарїє каппадокїйскїє.
Проскомидїю ищи въ Іоанна Златоустаго
літургїи. И по реченїи ѿ ієрея ѿпустꙋ.
Приходить дїаконь на обычное мѣсто.

и

93. СЛУЖАБНИК АРХИЈЕРЕЈСКИ, ОКО 1675. (БР. 7)

а҃

О славꙋ с҃тыѧ, единосꙋщныѧ
животворѧщїѧ, и нераздѣлимыѧ
Трⷪ҇цы, О҃ца, и С҃на, и С҃тагѡ Д҃ха.
При бл҃гополꙋчномъ вошествїи на все
рѡссїйскїй пр҃толъ егѡ бл҃гочестивѣйшагѡ
Самодержавнѣйшагѡ, великагѡ Г҃дрѧ
ПЕТРА ѲЕОДОРѠВИЧА, ꙇмператора
и Самодержца всерѡссїйскагѡ. и при
бл҃гочестивѣйшей великой Г҃дрнѣ
ꙇмператрїцѣ Екатеринѣ Алеѯїевнѣ,
и при бл҃говѣрномъ Г҃дрѣ Цесаревичѣ,
и великомъ кн҃зѣ ПАВЛѢ ПЕТРОВИЧѢ
Кꙋпленъ сей СѴНОДИКЪ, в ц҃рствꙋющем
великомъ Санктпетербꙋргѣ, мною
ꙇеромонахомъ Сѵмеономъ Никшичевски,
ѿ с҃тоꙋспенскогѡ савинского м҃нтырѧ
сꙋщагѡ во венецїанской области, близ
черной горы, при городѣ херцегъ ново.
Длѧ написанїѧ именъ ц҃рскихъ,
и ꙇмператорскихъ, и великокнѧжскихъ

94. СИНОДИК МАНАСТИРА САВИНЕ ИЗ 1762. ГОДИНЕ (БР. 37)

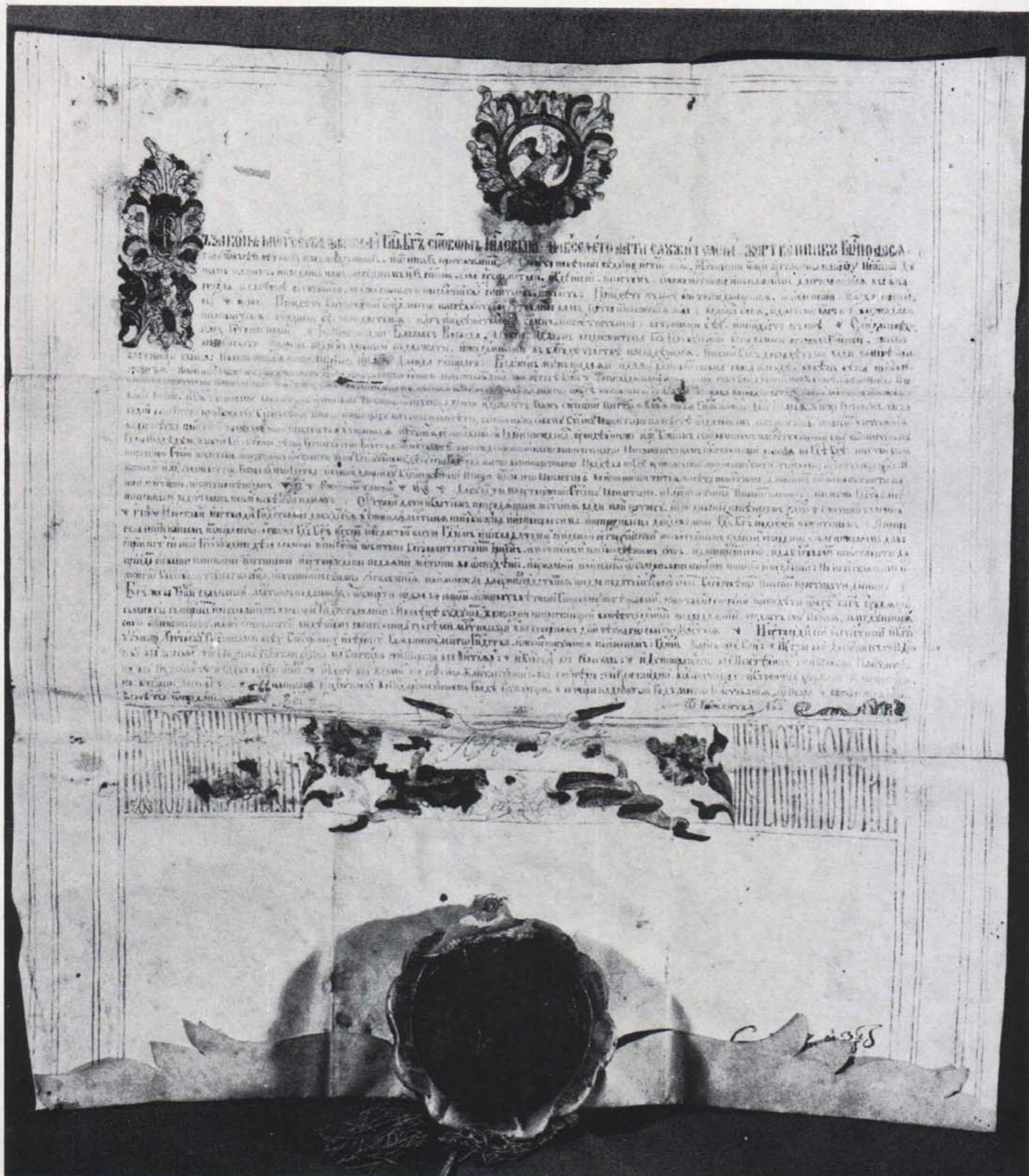
россійскагѡ ц҃рства, и прочихъ правосла-
вныхъ хр҇тіанъ, и доброхотныхъ м҃тынѣ
подателей, вѣчнагѡ ради, и незабытна-
гѡ поминанія въ сущомъ с҇тоуспенско
савинскомъ м҃настырѣ, при Архимандрі-
тѣ Нектаріи Любибратичѣ, тогда мнѣ
сущу въ послушаніи всѣхъ [illegible]
[illegible], братства
и с҇щенства, Восточнагѡ правосла-
вногѡ греческагѡ исповѣданія,
нуждныхъ ради дѣлъ. При коемъ
ѡ поминаю, и прошу хр҇та ради,
какъ братію нынѣшнагѡ времене,
такъ и в будущія роды, что бы
изволили по оуставу ап҇лскому, и
по преданію о҇ческому, по своей
же должности неѿложно, и не-
ѿмѣнно поминаніе творити, при
вечернях, при оутренях, а наипаче
при бж҇твенныхъ літургіяхъ. Яко
да и ваша имена напишутся въ
книгахъ животныхъ, и незабвенна

95. СИНОДИК МАНАСТИРА САВИНЕ ИЗ 1762. ГОДИНЕ (БР. 37)

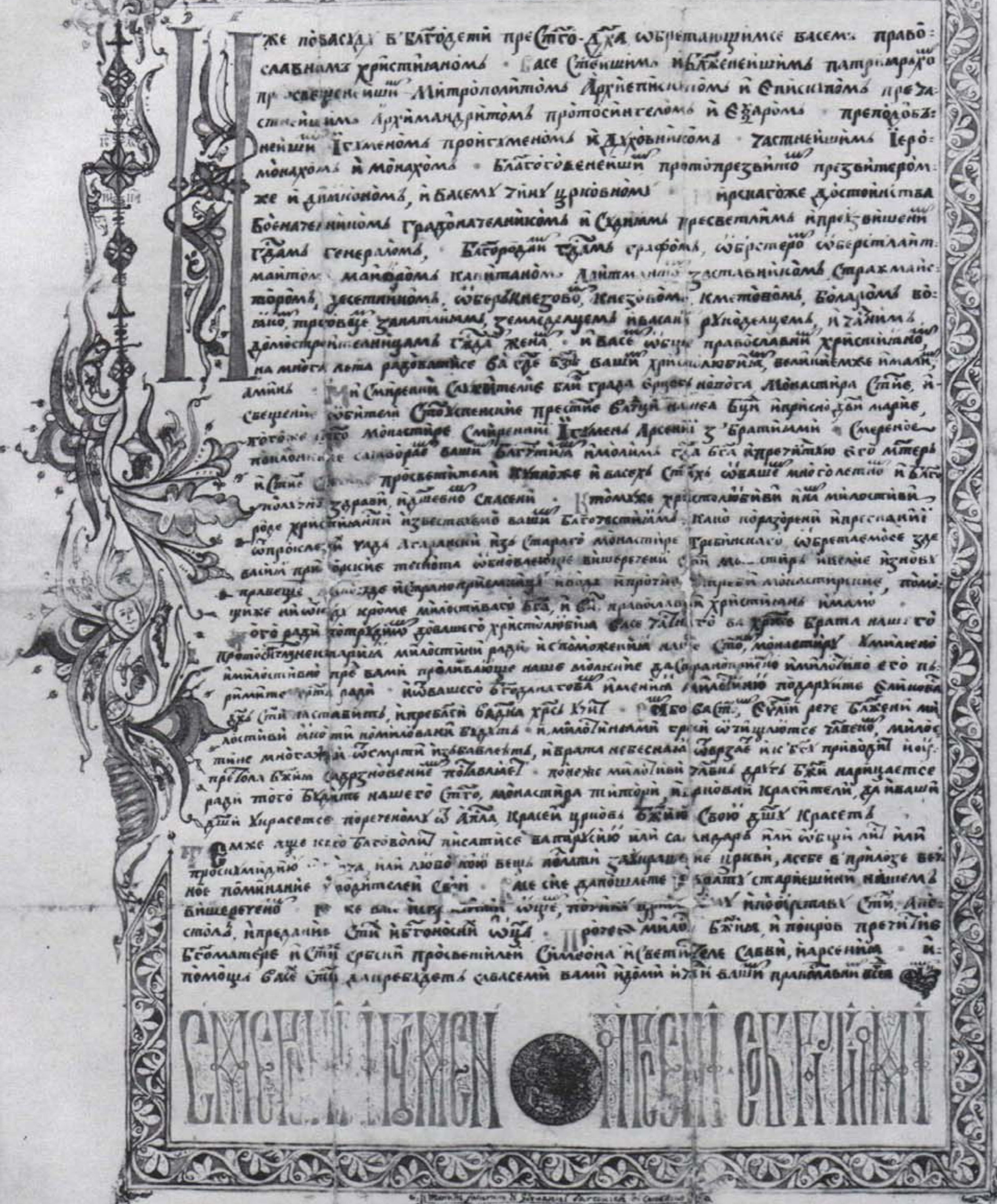
96. ХРИСОВУЉА ЦАРА УРОША, XIV ВЕК

97. ПОВЕЉА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, XV ВЕК

98. ПОВЕЉА ВЛАШКОГ ВОЈВОДЕ КОНСТАНТИНА БАСАРАБЕ, XVII ВЕК.

99. ПОВЕЉА ВЛАШКОГ ВОЈВОДЕ МАТИЈЕ БАСАРАБЕ, XVII ВЕК.

100. ОКРУЖНИЦА МАНАСТИРА САВИНЕ О ОБНОВИ, ПИСАНА 1695. ГОД.

ALOYSIUS MOCENICO DEI GRĀ DUX VENETIARUM &c.

Nobilibus, & Sapientibus Viris Vincentio Donato Provisori Extraordinario Cathari, & Albaniæ, & Successorib; Fidelibus Dilectis salutem, & Dilectionis affectum. Sopra la necessità del Ristauro, e Dilatazione della Chiesa della Beata Vergine di Savina in Castelnovo, implorata da codesta Comunità de' Sacri Monaci di Rito Greco Serviano, si sono intese le informazioni della Primaria Carica in Provincia, e quelle del Magistrato de' Deputati, ed' Aggionti alla Provision del Denaro, in coerenza alle quali il Senato permette, chè quei Monaci a propie spese possino ristaurare, ed' ampliare nel Terreno compreso nel Loro Chiostro il Tempio medesimo; stabilindo pur anchè, come Essi ricercorno, che d'ora innanzi, quella Monastica Comunità, per l' osservanza de' Loro Istituti, sia immediatemente dipendentè, e soggetta alla cura, e vigilanza di cotesta Carica Estraordinaria, al quale effetto la diligenza Vostra farà seguire il Registro delle presenti a Lume de' Successori.

Datæ in Nostro Ducali Palatio Die XXV Julij Indictione IX. MDCCLXXVI

P. A. Gratarol Seg.

101. ДУКАЛ АЛОЈЗИЈА МОЋЕНИГА ИЗДАТ КАЛУЂЕРИМА МАНАСТИРА САВИНЕ 25. ЈУЛА 1776,. О ОБНОВИ И ПРОШИРЕЊУ ЦРКВЕ

102. ОКРУЖНИЦА МАНАСТИРА СВ. ПАВЛА НА СВЕТОЈ ГОРИ КОЈОМ БРАТСТВО МОЛИ МИЛОСТИЊУ РАДИ ИСПЛАТЕ ДУГОВА

САВВА БЖІЄЮ МИЛОСТІЮ ПРАВОСЛАВНИЙ МИТРОПОЛИТЪ СКЕНДЕРІЙСКІЙ

И ПРИМОРСКІЙ

103. АРХИМАНДРИТСКА ГРАМАТА МИТРОПОЛИТА САВЕ ИЗДАТА ЈЕРОМОНАХУ ДАНИЛУ 25. АВГУСТА 1775.

Савва Божiею Милостiю православний Епископ и Митрополитъ Чернотор-
скiй Скендерiйскiй и прочая:

По благодати дару и власти всесвятаго и животворящаго духа данной
намъ отъ самаго великаго Архiерея Г(оспо)да нашего I(ису)са Х(рис)та чрезъ Св(я)тыя
и Св(я)щенныя Его Апостоли и ихъ Наместники и преемники; благочестива-
го Его мужа Iеромонаха Никанора Богетича, всеушенъ отъ прочимъ из-
стязанiемъ прилежно и испыташе, и достоверными свидетелствы
знаемъ утвердишеся, паче же отъ слышавшаго исповеда Его духовнаго
отца Его Iеромонаха Максима, судихомъ достойна Его быти Св(я)таго
сана Пресвитерскаго, и тако чиновно, по обычаю Св(я)тыя восточныя Апостол-
скiя церкви, на превышнiй Св(я)тый степень Пресвитерства; благодатiю
того всесвятаго и животворящаго и всесовершающаго духа, произве-
дохомъ и рукоположихомъ Его Iерея, и вручихомъ Ему власть тай-
нами Св(я)тыми совершати словесна, въ жизнъ христiанскую духовную,
и вся церковная последованiя и чины. Благословити повелехомъ Ему
яко служителя Христову и строителя таинъ Божiихъ и известнаго
его ради свидетелства, какъ отъ насъ благословена, и чино настоящ(е)
Iерейства возведена и рукоположена, вручися Ему Сiя наша въ
резиденцiй нашей, изданная Граммата, рукою Нашею подписа-
ная и печатiю запечатанная, дабы всякъ возимляи и прочитаяй
Сiю нашу Граммату, свидетелствующую Его Iерейство иматъ
Его Iерея честна и по закону божiю, и св(я)тыхъ Отецъ ученiю, во всемъ
да слушати Его: Написася Настанковичь и дадеся отъ нашей Епископ-
ской Катедры при храме Св(я)тыя троицкой обители Лета 1770 М(е)с(я)ца
[illegible]: 8:

[illegible]

104. ГРАМАТА МИТРОПОЛИТА ЦРНОГОРСКОГ САВЕ ИЗ 1770. ЈЕРОМОНАХУ НИКАНОРУ БОГЕТИЋУ

Петръ Божiею Милостiю Православнаго Восточнаго исповеданiя
Смиренный Митрополитъ Черногорскiй, Скандарiйскiй, и Приморскiй.

По благодаты дару и власты данной Намъ отъ самаго великаго Архiерея Господа нашего
Iисуса Христа чрезъ Святыя и Священныя Его ученики и апостолы и ихъ Наместники и прiемники
сего благоговейннаго мужа Монаха Iосифа троповича по общему прошенiю братiи Святыя Обители Са-
винскiя храма Успенiя Пресвятыя Богородицы, по чину Восточныя Святыя Iерусалимскiя церкве на пре-
изъящный Степень Священства Мерностiю Нашею призиванiе благодаты Пресвятаго Духа возложенiемъ рукъ
произведохомъ и рукоположихомъ, и вручихомъ Ему совершати Святыя тайны церковныя, касающiеся точiю
iерейскому долгу; Вручися же Ему Iосифу избранному Iеромонаху Сiя наша Архипастырская Грамота
Рукою Нашею подписанная и печатiю утвержденная, да всякъ взимляяй и прочитаяй иматъ Его Iерея
честна, и по закону Божiю во всемъ да послушаетъ Его. Дана въ Митрополитанской Нашеи Резиденцiи
Настанъевиче, Лета Господня 1794. М(е)с(я)ца Iюнiя 4. Числа.

Петръ Петровичъ

№ 318

[illegible]

Секретаръ Стапонъ Алексей

105. ГРАМАТА МИТРОПОЛИТА ЦРНОГОРСКОГ ПЕТРА ПЕТРОВИЋА ИЗ 1799. ИЗДАТА МОНАХУ ЈОСИФУ ТРОПОВИЋУ

106. ПИСМО МИТРОПОЛИТА СКЕНДЕРИЈСКОГ САВЕ ПЕТРОВИЋА АРХИМАНДРИТУ ДАНИЛУ ОД 15. МАРТА 1777. У КОМЕ ОДОБРАВА ГРАЂЕЊЕ ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ

107. ПИСМО МИТРОПОЛИТА САВЕ ИГУМАНУ АРСЕНИЈУ ИЗ 1749. ГОД.

108. НАДГРОБНИ СПОМЕНИК ЕПИСКОПА ГЕРАСИМА ПЕТРАНОВИЋА

109. ПЕЧАТ СА ПОВЕЉЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ИЗ 1402. ГОДИНЕ.

Садржај

скенирао Теодор Анагност

Рецензенти:

проф. др ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ
проф. др ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

Фотографије: ДУШАН ТАСИЋ

Технички цртежи: арх инг. ВОЈИСЛАВ МАТИЋ

Индекс: ДАНИЦА ФИЛИПОВИЋ

Технички уредник:
ЖИВОЛИН ЛАЗАРЕВИЋ

Издавач:

Филозофски факултет
Институт за историју уметности
Београд, Чика Љубина 18—20

Штампа:

Београдски издавачко-графички завод,
Београд, Булевар војводе Мишића 17